

Hatalom, politika, társadalomtudomány

INTERJÚK A MAGYAR SZOCIOLÓGIA ÚJJÁSZÜLETÉSÉNEK
KÖRÜLMÉNYEIRŐL AZ 1960-AS ÉVEKBEN

Hatalom, politika, társadalomtudomány

INTERJÚK A MAGYAR SZOCIOLÓGIA ÚJJÁSZÜLETÉSÉNEK
KÖRÜLMÉNYEIRŐL AZ 1960-AS ÉVEKBEN

Az interjúkat készítette:

SZÁNTÓ MIKLÓS,
a szociológiai tudományok doktora

A kötetet szerkesztette:

ROZGONYI TAMÁS,
a szociológiai tudományok kandidátusa

Kontrollszerkesztette és a Névmutatót készítette:

BUDAI GÁBOR,
PhD-hallgató

MTA SZOCIOLÓGIAI KUTATÓINTÉZET
BUDAPEST, 2007

Tartalom

© Szántó Miklós editors, 2007

ISBN 978-963-8302-??-?

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben nem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Felelős kiadó: az MTA Szociológiai Kutatóintézet igazgatója
A nyomdai munkálatokat az AbiPrint Bt. végezte
Felelős vezető: Abinéri Ottó ügyvezető
A fedélterv Gábor Péter munkája
Megjelent 11,75 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

Előszó	7
Hegedűs András	11
Szigeti József	27
Szabó Imre	29
Szabady Egon	33
Mód Aladárné	37
Fukász György	40
Szeckő Tamás	43
Huszár Tibor	49
Kulcsár Kálmán	53
Cseh-Szombathy László	61
Márkus Mária	78
Nemes Ferenc	93
Rozgonyi Tamás	103
Heller Ágnes	116
Varga Károly	128
Szesztay András	136
Kósa Erzsébet	147
Szántó Miklós	155
Szelényi Iván	164
Névmutató	181

Előszó

Az interjú csak látszólag az újságírás (a szociológia) „könnyű műfaja”. (Hogy milyen nehéz, azt fonákjáról mutatja be a jelenünkben gyakran kiábrándító politikai interjúk sora, melyekben a kérdező nem partner, hanem pusztán „mikrofontartozék”).

A hatvanas évek elején megjelentek az első hírek arról, hogy a szociológia elfogadottá vált, és elhangzott a bűvös szó: „kérdőív”. Erre a magyar városokat, falvakat járványszerűen lepte el a kérdőívezés „mániája”. Párttitkárok, tanítók és boltvezetők gyötörték a lakosságot, véleményt kérve-követelve. Tucatjával kaptunk leveleket mindenfelől: „Megkérdeztük a szülőket, tetszik-e az új tornaterem. A felének igen, a felének nem. Hogyan lépünk tovább? Mit kezdhetünk a kérdőíveinkkel?” Ilyen és hasonló írásokkal bombáztak bennünket, és mi a médiában próbáltuk óvni a lelkes kezdőket. (Volt ennek pozitívuma is. Előrevetítette, hogy ez az „új” tudományág érdeklődést keltett, sikerágazattá lehet – és lett is.)

Sok tapasztalat igazolja: ha a riporter (a szociológus) készül az interjú alanyából és tárgyából, bátran vállalja az „élveboncolást”, a nézők, az olvasók érzik, megtudják, hogy az interjú nehézsúlyú, drámai műfaj, amely vérre megy. Ilyenkor a kérdések olyanok, mint a röntgensugarak: áthatolnak a lágy részeken és a kemény csonton, könyörtelenül megrajzolják a rejtett, láthatatlan belső valóság képét.

Amikor húsz éve arra vállalkoztam, hogy társaimat faggatom a Szociológiai Kutatócsoportról, nemcsak az volt a tét, sikerül-e épségben feltárni hosszú évek vastag porrétege alól a „leletet”. Számomra

külön, hideglelősen vacogtató kockázata volt: saját történetem, emlékeim, élményeim hitelessége volt a tét. Illúziókat melengtettem-e két évtizeden át, és keserű kiábrándulás az eredmény, vagy tényleg „nagy időket” éltünk át együtt, a legendás csoportban?

Az értékek megkérdőjeleződtek, napról napra kuszább lett az életünk. A feszült útkeresés évei voltak ezek, nagy vihar előszelét éreztük. Semmi sem volt világosan átlátható, csak az, hogy korszakváltás történik. A politikától a művészetekig, az irodalomig, a tudományokig nemzedékváltás zajlott. Mindenki a jövőt latolgatta, a múltat egyre inkább elfedte a homály. A szociológia elfogadott tételei mellé is világszerte kérdőjeleket raktak, a kiutat keresték. Azt kellett tapasztalnunk, hogy a szaktudomány, amelyet műveltünk, elvesztette varázsát, megkopott. Ezek voltak az okai annak, hogy visszanyúlunk az „elő-időkhöz”. Sürgetőnek éreztük, hogy megszólaltassuk kortársainkat, mielőtt végképp megfakulnak az emlékek a rohanó időben. Szerettük volna visszaidézni a régi imázst, felmutatni, hogy a mi tudományunk mindig is a megújuláshoz kötődött, elkötelezettje volt a reformoknak.

Az interjúkötet tervét helyeselte és elfogadta a Szociológiai Kutatóintézet vezetése. Sokfelé lekötött, elfoglalt kutatókkal vagy éppen a munkából kiállt, betegeskedő, megfáradt emberekkel, gyakran pedig a múlt felidézésétől visszariadt volt vezetőikkel kellett egyeztetni a beszélgetések célját, jellegét, témáit és persze az időpontokat.

1988 őszére 18 interjú készült el – hitelesítették is alanyaink –, és már csak négy beszélgetés volt hátra. (Velük is egyeztettük az időpontokat, helyszíneket és azt is, mire vagyunk kíváncsiak.) Ekkor azonban váratlan és érthetetlen fordulat következett be: állítsuk le a kikérdezéseket, szolgáltatassuk be a felvett anyagokat. A kötet kiadása elmarad, az indok: pénzhiány. Amit elrendeltek, megtörtént.

Azóta újabb húsz év telt el. Miért vált újra aktuálissá a régi felvételek előbányászása, leporolása, kiadása? Olvasóinknak talán könnyebb megérteni a mai célt: az ezredforduló után vagyunk, a rendszerváltás óta csaknem két évtized telt el. Vadonatúj korszakot

élünk át: a politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális, értékrendi és morális feltételek viharos átalakulását. Mindezeknek a különböző rétegekre, csoportokra gyakorolt hatása lélegzetelállító tempóban alakítja át az emberek életmódját, viselkedését, ismereteit, ezt kutatja minden társadalomtudomány, köztük a szociológia is. Újabb nemzedékváltás megy végbe. A hatvanas évektől mintha már évszázadok választanának el. Szaktudományunk tapogatódzik, az útkeresés gyötrelmesen nehéz és nem nyerte vissza régi fényét.

Izgalmas kísérlet tehát felidézni a szociológia újjászervezésének homályba merült történetét. Megszólalnak a régi szereplők, feltárul az akkori intézményesedés bonyolult, viharos időszaka, szaktudományunk kamaszéveiről lesz szó. A ma már szinte érthetetlen fogalomhasználatról, ideológiai ütközetekről, sebekről és szorongásokról.

Minden alanyunknak ugyanazokat a kérdéseket tettük fel: milyen előélet után kerültek a csoportba, milyen érdeklődéssel, képzettséggel, milyen célokkal érkeztek? Hogyan ítélik meg – két évtized után – a csoport közösségi minőségét, Hegedűs András vezetési stílusát? Milyen rálátásuk, kapcsolatuk volt a korszak szociológiai közéletének másik két főszereplőjével: Erdei Ferencsel és Szalai Sándorral? (A tizennyolcból kettővel csak az „előidőkről” volt értelme beszélgetni.)

Az interjúk nem párhuzamosok, amelyek a végtelenben sem találkoznak. A sokféle, színes vélemény ütközik egymással. Egyikük sem nosztalgiazik: szenvedéllyel mondják el, amit átéltek a csoportban e kalandos évek során. Cipelték magukkal nehéz múltjukat, de a súlyos terhek nem befolyásolták a közösséghez fűződő viszonyukat, viszont meghatározták a belső vitákban elfoglalt álláspontjukat. Az is kiderül, mennyi gyanakvás, milyen (sokszor ellenséges) eszmei környezet vette körül őket.

Az olvasók majd eldöntik, a kísérlet mit ér. A résztvevők azonban arról vallanak, szerintem joggal, hogy ez bizony „hőskor” volt, amit érdemes volt átélni.

Szántó Miklós

Beszélgetések Hegedűs Andrással

IDŐPONTOK: 1986. ÁPRILIS 18., 1986. JÚLIUS 24., DECEMBER 12.

1. interjú

Kérdező: Hogyan lett szociológus? Mikor és hogyan ismerkedett meg a szociológiai irodalommal?

Hegedűs András: Egyetemista koromban talákoztam először szociológiai irodalommal. Volt akkoriban egy úgynevezett Munkaügyi Intézet, amelyet Rézler Gyula vezetett. Volt egy könyve: *A gyári munkásság története* (1905). Ezt olvastam el, a Szabó Ervin Könyvtár zárt kiadványokat tartalmazó részlegén. 1918-19-es anyagokat olvastam és céduláztam ki. Egy jóbarátom (Kónya Marika, aki jelenleg Kanadában él) fordított egy érdekes könyvet franciából.

A Műegyetemre két évig jártam, a harmadik évben változtattam. (Ez volt életemben az első pályakorrekció.) A Győrffy Kollégiumba kerültem, akkor már a falukutató irodalom műveit olvastam, szinte ezeken „nőttem fel”. Tiszteltem Németh László tudását, Veres Pétert bohócnak tartottam, Erdei Ferencre felnéztem. Nagyon tetszett Darvas József könyve, *A legnagyobb magyar falu*. Ezek segítettek irodalmi és szociológiai tájékozódásomat.

Mindennek egyenes következménye volt a földosztásban való részvételem. Az agrárreformot helyeseltem, nem voltam forradalmár. (Egyébként megjegyzem, hogy a megvalósult földreformot elszéttettnek tartom, és ma már úgy látom, hogy ezért a kommunisták is felelősek.)

Megemlíthetem, hogy korán talákoztam Szalai Sándorral. Egy népbíróági perben ő volt a népügyész. Számomra a szereplése nem volt rokonszenves. „Rikácsoló, zsidó polgár” – ez volt a benyomá-

som róla. Az egyetemen végzett munkájáról sok volt a mendemonda. Agresszív volt, magánélete – enyhén szólva – zavaros. Ez még jóval börtönbe kerülése előtt volt.

Kérdő: A politikai karrier éveit után hogyan kanyarodott vissza a szociológiához?

H. A.: A moszkvai emigrációm idején dácsa-rendszerben laktunk (Piros László, Gerő Ernő, Kovács István és a volt honvédelmi miniszter, Bata István társaságában), de a családok külön-külön. Piros László, a volt belügyminiszter, közgazdaságtannal foglalkozott, én a Filozófiai Intézetet választottam. Naphosszat a Lenin Könyvtárban és az Akadémiai Könyvtárban olvastam. Rengeteget vitatkoztunk 1956 okairól, és az én véleményem az volt, hogy a történetek megértéséhez a tömeglélektan tanulmányozására is szükség van. (Freudot én nem sokra becsültem, nézeteit irracionálisnak tartottam.) Kerestem 1956 ésszerű magyarázatát. Visszaidéződött bennem a falukutató irodalom, különösen Erdei Ferenc műveinek emléke. A szociológia mint önálló tudományág akkor még nem létezett a Szovjetunióban. Az említett társaság sem méltányolta az én útkeresésem ebben az irányban, Gerő Ernő például nagyon is ellene volt.

Amikor a családom hazakerült, sok volt a szabadságom, elhúzódtam a társaságtól, és esténként inkább az egyszerű orosz emberekkel ismerkedtem, beszélgettem. Angolul tanultam, a könyvtárban alpműveket olvastam, (Durkheimet, Tönnies-t). Valamikor tanultam németül, elolvastam Max Weberet. Orosz nyelven ezekből alig volt. Egy olyan kutatási témát választottam, amely megfelelt a Filozófia Intézet profiljának: ezt el is fogadták. Így hangzott: „Szellemi irányzatok Magyarországon a múlt század utolsó negyedében”.

Kérdő: Mi történt a hazakerülése után?

H. A.: 1958 szeptemberében tértem haza. Fehér Lajos beszélgetett velem arról, mit szeretnék csinálni. Szociológia még nem volt. Három intézet közül választhattam: Közgazdaságtudományi, Agrárgazdasági vagy Filozófiai Intézet. A Közgazdasági Intézetet

választottam, a munkásbérezés rendszerét kezdtem kutatni, ez a téma volt legközelebb a szociológiához. Akkoriban érdekelték a nemzeti kérdés szociológiai vonzatai, a fasiszta ideológia társadalmi tényezői, a nemzeti függetlenség: mind szociológiai problémák.

Kérdő: Akkor már felmerült Magyarország részvétele a Szociológiai Világkongresszuson? Erről hallott-e?

H. A.: Nem tudtam erről. A mikroszociológiai irányzatról és annak kritikájáról olvastam még Moszkvában. Írt róla a *Voproszi Filozofii*, talán olvastam a jelentést is az Intézetben a kongresszusról. Nem emlékszem pontosan. Az is lehet, hogy már idehaza hallottam mindenről.

Közgazdaságtudománnyal foglalkoztam, kerestem a szociológia helyét. Az első tanulmányom elkészült, ez a Kádár-kísérlet apológiája volt. 1961 elejéig dolgoztam az Intézetben, akkor kerültem át a Központi Statisztikai Hivatalba, Péter György helyetteseként. 1963-ig dolgoztam itt, 1963. március 15-én indult a Szociológiai Kutatócsoport élete, annak kerültem az élére.

Kérdő: A KSH-ban már egy lépéssel közelebb került a szociológiához. Beszéljen itteni tevékenységéről!

H. A.: 1962 végén felajánlották nekem az elnöki posztot, Péter György helyét. (Ha elfogadom, Péter talán haragudott volna rám, viszont lehet, hogy életben marad.)

A KSH-t úgy jellemezhetném, hogy „szakszerű bürokrácia” volt, a fogalom weberi értelmében. Péter György helyét nem fogadtam el, mert tudtam, hogy akkor számomra nincs megállás. A statisztikai anyagok, adatok birtokában karrierem újraindul, de szembekeverülök a minisztériumokkal és elkerülhetetlen az újabb bukás. Úgy döntöttem, visszatérek a közgazdaságtanhoz és a szociológiához. 1960 tavaszától már együtt dolgoztam Márkus Máriával, és együttes kutatómunkánk a KSH-időszak alatt is folytatódott. 1959-ben Morenóval, Elton Mayóval foglalkoztam, szerettem volna elérni a szociológia itthoni polgárjogát. Erdei Ferenc ezzel egyetértett: javasolta, hogy alakuljon akadémiai kutatócsoport az én vezetésemmel. Ezt elfogadták. Tagja lettem a Szociológiai Bizottságnak, előbb

Molnár Erik elnöklete, majd Erdei Ferenc vezetése mellett. Én lettem a bizottság titkára. Megismerkedtem Szalai Sándorral is, aki a bizottság tagja lett. 1968-ban jelent meg közös könyvünk Márkus Máriával, az *Ember, munka, közösség*. Sikere volt. Később lefordították cseh és lengyel nyelvre is. (Első könyvem, *A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság*, 1961-ben jelent meg.)

Emlékszem, írtam egy tanulmányt akkor „A szociológia helye a marxizmus rendszerében” címmel. Rengeteg volt a vita ebben az időben. Volt az ideológiai életben egy befolyásos dogmatikus szárny: Wirth Ádám, Molnár Endre, Fukász György, Kiss Arthur voltak a hangadói. Sokat ártottak. Molnár Endre egyszer azt kérte, hogy a szociológia helyett keressünk egy másik kifejezést, amely kevésbé kompromittált.

Szalai Sándor szerepe ekkor már pozitív volt. A Magyar Tudományos Akadémia vezetői közül Erdei volt a legnagyobb tekintély, és nagyon sokat jelentett, hogy ő a szociológia mellé állt. Egyszer, amikor az „osztályproblémák” körül folyt a vita – ez még azelőtt volt, hogy a bürokráciakérdés napirendre került volna – Erdei azt mondta egy beszélgetés során: „A szociológia >szeméremértő< tudomány: lemezteleníti a társadalmat, mint annak idején a reneszánsz orvosok, de támogatni kell ezt a tudományt.”

Én a szociológia térhódítását egy „felvilágosodási folyamat” részeként tartom. Ez a marxista ideológiára is vonatkozik.

Szabó Imrének, az MTA főtítkárhelyettesének szerepe ambivalens volt: engedte, hogy munkatársa, Kulcsár Kálmán, az MTA Jogtudományi Intézetében jogszociológiával foglalkozzon, de az MTA vezető szerveiben nem képviselte a szociológiát, mint önálló szaktudományt, pusztán empiriára akarta szorítani, ideológiai töltésétől megfosztani. Még 1961-ben arra kért engem, hogy ne ártsam bele magam az ideológiába.

2. interjú

(Először kérdések hangzottak el az előző interjú homályos pontjainak kapcsolatban.)

H. A.: A földreform elsziettségét úgy értettem, hogy lehetett volna egyfajta Népfrent-akció is. A parasztpárti Erdei Ferenc részlegesen dolgozta ki, de megvalósításából kizárták a szövetségeseket, magát a parasztpártot is, meg a kisgazdapárti szakembereket, de a szociáldemokratákat is. A kommunista párt egy történelmi tettet sajtóztatott ki, értelmetlenül.

A moszkvai időszakban fél évig egy úgynevezett dácában lakunk, aztán kaptunk egy nagy lakást egy magas házban; a lakás négy külön szobájában egy-egy család élt.

Hazajövetelem után egész idő alatt a Közgazdaságtudományi Intézetben dolgoztam, még mint KSH vezető is, de már félállásban.

A beszélgetés során említett Molnár Endre az MSZMP Központi Bizottság ideológiai osztályának volt az egyik vezetője. Ő volt az, aki két cikkem megjelenésekor felvetette, hogy az „osztályhelyzet” közgazdasági kérdés, és nem érti, miért használom az olyan kifejezéseket, mint a humanizálás, illetve magát a szociológia fogalmát.

1956 után a szocialista felvilágosodás folyamata felerősödött. Megjelent a Lukács-kör sok tanulmánya, Kornaiék gazdasági mechanizmust érintő kritikája. Wirth Ádám filozófus lépett fel ezek ellen, azzal, hogy a szocialista tulajdonviszonyokat tesz kérdéssé. Friss István, aki akkor a Közgazdaságtudományi Intézet vezetője volt, igyekezett megvédeni az Intézet reformistának minősített munkatársait, csak két embert volt kénytelen elbocsátani, Kornait és Bódit. Megmaradt viszont az Intézetben a reformmozgalom egyik szellemi vezetője, Nagy Tamás és Erdős Péter is, meg az agrárközgazdászok. A felvilágosult ideológusok dolgozhattak, hozzájuk kapcsolódtak a különböző folyóiratoknál működő reformista beállítottságú csoportok. Ilyen volt a *Valóság* című folyóirat is. (Itt

dolgozott Huszár Tibor, aki nem tartozott a dogmatikusokhoz, a Wirth-csoporthoz.) Újabb bázisok alakultak, ezek közé tartozott a Szociológiai Kutatócsoport megszervezése is. Ezt Szirmai István, az MSZMP Központi Buizottságának titkára támogatta, suba alatt. Sőt, Aczél György is. Biszku Béla és csoportja viszont támadta, azzal, hogy „revizionista szellemi áramlat”. Ők – a Lukács- és reformellenes álláspont híveiként – a szellemi életben is repressziót akartak.

Erős volt a lengyel hatás. Ebben egy ember is sokat tehet, ha pontosan ismeri a lengyel szociológiát. Márkus Mária jól ismerte az akkori fénykorát élő lengyel szociológiát, amelyet Bauman, az empirikus Sarapata és vezetőként Adam Schaff fémjelzett. Nagyon fontos szerepet játszott Szczeпаński, aki Erdei Ferenchez hasonló híres és befolyásos tudós volt. A Szovjetunióban is elindult a szociológia. 1964-ben, Hruscsov leváltása után azonban visszaesett. A hruscsovi reformkorszak segítette a magyar folyamatot a hatvanas években. Még az NDK-ban is elkezdtek szociológiát művelni. Csehszlovákiában 1968-ig kevésbé mozdul a tudomány, Romániában alig valami. Növekvő a tudományos kapcsolat Jugoszláviával.

Márkus Mária tudományos segéderőként kezdte, 1960 tavaszán kezdtünk együtt dolgozni. A magyar társadalomtudományban akkoriban a szociológia és a közgazdaságtudomány volt a húzóerő, ma a történettudomány van az élen.

Kérdő: Arra kérem, hogy a KSH-ban töltött évekről beszéljen részletesebben.

H. A.: Készült egy munkaszociológiai alapfelvétel, egy 50 ezres mintával. Mód Aladárné főosztályvezető és Szabady Egon KSH elnökhelyettes felségterületét nem érintettem, erősen gazdaszociológiát műveltünk. Tanítottam. Ekkor került oda Szelényi Iván a KSH könyvtárába. Szabady a demográfia területén dolgozott, Módné pedig a szociálpolitikán, én iparszociológiával, a munkaviszonyokkal foglalkoztam.

A KSH-ban szigorú hierarchia uralkodott, nem voltak a főosztályok közt horizontális kapcsolatok, és Szabadyval, Módnéval a KSH elnöke, Péter György foglalkozott. Hozzám mint helyettesé-

hez a gazdasági főosztályok tartoztak. A demográfiához, a pénzügyi statisztikához nem volt közöm. Péter György nem is tűrte volna, hogy a KSH-vezetők szociológiával foglalkozzanak, csak statisztikát művelhettek. Minden szellemi termék az intézményé volt. A munkatársaim közül Szelényi Iván a KSH könyvtárából, Nemes Ferenc és Rozgonyi Tamás, a Közgazdasági egyetemen frissen végzett hallgatók lettek a személyi titkáraim. Valamelyik KB-titkár – talán Nyers Rezső – említette nekem, hogy Péter Györgyöt le akarják váltani. Amikor én nem vállaltam a felkérést, és elkerültem a KSH-ból, Szabady Egon lett a megbízott helyettes, majd Huszár István elnöksége idején elnökhelyettes.

Kérdő: Erdeinek köszönhető a Kutatócsoport léte. Mi a véleménye Erdeiről, a szociológusról?

H. A.: Szerintem Erdei hibázott, amikor az agrárgazdasággal töltötte el az értékes éveket, és különböző funkciókat vállalt: a Hazafias Népfront vezetője volt, azután az MTA főtáskára, az Agrártudományi Intézet igazgatója, és keveset foglalkozott szociológiával. A *Város és vidéke* című szociográfiája rossz könyv volt. Éles konfliktusunk volt, mert én lektoráltam a kéziratot, és megírtam ezt. De mellette felnőtt egy jó team.

Kérdő: A Valóság körüli konfliktus hogyan zajlott le?

H. A.: Egy időben indult a Szociológiai Kutatócsoport, akkor kerültem a *Valósághoz* is. Orbán László lett a KB kulturális osztályának vezetője, helyettese Molnár Endre volt. 1965-ben tört ki a botrány a *Valóság* körül, és miközben ott erősödött a konfliktus, az Intézet 1966-ig „védett” volt. Akkor létrehozták a Lakos Sándor-féle Társadalomtudományi Intézetet, mint ellenintézetet. A Szociológiai Kutatócsoport publikációival, az iparszociológiai anyaggal nem volt gond, de kibontakozott a vita az osztályfogalom, a szociológia szerepe, funkciója (elsősorban kritikai funkciója) körül.

A kandidátusi disszertációm („Műszaki fejlődés a szocializmusban”) jó fogadtatást kapott. 1966-ban jelent meg *A szocialista társadalom struktúrájáról* című könyvem.

Kérdő: Mi a véleménye Molnár Erikéről, Szalai Sándorról?

H. A.: Molnár Erik öreg volt már a Szociológiai Bizottság megalkulása idején. Passzív volt, a történelmi materializmus világában élt, nem volt szociológiai koncepciója. Szalai Sándorral sokan szemben álltak akkor, a régi szociáldemokratát látták benne. 1956 után szilenciumot kapott, állása sem volt, háttérbe szorult, az MTA könyvtárába került. Nyers Rezsőt kérte, segítsen rajta. Szalai sokat olvasott, hozta a nyugati könyvekből vett gondolatokat, módszereket, de képtelen volt elválasztani a kóklerséget és az igazi értéket. Aczél Györggyel való kapcsolata későbbi keletű, 1972 után kezdődött. Ő fogalmazta meg a helyzetjelentéseket az Aczél-ellenes Szigeti József-féle levél megírásakor, majd amikor a „Lukács-Hegedűs-revüt” rendezték, Aczél támogatta. Puccsot akart csinálni a szociológiában, Nyers Rezsőnél, Szirmai Istvánnal kilincselte a hatvanas évek elején, kihasználva börtönkapcsolatait, hiszen a börtönbarátságteremtő intézmény. Tudományszervezéssel foglalkozott aztán, 1966-ban kikerült az ENSZ-be. Publikációi alig vannak.

Amikor mindenfelé elkezdődött az egyetemi oktatás – én például a Közgazdasági Egyetemen a nagyteremben tartottam előadásokat – és a szociológia tantárgy lett, a jogszociológia is elindult, az ELTÉ-n speciális kollégiumot indítottak. Szalai szeretett volna tanszéket kapni, de nem engedték.

Kérdező: Tárgyalt-e a politikai vezetés képviselőivel ezekben az években?

H. A.: Lukács György végig szociológiaellenes volt. Támogatta, mint a felvilágosodási folyamat részét, de tudományrendszerébe nem fért be. Szirmai Istvánnal beszéltem szociológiáról, és ő hajlott a támogatására. Aczél György még miniszterhelyettes volt – ő inkább irodalmi-művészi érdeklődésű volt –, amikor egyszer a vonaton, Bécsből jövet, áthívott a fülkéjébe beszélgetni. Kádár Jánossal 1966-ban találkoztam, sétált az utcán, és egy darabig együtt mentünk. Kifejtettem, hogy a társadalomtudománynak függetlennek kell lenni a politikától, különben rossz ideológiává válik. Az igazi, marxista társadalomtudományt csak autonóm módon lehet művelni. Kádár szerint viszont a politika elsődleges, és ha ezt a társa-

dalomtudomány nem ismeri el, súlyosbodó konfliktusok várnak rá. (Igazá lett.)

3. interjú

Kérdező: Melyek voltak a kutatócsoport-korszak előzményei?

H. A.: 1960-ban Márkus Máriával együttműködve munkaszociológia-kutatással foglalkoztam. Kutattunk, írtunk. A KSH-ban – még Péter György helyetteseként – 1963. január 1-jével kezdtem szervezni a Kutatócsoportot. A kinevezést is a KSH-ban kaptam meg hozzá. Erdei Ferenc ahhoz kötötte a Kutatócsoport létét, hogy én veszem át az igazgatását. Negyedévig tehát elnökhelyettes voltam a KSH-ban és igazgató a Szociológiai Kutatócsoport élén. (A *Valóság* című folyóiratnál ugyanakkor lettem főszerkesztő.) 1964-65 folyamán összeállt a gárda, amelyre építeni lehetett; főleg közgazdászokra támaszkodtam. Nemes Ferenc, Rozgonyi Tamás, Szelényi Iván ebben az időben, velem együtt került át a Kutatócsoporthoz.

Cseh-Szombathy ekkortájt került a KSH-hoz, szilárd volt a pozíciója, de Módné nem támaszkodott rá. Mi fiatalabb, frissebb emberekkel kezdtünk. 1964-ben jelentkezett Huszár Tibor, aki a *Valóság*nál dolgozott velem. Ügyes ember volt, jó svádával, Hollós Ervin-szerű ifjúsági titkár, de nem került hozzánk. Később kiderült, hogy 1966-tól komplex tervet dolgoztak ki a Társadalomtudományi Intézetnél, hogy az legyen a hivatalos szociológia bázisa Huszár Tibor irányításával.

Nekem, annak idején, Orbán László volt az illegalitásban a felső kapcsolat. Művelt volt ugyan, de valahogy nem volt elég intelligens. Amikor a *Valóság*ban folyt az elidegenedés-vita, akkor ezt mondta nekem: „Nem értem a Valóságot, már nem tudom olvasni”. „Akkor veled van a baj” – feleltem. „Az a baj”, vélte Orbán, „hogy egyetlen emberünk sincs a folyóirat szerkesztőségében”. A KB-titkár Orbán László doktriner volt, de a párttörténészek is támadták a folyóiratot. Következett a munkásosztályról, a társadalmi struktúráról folytatott vita, ezektől a folyóirat egy sajátos nimbuszt kapott.

A pártvezetésben volt egy csoport (ide tartozott Biszku Béla, Kádár helyettese), amely úgy vélte, hogy én revizionista vagyok. (Az is voltam, de akkor ezt még nem vettem észre.)

1965 végén sűrűsödtek az összecsapások, leváltottak a *Valóság* éléről. A Közgazdasági Egyetemen lettem tanár, és a folyóirattól való elkerülésemet kárpótoltam az intenzívebb egyetemi oktatással. Orbán helyettese, Molnár Endre, a reformmozgalom ellen volt. A *Valóságnál* Wirth Ádám került a helyemre a Molnár Endre-féle csoportból. (Ennek Wirth mellett Gedő András és Kerékgyártó Elemér voltak a tagjai.) Én címzetes egyetemi tanár lettem, kezdtem a szociológiaoktatást megszervezni az egyetemen. A pártvezetésen belül folyt a küzdelem a reform hívei és ellenfelei közt. Amikor Nyers Rezső 1966-ban bekerült a Politikai Bizottságba, Molnár Endrét kitétték valamelyik kerületbe titkárnak. Ez bukás volt a számára is, a csoportjának is. A felsőoktatásban azonban továbbra is hangadók maradtak – Balogh Elemér, Szecsődi László révén; reformellenes pozícióból felléptek a Lukács-csoport „revizionizmus” ellen, de a pártapparátuson belül már nem volt támaszuk. Aczél György sem szerette őket. Akkor Óvári Miklós került az ideológiai osztály élére.

Ideológiai fronton folyt a harc a Biszku Béla, Komócsin Zoltán, Nemes Dezső, illetve Fukász György vezette konzervatívok meg a reformerek közt.

Ez a csoport erős volt, ám a hetvenes évek kezdetére széthullott; 1966-ban, befolyásuk révén, mégis ők kezdeményezték, hogy egy Társadalomtudományi Intézetet építsenek ki bázisként a Szociológiai Kutatócsoport ellen.

Kérdő: Kérem, beszéljen a Kutatócsoport munkájáról!

H. A.: Márkus Mária révén szoros kapcsolatba kerültünk a lengyel szociológiával. Sarapata professzort többször is meghívtuk, volt módunk viszonylag gyakran érintkezni Adam Schaffal és Szczepańskival, akinek volt nemzeti karizmája (mint már említettem, tulajdonképpen ő volt a lengyel Erdei Ferenc). Két irányból jöttek hozzánk a kutatók: fiatal közgazdászok, mint Rozgonyi

Tamás, Nemes Ferenc, Makó Csaba, és fiatal filozófusok, mint Földvári Tamás vagy Zsille Zoltán. Jöttek idősebbek, mint Heller Ágnes és Lócsei Pál, Háber Judit vagy Sas Judit. Odajövetelüket Szirmai István, a KB titkára támogatta, átnyúlva Orbán feje felett. A szociológia egyesítette a munkatársakat, belül nem volt konzervatív erő, homogén reformer társaság volt. Igaz, akkor nem volt még köztünk senki, aki a „radikalizmus” híve lett volna.

Ekkor volt az a szakasz, amikor Lukács Györgyöt, Heller Ágnest visszavették a pártba, és párttag lett Földvári és Zsille is, aki gyakornok volt, és részt vett még azon a taggyűlésen is, amelyen az én leváltásomról volt szó 1968-ban, majd ezt követően kikerült az Intézetből. Emlékszem, Vonsik Gyula jött ki a pártközpontból és terjesztette elő a leváltási javaslatomat. Földvári önként visszaadta a tagkönyvét, Zsille pedig kifejtette, hogy nem ért egyet a javaslattal, mellettem szólalt fel, kifejezve a tagság aggodalmát. (Zsille egyébként egy érdekes kutatást végzett a művezetők helyzete körüli szervezeti rendetlenségről.) Földvári az eset után idegösszeomlást kapott.

Visszatérve a Kutatócsoporthoz, a legnagyobb kutatási feladat a Gyöngyös környéki vizsgálat volt, széleskörű falukutatás, amelybe sok munkát fektettünk, és nagyon tarka képet kaptunk. Egy öreg sorter géppel végeztük a feldolgozást, amely persze csak a feldolgozás egy típusára irányította a gondolkodást. De egyúttal hangsúlyozom, hogy ez a hőskor, amely 1968-ig tartott, ajándék volt számomra az élettől.

Régebben is született határozat arról, hogy intézetté alakuljon a Kutatócsoport, de ezt 1969 után már Kulcsár hajtotta végre. Mi nem kaptunk dotációt, az Intézet viszont élvezhette a kiemelt támogatást. Friss István volt az MTA II. osztályának vezetője, aki öt éven át egyszer sem kérdezett meg, van-e valamilyen problémánk. Én se szóltam, teljes volt a szakadás.

Erdeivel nagyon jó kapcsolatban voltunk, sok támadást kivédett. Nem szerették egymást Frissel. „Konzervatív, öreg bolsevik, fogalma sincs a szociológiáról” – mondta Frissről.

Engem különben sokat piszkált, anarchista hajlamaim miatt, hogy nem tudok „igazgató módján” viselkedni.

Kérdező: Nem bánta meg, hogy nem vállalta a KSH-elnökséget?

H. A.: KSH-elnökként hamarabb következett volna be a kudarc. Lehetetlen helyzet alakult volna ki, nem tudtam volna elhallgatni a kapott adatokból levont következtetéseket.

A Kutatócsoportban nem volt hierarchikus szellem, nem volt tekintélyelvű vezetés, funkció szerint sem volt hagyományos szervezet. A fegyelmet nem sokra becsültem. A reform-szellem tartotta össze a csoportot, a szociológiának nagy tekintélye volt. A reform-közgazdaság mellett a szociológiának határozott reformer szerepe, tudományos szerepe volt. (Ezt váltotta fel 1969-ben az apologetikus, pozitivist, empirikus szociológia.) A reform előkészítésének egyik előzménye 1963-65 között a szociológia kibontakozása, ekkor a harc még nem dőlt el. Ez az ütközések korszaka nálunk és a Szovjetunióban is. Felismerik, hogy a történelmi materializmus uralkodó felfogása csőd, képtelen modernizálódni.

Ekkor nemzetközileg is kezdik elfogadni a magyar szociológiát. Ebben az időben évente kétszer megrendezték az akadémiai filozófiai és szociológiai intézetek igazgatóinak tanácskozásait, és ezeken Sziget József, a filozófus és én vettünk részt. Külön vonalat jelentett a lengyel, a jugoszláv és a magyar szociológia, a csehek még a második vonalban voltak. Velünk szemben a szovjet, ún. „törtmatos” vonal helyezkedett el (Jovcsuk, Glezerman), akik a magyar Wirth-csoporttal azonos állásponton voltak, de már ott is dolgozni kezdett a reformgeneráció (Oszipov, Jadov, Supkin, az idősebb évjáratú Harcsev, a közvéleménykutató Grusin), és ők nekünk szurkoltak.

Azt vallottuk, hogy a modern polgári szociológiát tanulmányozni kell, vitatkozni kell vele, és a marxista szociológiának van tere, van funkciója.

Romániában volt egy haladó szociológus (később emigrált) és egy konzervatív ember. Bulgária is konzervatív igazgatót küldött.

Ami a lengyeleket illeti, ők neomarxista vonalon álltak, a neves képviselők közül Adam Schaff később Bécsbe került, Bauman

emigrált, Szczeпаński háttérbe szorult és elhallgatott. Volt egy lengyel filozófus, Ko³akowski, akinek fontos szerepe volt gondolkodásunk fejlődésében, mert a szocializmus kritikáját írta meg, kifejtve, hogy ami Lengyelországban kialakult, az nem szocialista rendszer. Sarapata munkaszociológus volt, szoros kutatási kapcsolatban voltunk. Ez a lengyel felvilágosodás szép korszaka volt. 1964-ben gazdasági válság tört ki, és végigsöpört egész Kelet-Európán. Ez általános válság volt, amiből nem sikerült kilábalni. Ennek egyik folyománya volt az, ami Csehszlovákiában történt. Nálunk belátták, hogy a reform gazdasági szükségszerűség. A reformközgazdászok azonban, mint például Nagy Tamás, nem szerették a szociológiát. Attól tartottak, hogy az esetleges társadalmi reform akadályozza a gazdasági reform megvalósítását. A mostani reformhullám már felveti a társadalmi reform szükségességét is, de akkor Nyers Rezső mellett ott volt a konzervatív Friss István és ott voltak eszmetársai.

Interjú-kiegészítés

A BESZÉLGETÉS 1995 SZEPTEMBERÉBEN TÖRTÉNT

Kérdező: Véleményed szerint az az 1958-ban tetőzött dogmatikus-konzervatív hullám, amely a Szovjetunióban, a szomszéd szocialista országokban és Kínában is egyaránt végigsöpört, és amelynek egyik tragikus eseménye nálunk a Nagy Imre-per volt, milyen tényezőkkel magyarázható?

H. A.: A Molotov-csoport Hruscsov ellen fordult, és bírálta őt a XX. kongresszuson 1956-ban elmondott, Sztálint leleplező beszédéért, amely tulajdonképpen nyitva hagyta a kérdést: a személyi kultusz elítélése volt-e a lényege, vagy egyfajta rendszerbíráló is? 1957 júniusában a „baloldali” nyomás olyan erős lett, hogy a Politikai Bizottság többsége leváltotta Hruscsovot, és csak hárman szavaztak mellette: Szuszlov, Mikoján és Furceva. Ekkor szervezte meg Hruscsov az ellentámadást: Zsukov segítségével összehívta a

Központi Bizottságot, és sikerült is eltávolítania az ellene lényegében puccsot szervezett Molotov-blokkot, amelynek befolyása nagyon erős volt (Andropov is Molotovra esküdött akkor). Hruscsov ki akarta fogni a szelet a vitorlából, megnyugtatni a nemzetközi munkásmozgalom vezetőit, akiket megrendített a XX. kongresszus és a magyar 1956. (Hruscsov egyezett meg Nagy Imrével, hogy a szovjet csapatokat visszavonja, és ő adott parancsot november 4-én a támadásra.) Nekem Moszkvában javasolták, hogy térjek vissza a folytonosság biztosításáért, de Tito tiltakozott, és akkor került előtérbe Kádár személye, mint a lehetséges megoldás kulcsa. A Rákosi-Gerő csoportnak nem volt már tényleges befolyása a moszkvai politikai vezetésre, ezt a veszélyt Kádár nagyította fel, mert mindenkitől félt, beleértve Hegedűs Andrást is. Akkor sok pártfegyelmi született, szigorú megrovás, utolsó figyelmeztetés, a moszkvai menekültek részére, én azonban nem kaptam semmiféle fegyelmit.

Kérdő: A saját verzióm az, hogy Sztálin halála után a szomszédos szocialista országokban az egykori Tito-ellenes koncepciók perkeléseinek kiszabadulása és rehabilitálása megrázta a kommunista pártok tagságát, és ezért, valamint az 1956-os magyar események hatása miatt mindenütt felerősödött a reformerők befolyása, és ez a félelem váltotta ki a „baloldali” támadást 1957-1958-ban, és ez magyarázza az újra elindított Tito-ellenes kampányt is, Kardelj nézeteinek bírálata formájában.

H. A.: Ez nagyon reális következtetés.

Kérdő: Az ideológiai front vezetője 1958-63 közt Szirmai István volt, nem Aczél György. Miért Szirmai volt az élén? Milyen szerepe volt a szociológia újjászervezésében?

H. A.: Szirmai „rangja” régebben is magasabb volt. A Rádió igazgatója volt, míg Aczél „csak” megyei titkár Baranyában. A börtönből kiszabadulva Aczél egy építővállalat igazgatója lett, Szirmai viszont a KB agitprop-osztályának erőssége. Aczél óvatos volt, nem került szembe Szirmaival akkor sem, amikor művelődésimnizster-helyettes volt. (Egyszer találkoztam Aczéllal, Bécsből jövet a vonaton – ahogy ezt már említettem –, és az volt a benyomásom, hogy kivár és készül.)

Volt egy ideológiai vita akkoriban, amelyben szóba került Lukács György helyzete. Én hozzászóltam, és azt javasoltam, hogy vissza kellene hozni, számolni kell azzal, hogy a nemzetközi társadalomkutatás tudományos körei nagyon figyelnek Lukácsra. Szirmai volt az előadó, elhárította ezt, elég cinikusan. (Aztán Aczél, amikor szerephez jutott, nyomban megcsinálta.) Szirmai egyébként támogatta a szociológiát. A Kutatócsoport élére történő igazgatói kinevezésemről vele tárgyaltam. Sok jó dolog neki köszönhető: Heller Ágnesnek a Kutatócsoportba kerülését vele beszéltem meg, Szirmai javasolta azt is, hogy Lócsei Pált vegyük oda. Aztán, Szirmai halála után, Aczél felépítette a pozícióját, de már Szirmai ideje alatt is Kádár tanácsadója volt a kulturális élet kérdéseiben, és ügyes lépéseivel hozzájárult a rendszer stabilitásához az értelmiséggel való jobb kapcsolatok szervezésével.

Aczél helyzetét később meggyengítették az ellene irányuló „baloldali” támadások, gondolok itt a Szigeti-levélre, amely a Lukács-hoz fűződő viszonya miatt a revizionista erőknek tett engedményekkel vádolta meg őt. Aczél ezt kompenzálta aztán 1973-ban, a hírheft aktíván, a Hegedűs-csoport és a Lukács-tanítványok elleni fellépésével.

Amikor leváltották – talán 1983-ban lehetett – dolgozott egy anyagon, akkor tanácsot kért tőlem.

Kérdő: Meglehető befolyása volt a szociológia kezdeti sorsára Friss Istvánnak. Vele milyen volt a viszonyod?

H. A.: Amikor visszakerültem Magyarországra, három intézet közül választhattam. Én a Közgazdaságtudományi Intézetet választottam, ahol Friss volt a főnököm. Amíg ott dolgoztam, egyszer sem beszélgettünk, még a folyósón is csak köszöntünk egymásnak. A munkásbérezés rendszerével foglalkoztam, szociológiai módszerekkel. Ma úgy látom, hogy ez apologetika volt. A kandidátusi dolgozatom a rendszer és a műszaki fejlesztés problémáival foglalkozott.

Kérdő: Azért említettem Friss István személyét, mert 1962 őszén, amikor előtérbe került a Kutatócsoport megalakítása, egy nála történt csa-

ládi látogatás alkalmával elmondta, hogy Hegedúst Erdei javasolja, de ezzel többen nem értenek egyet, Szalai szóba sem jöhet. Minthogy közel három éve vezetem a szociológiai részleget a Filozófiai Intézetben, valószínűleg eredményesen, ha a szociológia ezalatt kinőtte eddigi kereteit, vállalnám-e az új intézmény vezetését? Gondolkodási időt kértem, azzal, hogy jelentős munkán dolgozom, ami új szintre emeli az emigrációs politikát. Három nappal később Friss felhívott, közölte, hogy tekintsem tárgytalannak a kérdését, a vezető szervek szerint most fontosabb, hogy az emigrációs munka területén maradjak. Eszerint nem volt evidencia, ahogy az interjúk során mondtad és a portrékötetben is írtad, hogy Erdei a Kutatócsoport létesítését ahhoz a feltételhez kötötte, hogy Hegedús András vezesse.

H. A.: Az elmondottak alapján tényleg nem ez lehetett az egyetlen, minden mást kizáró megoldás, különösen, ha figyelembe vesszük Erdei kompromisszumokra mindig hajló magatartását, másrészt a szociológia iránti elkötelezettségét.

Kérdező: Köszönöm a beszélgetést.

Beszélgetés Szigeti Józseffel

IDŐPONT: 1986. FEBRUÁR 27.

Kérdező: Molnár Erik hagyatékában találtam egy 1959. április 24-i dátummal ellátott jelentést arról, hogy az MTA Filozófiai Intézetének – Fogarasi Béla halála után – még nincs igazgatója, és ez szükségessé teszi a megoldást. Mikor került az Intézet élére?

Szigeti József.: 1959 őszén, mindössze annyi eligazítással – Orbán László részéről – , hogy a posztot ne tekintsem „feudumnak”. Régebben foglalkoztam matematikai logikával, tudtam, hogy szükséges kutatni a társadalmi gyakorlatot, a marxista filozófia diszciplináris tagoltságának megfelelően szükséges fejleszteni az Intézetet. Ott volt Márkus Mária, aki a szociológiai kutatásokban volt érdekelt. De ez kevés volt.

Kérdező: Hogyan merült fel egy szociológiai csoport szervezésének gondolata? Az előbb említett jelentés harmadik oldalán van egy fontos mondat: „Folyamatban van a Filozófiai Intézet belépése a Nemzetközi Szociológiai Szövetségbe”. A feladatok közt viszont nem szerepel még a szociológiai csoport megalakulása. Megemlítenék még valamit. Azon a szociológiai anketon, amelyet már az új csoport szervezett 1960. június 30-án, az egyik hozzászóló (Barla Szabó Ödön) beszélt arról, hogy egy filozófusaktíván a párt „támogatta a szociológiai kutatások indítását, és erre határozott, pozitív biztatást adott”.

Sz. J.: Nem emlékszem semmi konkrét határozatra, de akkor már a levegőben volt, hogy szükséges és hasznos kutatni a társadalmi valóságot. Nem volt ellenkezés. Orbán László szerint is kell szociológia, de az marxista legyen. Emlékszem, hogy Fedoszejev szovjet akadémikussal is beszélgettünk erről. (Ők ezt a Szovjetunióban

konkrét szociológiai kutatásoknak nevezték.) „Legfontosabb a jó tapasztalattal összegezni” – mondotta Fedoszejev. A vallási szekták vizsgálatával kezdtek. Nekem az volt a véleményem, hogy nemcsak a jó, de a rossz tapasztalatok összegzése is szükséges. Aztán felmerült a polgári szociológia módszereinek kérdése is. Fedoszejev úgy gondolta, hogy konkrétabb tájékozódás szükséges. Én úgy véltem, hogy erre nincs sok idő, mert hatása betör hozzánk a szélesedő nyugati kapcsolatokkal.

Kérdező: Szeretném, ha beszélne a washingtoni Szociológiai Világkongresszusról. Van-e olyan élménye, ami a jelentésben nem szerepel, vagy nincs kifejtve, de említést érdemel?

Sz. J.: A legérdekesebb esemény a szovjet és az amerikai szociológusok összehozása volt. Arra gondoltam, hogy ez – a tájékozódás igényével – hasznos lenne. Molnár Erik ráállt, és kérte, szervezzem meg. Ismertem egy Wolf nevű, német származású amerikai szociológust, aki szólt Talcott Parsons-nak. A magyar nagykövét örült az ötletnek, vállalta a rendezést. A nagykövetség fizette a költségeket, finom paprikáscsirkét ettünk. Közös szervezési kérdésekről folyt a beszélgetés. Emlékszem, a szupermarketek szervezésének szociológiai tapasztalatairól volt szó, és ez nagyon érdekelte a résztvevőket, sőt, közös kutatás gondolata is felmerült. Fedoszejev is helyeselte az elgondolást.

Kérdező: Fukász György volt Molnár Erikkel Stresában, neki volt tudományos fokozata is. Miért nem órá gondoltak, amikor az Intézetben a szociológiai csoport szervezése elkezdődött?

Sz. J.: Fukász György az oktatási minisztériumban a marxizmus-leninizmus oktatási főosztályát vezette, és inkább a minisztériumi munkát csinálta.

Kérdező: Szalai Sándornak komoly tudományos múltja volt a szociológia területén. Miért nem ő lett a szociológia kristályosodási pontja?

Sz. J.: Azt tudom, hogy szó volt a tudományos életbe való visszahozásáról – Kállai Gyula szorgalmazta ezt. Amikor Lukács Györgyöt 1959-ben nyugdíjazták, ez időszerű lett. Ám politikai okokból sokan nem látták volna a szociológia vezéralakjaként őt szívesen.

Beszélgetés Szabó Imrével

IDŐPONT: 1986. JÚNIUS 10.

Kérdező: Mikor, miért és hogyan kezdett foglalkozni szociológiával?

Szabó Imre: Mindig foglalkoztatott a társadalmi jelenségek mozgása, olvastam szociográfiákat. Megismerkedtem a francia és az amerikai szociológiai irodalommal. (Az utóbbi időben is figyelemmel kísértem a szociológia kibontakozását, a modernizáció körüli felhajtást. Sok a zavar. Nem tisztázott, mi a különbség a „reformer” és a „reformista” között. Érdeklődéssel követtem Hegedűs András útját, aki ma már a konfúzió, a zűrzavar doktora, és emberileg is meghasonlott, bármit is mond.)

1945 után voltak a társadalomtudománynak tradíciói: Erdei Ferenc, Bibó István, Justus Pál. A marxizmus elvette a szociológia helyét. Az egyetlen tudomány, amely megmaradhatott, a néprajz volt. A szociológiát mindenestül burzsoá tudománynak minősítették. Elvetették a társadalomról való gondolkodás minden lehetőségét. Lukács György fellépésekor csak ő lehetett a hiteles marxizmus hirdetője, mindenkitől megvonták a levegőt. (Lukács konzervatív gondolkodó, a hírneve még fénykorában is túlzás volt.)

Kérdező: Mi volt a háttere a stresai konferencián való részvételünknek? Hogyan történt a döntés Molnár Erik és Fukász György részvételéről? Volt-e szerepe a Világszervezetbe való belépési döntésünknek abban, hogy Magyarországon újraindult a szociológia?

Sz. I.: Általános politikai tendencia volt akkor, hogy ott legyünk, részt vegyünk mindenben, amiben lehet. Úgy emlékszem, Brüsszelben volt egy jog-összehasonlító világkongresszus. A szocio-

lógianak régi hagyományai és új eredményei is voltak. Látni akartam, mit csinálnak a szociológusok a különböző országokban. Molnár Erik-től nem vártunk sokat, de nem is csalatkoztunk. Fukásztól reméltünk elsősorban információkat. Molnárt be is választották valami funkcióba akkor. Nem nagyon volt világos, mi is „most” a szociológia, hol tart. Frissről is szó volt a kiküldéskor, ő, ugye, közgazdász volt, Molnár a történelmi materializmus tudósa. Szalai fel sem merült ekkor, csak később jutott szerephez. Jobb híján döntöttek Molnár Erik mellett. Fukász György foglalkozott szociológiával. Az ilyen személyi döntések körül gyakran a véletlenek játszanak szerepet. Az UNESCO először 1958-ban tette lehetővé a részvételt a Szociológiai Társaságban. Magyarország elszigetelt volt, ezt az elszigeteltséget akartuk áttörni, s Európában is szerepet játszani. Előbb volt a nemzetközi szervezetben való tagságunk, aztán alakult a nemzeti bizottságunk. Már akkor felmerült egy társaság létrehozása, de minden utólag jött létre: egy ideig fiktív volt, a szociológia csak nemzetközi összefüggésekben élt. Tagsága nem gyűlt össze, de volt elnöke, titkára, akik leveleztek.

Voltak intézetek, amelyeknek közül volt a társadalomtudományokhoz, például a Jogtudományi vagy a Történettudományi Intézetek. Ezeknek volt akadémiai bizottságuk, sok embert jelentettek, de kevés olyat, aki személy szerint a szociológiával foglalkozott volna, és ezen a téren képviselhette volna az intézetet, az intézményt. Inkább olyan emberek voltak, akiknek munkásságában szociológiai orientáció rejlett. Egy olyan munkabizottságot kellett létrehozni, amely ezeket az embereket tudta tömöríteni, nem az intézményeket. Nyilván volt egy tudománypolitikai aktíva, ahol ez is szóba került, de nem emlékszem erre pontosan.

Kérdező: Hogyan látja a szociológia megújulásában Szalai Sándor helyét és szerepét?

Sz. I.: A szociáldemokrata csoport tagjaival került börtönbe. 1956-ig nem rehabilitálták. Igyekezett szerepet játszani, 1956-ban valami sürgönyt is küldött nyugatra, amelyet később felröptak neki. Politikailag nem volt „potens”. Csak úgy juthatott szerephez, ha si-

került jó viszonyba keverednie a politikai vezetők valamelyikével, és annak hátán visszakapaszkodnia a tudományos életbe. Amíg ez meg nem történt, távol tartották őt. 1948-ban jelent meg egy könyve, mást alig írt. Azt mondják, egyetlen éjszaka alatt írta meg. A polgári szociológiáról szólt. Akkor egyetemi tanár volt. A hatvanas években szembe került Hegedűssel is, olyan „vonalassá” vált. 1964-65-ben kapcsolódott bele a szociológiai közéletbe. Aczél György egyik főreferense lett. Ő informálta a vezetést, mi a szociológia, mit kell tenni. A hatvanas évek elején volt egy beadványa az MTA II. osztályához erről, de ezt hivatalosan nem tárgyalták meg. Elnökségi Bizottságot akart, saját vezetése alatt, hogy hatalma legyen, titkára és saját levéltára.

Szántó Lajos intézetébe került, önálló beosztással 1965-66-ban, és akkor már azt a vonalat vitte, hogy legyen magyar szociológia, ő legyen a vezető szakember, támogatta is Hegedűst, Kulcsárt, de ugyanakkor mindig harcban volt mindenkivel. Felületes ember volt, de ügyes. Ujja köré csavarta a pártfunkcionáriusokat, elképesztette őket informáltságával, így lett végül Állami Díjas, teljesítmény nélkül. Bekerült a Nemzetközi Szociológiai Társaságba, a magyar hozzászólásokat készítette elő.

Kérdező: A Jogtudományi Intézetben már akkor támogatta a szociológiát, amikor máshol még semmi nem indult. Miért?

Sz. I.: 50 éve, hogy a *Korunkban* megjelent egy cikkem a jogszociológiáról. Diákkoromban sokat jártam a Társadalomtudományi Társaságba, amelynek 1906-tól Pikler Gyula volt az elnöke, a főszerepet persze Jászi Oszkár játszotta. Itt kaptam én az indíttatást a szociológiához. Az egyetemet Prágában végeztem, a szociológiának a cseh polgári demokráciában is fontos szerepe volt. (Chalupni, a neves tudós előadásait hallgattam.) Brünmben átjártam a filozófiai karra, ahol volt szociológia is. (Volt egy jó könyve egy brünni mérnöknek, az intelligencia szociológiájáról, komoly adatokkal.) A Sarló-mozgalomban is részt vettem. 1934-ben írtam Gaál Gábor lapjában, a *Korunkban* egy cikket Pikler Gyuláról. Aztán nehéz idők jöttek, nem foglalkoztam szociológiával, és a 40-es években sem volt

mód visszakanyarodni. A jogszociológia, a jogelmélet társadalmi elemei mellett azonban továbbra is kitarítottam. 1971-ben jelent meg a könyvem, a jogelmélet alapjairól. A Jogtudományi Intézet igazgatójaként tudtam, hogy szükség van jogszociológiára. Ezért két kutatót, Papp Tibort és Kulcsár Kálmánt közös feladattal bíztam meg: foglalkozzanak a családjog szociológiájával, tanulmányozzák ennek bő francia forrásait. Kulcsár alapot kapott ahhoz, hogy megírhasa disszertációját a jogszociológiából. Nem tartottam kielégítőnek Kulcsár szociológiai ismereteit, ezt dicséretesen pótolta. Most érett szociológussá vált, világszerte ismerik a nevét.

A szocialista országok szociológiája ellentmondásosan fejlődött. A Szovjetunióban Judin, Fedoszejev, Jovcsuk inkább filozófusok, még a leningrádi Harcsev a leginkább szociológus.

Csehszlovákiában kevés kutató volt, és ami kialakult, az is romlott. Lengyelországban egyetemi emberek művelték, mint Adam Schaff, aki később Bécsbe került. Bécsben egyébként alakult egy szociológiai centrum, a Nemzetközi Szociológiai Intézet, munkájában részt vett Cseh-Szombathy László is. Ez az intézet feldolgozott különböző témákat, így például a jogforrások szociológiáját, amelynek első kötete meg is jelent. De ennek nem lett folytatása.

A magyarországi szociológia mozgatóereje inkább az Intézet, mint az Akadémia illetékes osztálya. A néprajz, amelynek volt egy Ortutay Gyulája, tekintélyes tudomány. A jog-összehasonlítást, amely nálunk jó, máshol kevesen művelik. Helyes az az erőfeszítés, hogy a szociológia visszanyerje erejét, ne egyfajta demográfia, statisztika, matematikai társadalomtudomány keveréke legyen, de a társadalomtudományi gondolkodás lényegéből fakadóan az igazi tudomány a marxista szociológia.

Beszélgetés Szabady Egonnal

IDŐPONT: 1986. JÚLIUS 30.

Kérdő: Hogyan került a KSH-hoz?

Szabady Egon: 1940-ben, amikor Laky Dezső volt a kormánybiztos, Bud János működése idején hívtott oda a Statisztikai Bizottság. 40 évet töltöttem a Hivatalban, közben katona voltam. 1944-ben megszöktem a csapattesttől. 1945 után az új honvédségnél szolgáltam, majd visszakért a KSH. Rákosi volt a főnök, amikor a közlönyben megjelent a visszahelyezésem ténye. Jókora történt, Péter György volt a KSH elnöke. A régi párttitkárral rossz volt a kapcsolata, én lettem a párttitkár. (Egyébként iparstatisztikát készítettem.) Ez a periódus 1948-tól 1951-ig tartott. Közvetlen munkatársam voltam Péternek. A KSH-ban 1948 körül mindenféle párt emberei dolgoztak, sok volt az elbocsátás. Péter György rettenetes ember volt, de zseni.

A Népesedés- és Szociálstatisztikai Főosztály vezetője lettem, a kultúrstatisztika is hozzám tartozott. A munka sikeres volt.

Zala Júlia és Mód Aladárné voltak a főosztályvezetők. 1953-ban indult a főosztályom, 1955-ben megdicsérték, 1956-ban egy ideig elnökhelyettesként dolgoztam, aztán ez a poszt megszűnt. Hegedűs András távozása után, 1963-ban lettem újra elnökhelyettes, és az voltam egészen 1980-ig.

Visszatérve Péter Györgyre, az ő munkája 1956 után virágzott fel, addig háttérbe szorult. A demográfia mint tudomány nem érdekelt, de a népesedési helyzet nagyon izgatta. Tucattjával írta a túl keményen megfogalmazott anyagokat a kipusztulás veszélyeiről. Először ő nyilatkozott erről, bombázta a vezetést.

Péter György művelt, szellemes ember volt, de kegyetlen. Sok ember „készült ki” miatta. Féltékeny volt, nehéz ember, összeveszett az emberekkel, de felfelé is kemény volt, bírálta a felső vezetést. Nélküle nem születhetett volna meg a „Reflektorfényben” című sorozat néhány igazán nagyszerű kötetével – a születésszabályozásról, a lakáskérdésről – a Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadónál.

A *Demográfia* című folyóirat 1958-ban indulhatott el, Péter lett a szerkesztőbizottság elnöke, én a szerkesztője. Ez a folyóirat kollektív szervezőerő lett. Erdei Ferenc támogatta, felkarolta ezt a munkát. Interdiszciplináris folyóirat volt, a szocialista országok közül nálunk volt az első ilyen orgánus. 1961-ben alakult meg az MTA Demográfiai Bizottsága Péter György vezetésével, én voltam a titkára. Ez a Bizottság is interdiszciplinárisan működött. Nemzetközi konferenciát szerveztünk. A KSH-nak volt pénze, ez is Péter tekintélye miatt lehetett. 1962-ben megalapítottuk a Népeségtudományi Kutatóintézetet, úgyszintén „interdiszciplinárisan”. Nem tiszta demográfiát műveltünk: volt köztünk fiziológus, pszichiáter, orvos. Péter nehéz ember volt, de védelmet jelentett.

Jó erők dolgoztak a KSH-ban, sikerült összegyűjteni sok tehetséges embert (Cseh-Szombathy, Vukovics, Acsády, Demény Pál, aki most az USA-ban tevékenykedik). Klinger András titkár volt mellettem.

A „tisztá” demográfia helyett mi a társadalmi-gazdasági háttérrel is vizsgáltuk. Publikációk tömege készült, a *Statisztikai Szemle* már szűknek bizonyult.

Az 1960-as népszámlálás volt a társadalomkutatások bázisa. A programot mi csináltuk, az adatokat mi szolgáltattuk.

Kérdő: Milyen volt a Módné vezette kutatások helyzete a KSH-ban?

Sz. E.: Volt érzéke a munkához, Ferge Zsuzsa dolgozott mellette. A társadalmirétegződés-kutatásnál Klinger volt a módszertani osztály vezetője. Ez demográfiai vizsgálatként indult, társadalmi háttérrel, például, hogy milyen a különböző társadalmi csoportok születési aránya. Volt bizony rivalizálás köztünk, a mi publiká-

ciónk előbb jelent meg. Ők *A nők helyzete a munkahelyen és otthon* meg *A nap 24 órája* című köteteket adták ki.

Amikor az MTA IX. osztálya megtárgyalta az Intézet munkáját, kiemelték a probléma-érzékenységet. Időszerű kérdésekkel foglalkoztunk, a lakáskérdéssel, a válásokkal, a nyugdíjasok helyzetével, az öngyilkosságokkal, az alkoholizmussal, a nemzetiségekkel, a szociálpolitikával. Ez még nem volt szociológia, de csírájában már benne volt ez is a kutatásokban. Kulcsár Kálmán és Cseh-Szombathy László is dolgozott nálunk. Amikor pedig a demográfia és a szociológia különvált, és megalakult az MTA Szociológiai Bizottsága (vagyis a szociológia intézményesedett), továbbra is szoroson együttműködtünk. Én lettem a *Szociológia* című folyóirat szerkesztőbizottságának elnöke, az interdiszciplináris közös munka gondolatának megfelelően. A TMB szakbizottságában is közösen működünk.

Kérdő: Szalai Sándorral milyen volt a viszony?

Sz. E.: 1960-63 között nem szerették őt. Miután hazatért az Egyesült Államokból, szerkesztőbizottsági tag akart lenni, és az is lett.

Kérdő: Milyen volt Hegedűs András munkája a KSH-ban? Mennyire volt szociológiai jellegű? Milyen volt az együttműködésük?

Sz. E.: Teljesen függetlenül dolgoztunk, más volt a hatáskör, nem szólt bele semmibe. Nem fogadta el Péter Györgyöt mint vezetőt, de nem is mászott bele a csatározásokba ellene. Péter viszont tudta, hogy Hegedűsnek felajánlották az ő elnöki posztját, potenciálisan tehát ellenségnek tartotta. Péternek konfliktusa volt a II. kerületi Pártszervezési Bizottság titkárával, a baj az volt, hogy a kerületi pártbizottság nem állt a helyzet magaslatán, alacsony színvonalú volt, egy gyenge képességű tanár volt a megbízott előadó. Péter viszont KB-tag volt. Az utókor hálátlan Péterrel. Őnála ismeretlen volt a lemondás. Aczél György sem szerette őt. Egyszer beszélünk róla Aczéllal, azt mondta: „Értik, csak nem viselik el.”

Hegedűs András idegen test volt és maradt a KSH-ban. Adatbázisa csak a KSH-nak volt. A Hegedűs-vizsgálat a munkás-

bérezésről rossz alapon folyt, módszertanilag is rossz volt, statisztikailag nem volt korrekt.

Mi sok mindent csináltunk. 1963-ban indult a Demográfiai Intézet nagy publikációs sorozata: a *Népességtudományi Közlemények* 54 füzetű – 20 év alatt. Ezt a sorozatot én szerkesztettem.

Az 1966-os *Bevezetés a demográfiába* című kötet díjat kapott. Két „külön” kötetet hoztunk ki a Nőtanáccsal, három kötet készült a családról.

Volt pénzünk, voltak vizsgálatok, megvolt hozzá a megfelelő apparátus. A mi társadalmi átrétegződés-vizsgálatunk az első volt a szocialista országokban, 1973-ban a bukaresti világértekezleten is nagy elismerést aratott. A szociológia és a demográfia szimbiózisa megmaradt, nem vált el soha, a Szociológiai Társaság is így alakult. Az MTA bízott a nemzetközi szereplésre, az osztályelnök Friss István volt, akit nagyon kedveltem.

Erdei Ferencet nagyon érdekelte a rossz népesedési helyzetünk. A téma iránt erős volt a külföldi érdeklődés, ez világszerte kurrens téma volt. Erdei tudta, hogy a demográfia tudomány, nem politikai kérdés. Kár, hogy Erdei szétforgácsolta magát. (Jó, hogy a parasztságnak volt egy ilyen nagy formátumú tudósa, és baj, hogy a munkásszálynak 40 év alatt sem akadt egy Erdeije.)

Abban, hogy a szociológia-demográfia iránt megmaradt az érdeklődés, szerepet játszott az alkotók minősége. 1956 után Bibó István is a KSH könyvtárában dolgozott. Hozzáértő, kulturált, de elméleti ember volt, erős társadalomfilozófiai töltéssel. Szelényi Iván is a könyvtárunkból indult, lakásszociológiai kutatásait ott kezdte el.

Beszélgetés Mód Aladárnéval

IDŐPONT: 1986. JÚNIUS 12.

Kérdő: Hogyan, mikor és miért indult meg a KSH-ban a társadalomstatisztikai kutatómunka?

Mód Aladárné: 1953-ban a közgazdasági témák váltak fontossá, de mi inkább ezek társadalmi kapcsolataival kezdtünk foglalkozni: a munkaügyi-, jövedelem-, foglalkoztatás-, háztartás-statisztikai kérdésekkel. Később keletkezett a kifejezetten önálló profillal, tudatosan kiválasztott társadalomstatisztika. Ilyen volt például az a kutatás, amelynek témája „A nők helyzete a munkahelyen és otthon” volt. Mint az egykori hályogkovács, úgy vágunk neki: az érdeklődés megvolt. Ezek szociológiai témák, de teljesen statisztikai módszerekkel dolgoztunk. Ilyen volt még „A nap 24 órája”, vagy a „Mit olvasunk?” téma is. Megcsináltuk az első időmérleget, kíváncsiak voltunk arra, hogyan élnek az emberek. A kutatók tanulmányozták a vonatkozó irodalmat, minden statisztikai eszközt felhasználtak a mondanivaló kifejtéséhez. Drámai kérdések kerültek felszínre, izgalmas, figyelmeztető volt az eredmény a vezetés számára. Ennél már alkalmaztuk a „tegnap-interjú” módszert. Ezek nem lettek túl mélyen szántó munkák. Az első kísérletek voltak pusztán, tele bizonytalansággal. Azt mondtam a munkatársaimnak: „Csináljátok nyugodtan. Valami átszivárog, megtermékenyíti a társadalomtudományt, és anyagi erővé válik”. A „közvetett átszivárgás” sikerült, sokféle szorítás érvényesült, nagy volt az írástudók felelőssége. A társadalomtudományok fejlődésében fontos volt az objektív helyzet, de a személyiség is.

Kérdő: A vezetők – Péter György, Hegedűs András, Szabady Egon – hogyan fogadták ezeket a kutatásokat?

M. A.: Mi Péter Györgyhez tartoztunk, ahogy minden főosztályvezető is. Nemzetközi hírneve volt, messze tekintő szemléletű, kiváló koponya. Önálló ítéletű, nagyvonalú személyiség, aki támogott minden újszerű kutatást. Hegedűs volt a helyettese (később őt akarták kinevezni Péter helyére), vele nem volt kapcsolat. Szabady a népszámlálással foglalkozott, az első mobilitásvizsgálatot párhuzamosan folytattuk, ott dolgozott Andorka Rudolf is, a rétegződést kutatta. Péter Györgyhez baráti és mozgalmi szálak kötöttek. Zala Júlia foglalkozott akkor közgazdaság-statisztikával, Péter támogatta az önállóságot. Érdeklődésére és elméleti bátorságára jellemző, hogy már az ötvenes évek elején, a falvakban történt padláslesöpések idején becsléseket csinált arról, hogy mindez hogyan hatott különböző paraszti rétegekre, és megállapította, hogy – a vezetés várakozásaival ellentétben – a legszegényebbeket érintette a legsúlyosabban. Erről beszélt is a gazdaságpolitika akkori vezetőjével, Friss Istvánnal.

Elég korán elindult a társadalmi rétegződés vizsgálata Magyarországon. Ferge Zsuzsa ebből írta a disszertációját. A munkatársam volt, jóeszű és tehetséges. Hegedűs András gyorsan irányított arra, hogy ezeket az adatokat kiaknázza. Én is hályogkóvács módra csináltam ezeket a dolgokat, társadalomstatisztikát műveltünk. Nagy támadások indultak; már nem tudom, hogy a Pártfőiskola, vagy a Párttörténeti Intézet néhány hangadó embere részéről, hogy a „burzsoá szociológia” nézetei nyertek teret abban, ahogy a rétegek fogalmát használják az osztályfogalom helyett. Ez afféle lépcsőházi elmélet volt, hiszen az új osztályhelyezettel már nem lehetett megmagyarázni a kialakult állapotot, azt, hogy Magyarországon 80 százalék a munkások/alkalmazottak aránya, a többi a parasztság. A dichotóm struktúra helyett új megközelítés kell, ezért alkalmaztuk az úgynevezett „munkajelleg-csoportokat”. A különbségeket a jövedelemből, a gyerekszámból, a szakképzett-

ségből vezettük le. Mindezt Péter György védelme alatt tehetjük, aki vállalta a felelősséget, lehetővé tette új utak keresését.

Az osztályon belül volt egy kis kollégium, kb. nyolc ember, nyitottak: köztük Ferge Zsuzsa, Lengyel László. Akkor indult a gépi feldolgozás. A táblákról egy hónapig folyt a beszélgetés, a vita: hogyan lehet „dinamizálni” a modellt, idősorokat alkotni? (Andorka a mobilitásnál dolgozott, hasonló kérdésekkel, de az egyeztetés nem ment.) A jövedelem, a rétegződés, a háztartás a Közgazdasági Főosztályhoz tartozott. Cseh-Szombathy László ott dolgozott, szolid, jellemes ember. Ferge Zsuzsával végül kenyértörésre került a sor, nem valami jól váltunk el.

A társadalmi feszültségek feltárása szükséges, de szakmai, szervezeti, ideológiai kutatómunka nélkül ez lehetetlen. E munkák közben emelkedtek ki a jó szakemberek, mint Ferge, Andorka, Cseh-Szombathy is. (Hegedűs Andrást nem számítom ezek közé!) Kulcsár Kálmán a Szabady-részlegen dolgozott.

Már 1956 előtt volt olyan törekvés, hogy a valóság legteljesebb feltárása szükséges, de Rákosi, Gerő, Révai ezt nem akarták. 1957-ben a KSH adta ki az első nyilvános kötetet az elkövetett hibákról. Ebben folytatta őszinte jelentéseit, nem hazudott, bár ezek a süllyesztőbe kerültek. A KSH-nak nemzetközi tekintélye volt, jó szakembereket foglalkoztatott.

Szalai Sándornak még a felszabadulás előttről volt kapcsolata Péter Györggyel, aki jól kiismerte, és nem engedte be a KSH-ba.

Kérdő: Beszéljen most egy kicsit a saját munkájáról!

M. A.: A szociológiai érdeklődés sarkallt arra, hogy az Ózdi Kohászati Művekben kikérdezéssel vizsgálatot végezzek. Ez meg is jelent. Megállapítottam, hogy a foglalkoztatási körülmények, az gyár jellege meghatározó az üzemi demokrácia szintjére. Egy ideig az Országos Közművelődési Tanácsnál segédkeztem a munkáskultúra kutatása terén, amióta pedig ez a tevékenység megszűnt, a Hazafias Népfront Honismereti Bizottságában ügyködöm.

Beszélgetés Fukász Györggyel

IDŐPONT: 1986. MÁRCIUS 4.

Kérdő: Hogyan és miért kezdett szociológiával foglalkozni?

Fukász György: Jászi Oszkáról és köréről írott könyvem kapcsán merült fel bennem a szociológiával való foglalkozás szükségessége. Tekintve Jászi Oszkár műveinek, gondolkodásmódjának szociológiai jellegét, meg kellett ismerkedjek a szociológiával, mindenekeelőtt a francia szociológiával. Forrásokat, levéltári anyagokat dolgoztam fel, interjút készítettem például Bölöni Györggyel. Menet közben azonban figyelmeztettek, hogy ne merüljek el túlságosan a szociológiai problémákban. Jogász voltam, Szabó Imre szemináriuma-maira jártam, és ott a magyar szociológia történetéről voltak konzultációk. Szabó Imre az egyik opponensem volt. A könyv érdeméért a szociológiai szempontok figyelembevételét emelte ki azon a vitán, amelyet a három érintett akadémiai osztály együttesen tartott a Jászi-könyvről. Az ülést Fogarasi Béla vezette, ez volt a kandidátusi disszertációm. A levéltári anyag tanulmányozása mellett fontosnak mondták a társadalomkutatási oldalt is a Jászi-jelenség kutatásánál.

Kérdő: Hogyan született meg a döntés a stresai Szociológiai Világkongresszuson való magyar részvételről? Hogyan emlékszik vissza a kongresszusra?

F. Gy.: Szabó Imre behívott, közölte a kongresszusi meghívást, és azt, hogy úgy döntöttek, Magyarország részvétele fontos, nem maradhatunk ki. Eredetileg a stresai delegációt háromtagúra tervezték (Molnár Erik, Friss István, Fukász György). Ám azután Frissnek az

akkori pártkongresszus szervezése miatt itthon kellett maradnia. Abban az időben már az is közismert volt, hogy a Szovjetunióban folyik társadalomkutatás, a szociológia kibontakozóban volt, és az volt a vélemény, hogy a stresai részvétel segítheti a magyar társadalomtudomány fejlődését. Úgy határoztak, hogy egyeztetni kell a szocialista országokkal az álláspontokat. (Ebben az időben én már az Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Főosztályát vezettem.) Szabó Imre vállalta, hogy az akadémiák útján egyezteti a pozíciókat és a követendő taktikát a kongresszuson. Molnár Erik jó partner volt a tíz nap alatt, mindent rám hagyott, inkább úszott. Tagintézet egyébként a Filozófiai Intézet is lehetett, ezért a döntés az volt, hogy az intézetünk lépjen be a világszervezetbe. A kongresszus kitorési lehetőséget adott számunkra az akkori teljes elszigeteltségből.

Ami Stresát illeti, sok érdekes találkozára adott alkalmat. Lucien Goldmann például – noha nem szerette Lukácsot, mégis reklamálta távollétét. Találkoztam az angol E. Hobsbawm-mal is. A szovjet szociológusok közül megismerkedtem Fedoszejevvel és Harcsevvvel.

Kérdő: Hogyan szerepelt a minisztériumi főosztály munkájában az induló szociológiai tudomány?

F. Gy.: 1957-től 1965-ig dolgoztam a minisztériumban. Már akkor felmerült, hogy a felsőoktatásba épüljön be a szociológia is, de a Hegedűs-féle kutatócsoporttal „párhuzamosan”. Különösen azután erősödött meg ez a szándék, hogy Hegedűs András, a *Valóság* című befolyásos folyóiratot „jobbra” vitte. A terv az volt, hogy az egyetemeken, főiskolákon alakuljon meg a szociológiai tanszék-ek egész sora. Ezek legyenek a Hegedűs-féle intézmény partnerei. A Szociológiai Bizottság hozott is egy olyan határozatot, hogy a Közgazdasági Egyetemen Erdei Ferenc, a Pártfőiskolán Molnár László, az ELTE-n Kulcsár Kálmán tanítson. Ez volt a minisztérium álláspontja, de a Pártközpontban másképp döntöttek: az ELTE nem engedte be Kulcsárt, aki így Pécsre került szociológiát előadni.

Kérdő: Szeretném, ha beszélne a Szalai-Fukász vitáikról. Hogyan került sor erre az elmérgesedett vitára?

F. Gy.: A cikket Nemes Dezső és Szirmai István írták meg velem. A cikk miatt Szalai nagyon felháborodott, levelet is írt. A cikket először sokáig fektették, átírták, majd úgy jelent meg. Ez nekem nem tetszett, de megnyugtattak. A marxista szociológia létéről és jelenlétéről volt szó. A szociológiai kutatások szükségessége azért bekerült a köztudatba. Szalai később megértette szempontjaimat, nem volt velem ellenséges soha.

Szalai egyébként az 1945-ben elkezdődött szociológiát akarta folytatni. 1956-os magatartása miatt szilenciumon volt, féltek tőle, nem akarták, hogy szociológiát oktasson. A levele után leült vele beszélgetni Orbán. Ez az az időszak, amikor például Friss István a szociológia bevezetése mellett volt. Elismerték, hogy szükség van erre a tudományra, ugyanakkor úgy érezték, az intézményesítés előtt tisztázni kell, milyen szociológiáról van szó, és ebben már mindenkinek más volt a véleménye. Szabó Imre például a szociológia-történet oktatását akarta, de erre is előbb „felső” döntést sürgetett.

A szociológia tárgya, a történelmi materializmushoz való viszonya volt a kulcskérdés. Ez volt a helyzet a Szovjetunióban is, ahol Jovcsuk, Rutkevics, Kagan, Fedoszejev a szociológia úgynevezett „történelmi materialista” változatát képviselték. Harcsev és Oszipov pedig a szaktudományos álláspontot. (A vezető 1959-ig Fedoszejev volt, a népes stresai delegációval egyeztettük a magunk nézeteit. Ezt a találkozót akkor Konsztantyinov vezette.)

Beszélgetés Szecskő Tamással

IDŐPONT: 1987. FEBRUÁR 6.

Kérdező: Hogyan alakult ki a szociológia iránti érdeklődése?

Szecskő Tamás: 1956-ban fejeztem be az egyetemet, utána 3 évig újságíró voltam. 1957-ben egy cikkötlettel fordultam a *Közgazdasági Szemlé*hez: „Miért van szükség szociológiára?”. A folyóirat elhárította. Nem is elsősorban ideológiai okokból, hanem egyszerűen nem tudták, mit lehet kezdeni ezzel a gondolattal. Nálam ez nem olvasmányokból keletkezett gondolat volt, inkább a leegyszerűsített gazdaságkép nyomasztott.

A hatvanas évek elején jelentkeztem aspiránsnak, a következő témával: „Döntési mechanizmusok kis, formális csoportokban”. (Ez azután menetközben módosult, és „A mindennapi kommunikáció” lett belőle.)

Az akkori társadalomképet zavarosnak éreztem. 1956 mozgásaira, sok jelenségre nem volt magyarázat. Úgy éreztem, hogy kell egy analitikus háló a társadalomra, mert e nélkül a közgazdasági jelenségek rugói rejtve maradnak. Az újságírást a *Figyelő*nél kezdtem, a gazdaság elszakítottága a társadalomtól misztifikálta és érthetlenné tette a gazdaságban tapasztalható mozgásokat. Aztán rádiós korszakom következett, gazdasági rovatvezető lettem, sokat olvastam: társadalomtudományt, történelmet, szociológiát. Két nyelven olvastam szépirodalmat, tudományt, hazait és külföldit egyaránt: Hegedűst és a progresszív amerikai szociológiát, mindenekelőtt az esszéisztikus műveket. (White, Rézler), de Szalait is.

Megismerkedtem Hegedűssel és a köréje csoportosult fiatalokkal. Ez még Hegedűs KSH-korszakában volt. Belemerültem a városzociológiába, megszületett az első kis tanulmányom, amely „Ember és nagyváros” címmel jelent meg, Hegedűs volt a lektora. Ekkor még csapongott az érdeklődésem. Amikor megalakult a Szociológiai Kutatócsoport, nekem is volt részem az első nagy kollektív vizsgálat helyszínének kiválasztásában. Apám ugyanis gyöngyöstarjáni. Szalai Lenke társaságában én is beszálltam e Gyöngyös vidéki vizsgálatba, a politikai szociológia témáját vállaltuk. Nagy élményem volt a terepmunka, én is kérdeztem. Végül a felvett anyagot nem publikáltuk.

Hegedűs volt a *Valóság* főszerkesztője, és én is dolgoztam a folyóiratnál. Másodállásban szerkesztettem a közgazdasági és szociológiai rovatot. Amikor Hegedűst leváltották, én is eljöttem. A rádió Sós Edit vezetésével elindította a közvélemény-kutatást, és az elnökség engem bízott meg a munka felügyeletével, félállásban; vállaltam, mert közelebb jutottam a szociológiához. (A főállás a közgazdasági osztály vezetése volt.)

Hegedűs személyén keresztül kapcsolódtam be a reformmunkálatokba is. Az egyik bizottság elnöke lett, amely a reform társadalmi problémáival foglalkozott, a rétegződési és politikai következményeket próbáltuk jelezni. A munka azonban hatástalan volt, a bizottság pedig heterogén összetételű. Rozgonyi Tamás volt a titkára; rajtam kívül ő volt még szociológus a bizottság tagjai közül, a többiek mind pártmunkások voltak. Úgy emlékszem, tagja volt még a filozófus Sós Vilmos is.

A hatvanas évek elejétől a rádióban és a televízióban egyre nagyobb figyelmet fordítottak a műsorpolitika hatásának elemzésére. Ennek megvolt a maga hagyománya. A felszabadulás előtt működött már a Magyar Közvéleménykutató Intézet, ugyanazon konzorciumhoz tartozott, mint a rádió. A felszabadulás után a rádió mellett újjászerveződött (Hosszúné volt a menedzsere.) Volt felügyelőbizottsága a koalíciós pártokból – a szociáldemokraták Szalai Sándort delegálták. Értett hozzá, egyik fő mozgatója lett. (A *Jelkép*

foglalkozott a régi időkkel, a kezdeti eredményekkel több számban is.) A hatvanas évek elején nagy volt az információszükséglet. 1963-ban volt az első közvélemény-kutatás, de még nem voltak hozzá a szervezeti keretek, úgyhogy pártmunkában végeztük. Az agitprop osztály támogatta. Kis csapat alakult érdeklődő újságírókból; kérdőívvel dolgoztunk. Országos reprezentatív vizsgálat volt, a KSH családstatisztikai mintáját kaptuk meg. (Feszültségek adódtak: a KSH kérte, ne áruljuk el senkinek, hogy tőlük van a minta. Minden községnek ment kérdőív, úgy jártunk el, hogy a mintából vett cím mellé azon utcából másnak is küldtünk. A válaszbörítékra kétféle címet írtunk: Magyar Rádió és T. Magyar Rádió.)

Kérdő: Mennyire volt benne az akkoriban formálódó szociológiai közéletben? Emlékszik a Fukász-Szalai vitára az 1960-as első országos értekezleten?

Sz. T.: Erről az értekezletről nem volt tudomásom. Kívül maradtam a vitákon is, nem követtem a szociológia önszerveződését. Igaz, ebben az időben sokat utaztam. A Közös Piac kérdései foglalkoztattak. (Én hoztam létre az első hivatalos kapcsolatot a magyar kormány és a Közös Piac között.) Még nem döntöttem el, hogy a szociológia lesz az életpályám. Mikor a rádión belül megindult a közvélemény-kutatás, nem volt bizalmatlanság, akadály. Tömpe István, a rádió elnöke támogatta, Grósz Károly (az akkori párttitkár) is segítette a munkát.

A *Valóság* körül sok vita volt, nem csak a „humanizálás-optimalizálás”-ra gondolok. A Liska-modell alkalmazhatóságáról is sok csatát vívtunk. Őt soha nem lehetett meggyőzni: a modell sok eleme később jónak bizonyult.

Kérdő: Volt-e kapcsolata Szalai Sándorral?

Sz. T.: Csak alkalmilag. Félig „embargós” volt még ekkor. Egyszer a MTESZ-ben tartott előadást, az üzemszociológiáról, Elton Mayórol, azt meghallgattam.

Evianban kinn voltam, újságíróként. (Az 1956-os amszterdami, stresai, az 1959-es, az 1962-es washingtoni világtalálkozókról keveset hallottam.) Evian 1965-ben volt, ott sokat beszélgettem Szalaival,

ott volt Ferge Zsuzsa, Szelényi Iván is, a küldöttséget Hegedűs vezette. Szalait izgatta a tömegkommunikáció. Hozzáfogtam megírni a disszertációm, vele konzultáltam. Az ENSZ-ben is találkoztunk. Ugyanis kaptam egy amerikai ösztöndíjat: egy évig voltam az Egyesült Államokban, 1967–68-ban. (Amikor először beléptem az ENSZ székházába New Yorkban, hallottam, hogy valaki magyarul kiabál: Szalai volt az.)

Az USA-ból már úgy jöttem meg, hogy hozzá kellett fogni a Tömegkommunikációs Kutatóintézet megszervezéséhez; ez végül 1969. január 1-jén alakult meg. Grósz Károly ekkor már a KB agitprop osztályának helyettes vezetője volt, tudta, hogy az Intézetre szükség van. (Volt benne nyitottság, koncepció.)

Az RTV nagy szervezet, védettséget biztosított ennek a kényes munkának. A televíziózás tömegessé vált, a rádiózás elbizonytalanodott, kapkodás jellemezte. Kellott az információ a közönség viselkedéséről: ez létkérdés volt. Az akkori viharok idején is támogatták a célt, az információszerzést, a tömegkapcsolatok ápolását.

Kérdező: Hogyan élte át a szociológia körüli viharokat, Hegedűs akkori leváltását?

Sz. T.: Hegedűs már a mechanizmus-vitákban is törést szenvedett. Alapállása szerintem naiv volt, a politika reális viszonyait nem mérte fel. A múltja miatt változott meg a viselkedése, kompenzálni akarta a múltját. Ezzel már a *Valóság* hasábjain folyó vitákban is szembekerültünk, s ez 1968–69-ben tovább folytatódott. A reformer oldalon voltunk, de azon belül: egymással szemben. Világos volt, hogy a társadalmi körülményeket is figyelembe kell venni, és nem lehet tisztán a gazdaság szférájában maradni. De a kritikai cikkek túlsúlyba kerültek. Igyekeztem a szerkesztőségi vitákban fékezni, féltettem a *Valóságot*. Nem jártam sok sikerrel. Mégis azt mondom, hogy menesztésének módja, a forma elfogadhatatlan volt. Darvasi István volt az agitprop sajtóosztályának vezetője; szerepet játszott már Huszár István is, aki a szerkesztőbizottság elnöke volt. Ők jelentették be Hegedűs leváltását. A folyóiratot Wirth Ádám vette át.

Nekem kapóra jött a rádió ajánlata. Ezután már keveset találkoztam Hegedűssel, aki a Kutatócsoport magjára igyekezett támaszkodni. Szelényit nagyra becsültem mint szociológust. Heller Ágnes filozófiatörténeti előadásait hallgattam annak idején. Jegyzet nélkül beszélt, ragyogóan. Számomra az 1968-as szereplésük elfogadhatatlan volt. Mai fejjel már tudom: ebben az is szerepet játszott, hogy éppen akkor jöttem haza az USA-ból, másképp láttam sok mindent, és talán a szükségesnél merevebb is voltam. 1968 augusztusa előtt írtam egy cikket a sajtószabadság lényegéről, ez a Dubèek-féle irányzat kritikája is volt, és ezt többen nehezményezték. Az én amerikai élményeim alapján láttam, hogy annak a liberális értelmezésnek, amit Dubèek képviselt, nincsen realitása. A polgári demokratikus modell a valóságban nem funkcionált, mutatta ezt De Gaulle magatartása is Párizsban, 1968-ban.

Pedig Hegedűs közreműködött az Intézet elindításában. Az aspiránsvezetőm Kulcsár Kálmán volt. Szalai Sándorral 1970-től haláláig tanítványi viszonyom volt, afféle apa-fiú kapcsolat, heves vitákkal. Segített engem, ő javasolt a Szociológiai Társaságba elnökhelyettesnek. 1970-ben volt a védésem, a következő ciklusban javasolt a Szociológiai Bizottságba. Szerettem a tájékozottságát, a szenvedélyes érdeklődését sokféle téma iránt; teljes életet élt, a közéletben és a magánéletben egyaránt. Ugyanakkor szeszélyes volt és zsarnoki, szakmai kérdésekben sok vitánk volt: a tömegkommunikáció elméleti oldala körül, ahogy összemosta a történeti periódusokat, ahogy nem látta, hogy a fejlődés anyagi oldala összefér a kommunikációs nyomorral is. Bevont az ENSZ tömegkommunikációs szervezetébe is, és ez újabb feszültségforrás lett. Az volt a véleménye, hogy az intézet köteles minden eredményét nyilvánosságra hozni, én pedig úgy véltem, hogy a megrendelő szempontjait figyelembe kell venni. Uppsalában összevesztünk, nem tetszett neki a *Szociológia* különszáma. Ez is szerepet játszott abban, hogy lemondtam a Társaság elnökhelyettesi posztjáról. Halála előtt üzent értem, de már nem került sor az utolsó találkozásra. Egy nagyformátumú ember volt, nagy hibákkal. (Szomorú voltam, hogy a temetésén alig volt fiatal

kutató.) Globális méretekben gondolkodott. A közelség miatt ambivalens érzésekkel gondolok rá.

A szociológia körüli feszültségeket páholyból néztem. A szociológiai közélet – az agitprophoz való kötöttségem miatt – pártszociológusként tekintett rám. Félállásban tanítottam a Pártfőiskolán. De ez nem zavart, soha nem tartoztam egyik csoportosuláshoz sem. Kívül élek ezeken most is. Újságírónak szociológus voltam, szociológusnak meg újságíró, ennek a helyzetnek az előnyeivel és a hátrányaival. Hogy a *Szociológia* főszerkesztője lehettem, az azért történhetett, mert minden klikknek volt jelöltje, és én klikken kívüli voltam.

(Amikor Evianról beszéltem a rádióban, a *Magyar Hírektől* felhívott Szántó, és kérte a cikket. Ezt a Szociológiai Bizottság titkáráként tette. Ez volt az első találkozásunk!)

A szociológia intézményesedési formáiról fogalmam sem volt, a részletekre, a tárgyyszerű konfliktuselemekre nem emlékszem, inkább nagy folyamatokra és hangulatokra.

Erdeivel egyszer találkoztam személyesen, amikor a várnai Világkongresszus magyar delegátusának tartott eligazítást. Grusinnal jóbarátságba kerültem, amikor könyve, a *Vélemények világa* itthon megjelent. Aztán Prágába került, majd Uppsalában is találkoztunk. Az Intézet adta ki második könyvét (*Hírek világa*), a *Jelképben* közölték egy nyilatkozatát. Helyzete felfelé ívelő. (Nemrég megrendezték Moszkvában az első közvélemény-kutatási konferenciát, részt vettek a lengyelek, mongolok és mi is. Nagy a harc a pozíciókért, és Grusinnak nagy a tekintélye.)

Már az eredeti témámnál is Kulcsár volt az aspiránsvezető. Amerikai utamnál is segítőkész volt. Zavaros viszonyok közepette pozitív a szerepe, tűrőképes, teherbíró, világos agy, aki képes volt a bajokon diplomatikusan átvezetni a szociológiát. Szolid, jó kutató, nem csillogó, de német módra alapos.

Beszélgetés Huszár Tiborral

IDŐPONT: 1986. DECEMBER 6.

Kérdő: 1956 után új utakon indult el. 1960-ban védte meg disszertációját. Hogyan történt ez a váltás?

Huszár Tibor: 1956-ban jelentkeztem aspirantúrára, egyértelműen szociológia szakra. A válság után tanítottam a József Attila Gimnáziumban és Aszódon. A fiatalkori bűnözés érdekelt. Egy vizsgálatort végeztem saját kérdőívvel a fiatalok büntetésében. Úttörő munka volt, előzmények nélküli kísérlet. A belső fejlődés, az okok, a család helyzete, felelőssége: ezek voltak számomra a téma kulcskérdései. Szalai Sándorral konzultáltam többször is a munka folyamán. Az ELTE Történelmi materializmus Tanszékére kerültem 1960-ban, tanszékvezető helyettesként. 1963-ban felmerült a gondolat, hogy Hegedűs András helyettese legyek az akkor alakult Szociológiai Kutatócsoportban. Tárgyaltam is vele erről, felkerestem a KSH-ban, vonzott a személye ekkor, de Molnár Erik nem engedett el a tanszékről.

Egyébként 1960–63 között feljártam a KSH-ba, állandó kapcsolatban voltam Nemes Ferencsel és Szelényi Ivánnal. Amikor a Kutatócsoport tanácskozást rendezett a szociográfiáról (ez már valamikor 1965-ben lehetett), azon részt vettem, tárgyaltam a gyöngyösi vizsgálatba való bekapcsolódásról is, de átmenni a csoportba nem akartam. Amikor a Társadalomtudományi Intézetben tanfolyamunk elkezdődött, Hegedűs, de a csoportból mások is tanítottak, szabadon választott tárgyakat adhattak elő. (Például Sós né is tanított, jól, de státuszt nem tudtunk biztosítani. Nekem a filozó-

fia kötelező tárgyam volt 1964-ben, etika mellett azt is tanítottam. Véletlen, hogy nem kerültem a Kutatócsoporthoz, a fő akadály a kölcsönös kötődésünk Molnár Erikkel volt. Az egyetemmel szembekeverültem, mert nem akartak tudni a szociológiáról, különösen Sándor Pál ellenezte, de Molnár Erik támogatta, mellém állt, és méltatlan lett volna a viharok elültével ott hagyni. Molnár Erik tiszta, puritán ember volt, Rákosi ellen volt, de dogmatikus alapokon. Én nem osztottam az ő történelemszemléletét, a 400 év magyar történelmét illető felfogását, amelyet szerintem jogosan ért bírálat.

Visszatérve Hegedűshöz – érdemei nagyok, de személyisége okozta a bajokat. Rugalmas agy, reformelkötelezett, rokonszenveztem vele, de az általa vállalt út követhetetlen. (Olvastam az interjúkötetet, amit a Szabad Európa adott ki, az *Élet egy eszme árnyékában* címűt. A kritikai megjegyzések – hogyan vállalta ilyen kérdésekkel az interjút? –, amelyek elmarasztalják az egészet a hangneme miatt, jogosak.) Ha odakerülök '63-ban, hamarabb elvált volna a pályánk.

Molnár Erik halála után egy hét alatt feloszlatták a tanszéket. Ennek oka a történelmi kutatásokban elfoglalt pozícióm volt, de szerepet játszott Hegedűshöz fűződő kapcsolatom a *Valóság* című folyóiratnál, meg az ő szociológiai kutatásai is. (A *Valóságnál* súlyos ideológiai viták után Hegedűst leváltották. A szerkesztőség nem követte Hegedűs konfrontációs vonalát, taktikusabb politizálással át lehetett volna menteni a kétségtelen értékeket. Leváltása után megszaktadt a kapcsolat Hegedűssel. A szerkesztőség reformpárti vonala nem változott.)

1965 számomra nehéz év volt. Robbantották a tanszéket, támadások indultak, kórházba kerültem, három hónapig tartott, amíg rendbe jöttem. Egy év alkotói szabadságot kaptam.

Kérdő: Ezekben az években indult a Társadalomtudományi Intézetben a szociológiai tanfolyam és a társadalmi tudat problémáinak kutatása. Mi volt ennek a változásnak a háttere?

H. T.: Státuszom az egyetemen volt, de kikértek a Társadalomtudományi Intézetbe, szerződéssel. Elindult először egy egyéves

tanfolyam, Szelényi Iván, Kulcsár Kálmán, Pataki Ferenc voltak a partnereim. Nagyon jó tanfolyam volt, a mai derékhad ezen indult el (Kolosi Tamás, Gombár Csaba, Gázsó Ferenc, Kende László, Kovács Imre és mások). Ezzel együtt fordulat történt a kutatási témában is. A „társadalom és önismeret” problémája volt a középpont. A Magvető Kiadó adta ki 1968-ban *A cselekvő ember felé* című munkát. Ez a szociológia intézményesedésének korszaka, amikor a Társadalomtudományi Intézetben is kialakult a szociológiai részleg, az ELTÉ-n pedig először tanszéki csoportként indult a munka, 2-3 év után lett önálló tanszék is.

A hatvanas évek közepén voltam 3 hónapig az NSZK-ban, Frankfurtban, tanulmányúton. A Bécsi Kutatóintézetben is voltam, akkor volt ott Zágrábról Supek is. 1967-ben aztán egy Erdeivel folytatott konzultációt követően elfogadták a szociológiai szakképzés tervezetét, indulhatott a munka.

Kérdő: Hogyan élte át a szociológiai vitákat 1960–63 között?

H. T.: Ebben az időben még nem volt kialakult, markáns szociológiai koncepcióm. Amikor arról ment a vita, hogy milyen a viszony a történelmi materializmus és a szociológia közt, én nem vettem részt az eszmecsereben. Amikor az *Élet és Irodalomban* folyt a Szalai-Fukász-vita, majd jött a Szántó-féle hozzászólás, én csak annyit tudtam, hogy szükség van marxista szociológiára. A döntések környékén sem jártam.

Kérdő: Milyen volt a kapcsolata a főszereplőkkel, például Erdeivel?

H.T.: Erdei Ferencet akkor még nem ismertem, nem volt vele semmilyen kapcsolat. Erdei akkoriban inkább agrárgazdasággal foglalkozott. Szalai Sándorral 1958–59 folyamán aprólékosan megbeszéltük a dolgozatom problémáit, segített. Az ÉS-vita idején semmilyen érintkezésünk nem volt. Csak amikor Amerikából visszatért, alakult ki közöttünk állandó kontaktus. Kulcsár Kálmán és Szabó András megvitatták könyvem jogi vonatkozásait. Lejártam Pécsre, Kulcsár is ott tanított jogászként.

A *Valóság* tudatosan hozott szociográfiát, lehozta az elidegenedés-vita jegyzőkönyvét (Dogmatikus berkekben akkoriban azt

mondták, hogy a folyóiratban sok a „zavarológia”). Hegedűsnek a főszerkesztői székéből távoznia kellett, a *Valóság* lavírozgatott. Amikor azonban Nyers Rezső fontos beosztásba került, Hegedűst bevitte a reformbizottságba. Ez a munka 1966-ban erősödött meg. Azt hiszem, a szociológia életében a reformmal való kapcsolat valóban döntő jelentőségű volt.

A szociográfiában a penészleki ügy okozott viharokat, de Darvas kiállt mellette és Erdei is támogatta. Ehhez „civil kurázsi” kellett. Zám Tibort is megvédték. Átment Bács megyébe, ebből a körből született aztán a *Forrás* című folyóirat. (Baján volt képviselő Ortutay.) Sok helyen ment akkor szociográfiai kutatás. Aczél is támogatta, figyelemmel kísérte a két tanfolyamot. Fehér Lajos ösztöndíjat biztosított, és Gyenes Antaléknál, a Szövetkezeti Kutatóintézetben is elindulhatott a munka.

1968-ban kezdődött az újabb tanfolyam. Ezután lettem a Szociológiai Bizottság tagja.

Beszélgetés Kulcsár Kálmánnal

IDŐPONT: 1986. JÚLIUS 1.

Kérdező: Hogyan kezdett érdeklődni a szociológia iránt?

Kulcsár Kálmán: Az indíttatás már a gimnáziumban megtörtént. A cisztercita gimnázium furcsa iskola volt, és a fiatal magyartanáromtól hallottam a népi szociográfia fontosságáról. Ez a harmincas évek végén történt, 1938-ban kezdtem olvasni. Először Németh Lászlót (*A minőség forradalmát*), majd a negyvenes évek elején – 1942-43-ban – Szabó Zoltán (*Cifra nyomorúság*) keltette fel az érdeklődésem a kutatómunka iránt, a parasztkérdés megoldása izgatott. Egy másik tanártól is hallottam az amerikai szociológiáról, mit is jelent ott ez a szaktudomány.

1946-ban érettségiztem., volt elképzelésem, mit jelent a társadalmi mozgás. 1945-ben került kezembe Szalai Sándor könyve (*Társadalmi tudomány, társadalmi valóság*), innen ismertem meg az ő nevét. Ekkortól bizonyos rendszerességgel olvastam német és angol szociológiai műveket (franciául szótárral), ami jött: eklektikusan. Egerben éltem, a diplomáciai pálya vonzott, Tibetről, Belső-Ázsiáról olvastam 14 éves korom óta.

Aztán a Közgazdasági Egyetemre kerültem. Nem sokat tanultam, zavaros korszak volt, órára se nagyon jártam, inkább a Szabó Ervin Könyvtárban olvastam jó szociológiai szakmunkákat a közgazdaságtudomány elavult tankönyvei helyett. Jelentkeztem diplomáciai tanfolyamra, amit a Magyar Külügyi Társaság szervezett: Szalai Sándor volt az egyik szemináriumvezető. Később már nem vonzott a diplomácia, de a szociológia igen. Láttam, hogy a

Közgazdasági Egyetem nem nyújt semmit, átiratkoztam a jogra. Egerben végeztem el a jogi akadémiát, amely egyetemi jogi karként működött, jó tanárokkal.

Az Intézetben belül szerveződött egy Szociográfiai Intézet, Csizmadia Andor vezetésével, aki azelőtt Kolozsváron volt szociális tanácsnok, és maga is csinált falufelvételt a román Gusti professzor szociomonografikus módszerével. Molnár Erik a Népjóléti Minisztériumban foglalkozott egy országos szociális hálózat kiépítésével, majd Egerben létrehozta az említett Szociográfiai Intézetet, megismerkedhettem a szociográfiai alapismeretekkel.

Fiatalember voltam, érdekelt is ez a munka és pénzt is hozott, felvételeket végeztünk a népi jogszokásokról. Mindez 1947 körül volt, úgy kerültem át a jogra, hogy nem vesztettem évet. Mindjárt bekapcsolódtam a kutatómunkába is. Kialakult team volt, Ivánd községben, a Mátra-vidéken vizsgáltuk a szokásrendet. Ezután minden nyáron egy hónapra kutatni mentem, ezt fizették. A harmadik évben már az Intézet fizetés nélküli gyakornoka voltam, olvastam nyugati szociológiai irodalmat, megtanultam a terepmunkát, írtam pályamunkát is. A szakdolgozatom is e témakörből volt.

1949-ben megszüntették a jogi akadémiát. Szüleim kispénzű emberek voltak, szétrombolt tanítólakás, az apám hadifogságból jött, több gyereke volt. Pestre mentem, önfenntartó voltam, kerestem. 1949-ben el kellett döntenem, hová kerüljek. A honvédség hirdett állásokat, aláírtam 10 évre. Felvettek, bevonultam, 1949-ben szigorlatoztam. Nehéz volt, semmi mással nem foglalkoztam, csak tanultam. 1950 májusára négy szigorlatot tettem le. A polgári jogot Niezsalovszky Endrénél, aki az MTA levelező tagja volt.

A Katonai Igazságügyi Szolgálatnál nehéz dolgom volt, mert 1947-ben, a Vasvári Brigáddal Jugoszláviában voltam. Vigyázni kellett: semmi kötelességmulasztás, semmi politika. Ez tartott 1953-ig, akkor beadtam a pályázatomat aspirantúrára. Szabó Imre és Beér János foglalkoztak velem. Emlékeztek rá, hogy Egerben, a Szociográfiai Intézetben dolgoztam. A meghallgatás során felmerült Szorokin neve. Kérdeztem, ki az. Szabó ezt mondta: „Egy szo-

ciológus”. Eszer volt, Október után megrémült, elment külföldre. Én is tőle tanultam szociológiatörténetet. Érdekes agy. Olvassa!”

A katonai nemzetközi joggal – a hadifogolykérdéssel – foglalkoztam, egy konferencián is részt vettem. Szabó Imre is ott volt. Felvettek aspiránsnak. Előbb úgy volt, hogy a Szovjetunióba kell mennem. Szabó ezt megfúrta, az MTA II. osztályának titkáráként befolyása volt. Leszereltem. Szabó Imre mellett dolgoztam az Igazságügyi Minisztériumban, ahol ő főosztályvezető volt és az egyetem jogelméleti tanszékének a vezetője. Aspiránsként jó helyzetbe kerültem: az egyetemen volt szobám, Virág Miklós, a dékán törődött velem, az országgyűlési könyvtárban olvasgattam. Történeti témával foglalkoztam: a feudális társadalom – a gazdasági kényszeren kívül – milyen mechanizmussal biztosítja a szokásjog érvényesülését? Szabó Imre biztatott, hogy lehet szociológiát csinálni. Kéthetenként konzultáltam vele, ő volt az aspiránsvezetőm. A jogszociológia kritikai feldolgozása érdekelt. Sok könyvet olvastam, friss anyagok érkeztek állandóan. A társadalom, a gazdaság, a jog összefüggései, problémái izgattak. Letettem a szükséges vizsgákat, megírtam a disszertációt. Molnár Erik volt a bizottság vezetője a vitán. 1956-ban a Legfelsőbb Bíróság tagja lettem, előbb ügyész voltam, utána jogalkotással foglalkoztam. 1956. szeptember 12-én vagy 13-án védtem meg a disszertációm. Ezt követően kemény válaszut elé kerültem. Szabó Imre hívott az Intézetbe; onnan eljöttem, nem tetszett a munka, állásom se volt. Előbb az egyetemen lettem állam- és jogtudományi szakon kutató. A KSH-ban dolgoztam akkor, Acsády Györgyöt Egerből ismertem; jogszociológiával foglalkozott, a válások okait kutatta. Akkoriban Szabady, Klinger, Vukovics ott dolgoztak, a demográfia-társadalomstatisztika területén. Időm volt, kutatási feladatot nem kaptam az egyetemen, hát besegíttem a KSH-ba.

A könyvem készíttettem elő publikálásra. A KSH-ban kriminológiai összefüggésekkel foglalkoztam, a *Demográfia* című folyóirat akkor indult. A munkásélet körülményeit kutattam, ezen belül két témát: a fiatal munkások házassági szokásait és a rétegződést.

Ezt Acsádyval együtt csináltuk. A másik téma a szabadidő eltöltése volt. Igénytelen vizsgálatnak éreztem, nem is publikáltam. (Talán a mozibajárás adatairól készült elemzés megjelent.)

Sokat olvastam. A Jogtudományi Intézet hívott. 1960 érdekes és fontos év lett az életemben. Fordulópont. Megjelent az első könyvem, megszületett a lányom, és bekerültem az Intézetbe. Mindez egyetlen napon történt.

Kérdező: Milyenek voltak a szociológiai tudomány művelésének lehetőségei a Jogtudományi Intézetben?

K. K.: Jó kutatóhely volt, Szabó Imre engedte. Nehéz vitapartner volt. Az Intézet nem volt nagylétszámú, de jó volt az összetétel. Jó erők dolgoztak (Peschka Vilmos, Herczeg Géza, Péteri Zoltán). Szociológiai jellegű történelmi problémákkal foglalkoztam. Az emberi és állampolgári jogok társadalmi összefüggéseiről írtam tanulmányt, ez megjelent angolul is.

Orosz irodalom nem volt, oroszul elfelejtettem. Az ottani jogelméletet a hagyományos normativizmus jellemezte, talmudista álproblémákkal vesződtek. A lengyel irodalmat elolvastam, jobb volt, mint a mienk. Waniczky megfelelő képet adott a két világháború közti lengyel szociológiáról (ismerte a román Gustit is.) Faluszociológiája ott volt a polcomon.

Ebben az időben nem foglalkoztatott a szociológia perspektívája. Még élt bennem az ötvenes évek élménye, amikor nem voltam jó káder. Az volt az elvem, hogy hagyjanak élni és dolgozni. A jogszociológiai érdeklődésem még az Igazságügyi Minisztériumban eltöltött időszakban megerősödött. Láttam, hogy más a jog érvényesülése a könyvekben, és más az életben. Az eltérés háttere érdekelt. A visszahúzódom nem volt politikai demonstráció, de mások szemében az lett. Sok kellemetlenségem adódott ebből, szerencsére segítettek. A saját tudományos lehetőségeim foglalkoztattak. A jogban szilárdan álltam, miért mentem volna másfelé?

Ekkor dolgoztam a szociológiai gondolkodás fejlődésének törvényszerűségein. 1968-ban ebből írtam a nagydoktori disszertáció-

mat (1976-ban jelent meg könyv alakban). Sok anyagom volt hozzá, az olvasmányok alapján sok cédulám.

Kérdező: A stresai Szociológiai Világkonferenciáról hallott?

K. K.: Utólag értesültem a dolgról. Külföldre alig jutottam el. Ekkor az is nagy dolog volt számomra, ha Csehszlovákiába vagy Bulgáriába utazhattam. 1960 decemberében volt az első hivatalos utam Bulgáriába. Magyarországon ebben az évben már látszódtak a szociológia első életjelei, már vitázni is lehetett a róla.

A washingtoni Világkonferenciáról sem tudtam. Az ISA-ról hallottam, de nem különösebben érdeklődtem. Ez afféle akkumulációs időszak volt.

A jogszociológiával foglalkoztam; lehetőleg empirikusan is kutatni akartam, elméletileg tovább lépni abból, amit az igazságügyben tapasztaltam. 1961-ben írtam „A jog nevelőszerpe a szocialista társadalomban” című tanulmányt, amely egyébként már 1958-ban kész volt. Ennek megjelenése fontos állomásnak bizonyult. Akadémiai díjat kaptam és pénzt is, de ami fontosabb, kikerültem a sokáig körülvevő rossz légkörből. Előadásokra kértek fel, cikket kért a *Filozófiai Szemle*, kezdtek számon tartani a szociológia területén. Részt vehettem az Akadémia munkabizottságában, majd a Szociológiai Bizottság tagja lettem.

Kérdező: Szeretném, ha mesélne a „főszereplőkkel” kapcsolatos tapasztalatairól, Szalai Sándorról, Hegedűs Andrásról.

K. K.: Szalai tanított, amikor negyedéves voltam. Olvastam a könyvét (*Bevezetés a társadalomtudományba*). Egy tankönyvszerű, érdekes munka, a marxista és a polgári szociológia ötvözése. Ezután Szalait letartóztatták, majd hosszú időre eltűnt. 1956-os szerepléséről semmit sem tudok. Szabó Imre „nem bírta” őt.

Hegedűs András már régebben megismertem. Volt egy hivatali összetűzésem: a Legfelső Bíróságon feljelentettek, és ő foglalkozott az ügyemmel. Amikor Hegedűs '56 után a KSH-hoz került, nem is találkoztam vele. Egyszer kellett volna vele beszélnem, de csak a titkáráig, Nemes Ferencig jutottam. Tudtam persze róla, hogy földművelésügyi miniszter volt, a keményedő kurzus idején miniszter-

elnök, és nem volt a véleményem túl kedvező róla. Tudtam, hogy a Szovjetunióban volt, hazajött, szembenézett korábbi életével, változtatni próbál, szociológiával próbálkozik. Mindez rokonszenves volt, s ez meg is maradt mindaddig, amíg szélsőséges irányba nem fordult: ahol van, ott szélsőségbe fordul, alkatilag ilyen. (A könyve – *Élet egy eszme árnyékában* – nagyon ellenszenves nekem.)

A társadalmi valóságot kell feltárni, ebben van a kritikai elem, nem elkülönülve. Nála ez publicisztika lett, nem tudomány. A valóságból kell deriválni a kritikai elemeket, megmagyarázni a történelmi összefüggéseket, ez erőteljesebb, mint a divatos ellenzékiség.

Hegedűs és Márkus Mária 1960-ban a Nyugatról úgy beszéltek, mint fogyasztói társadalomról, később egészen más lett a látásmódjuk. Alapvető kérdés a tudomány és a politika viszonya. A tudomány segítheti a politikát, ha egyedül a tényekhez igazodik. Ha nem ezt teszi, vesztébe rohan. Engels mutatott rá arra, hogy hosszú távon a politika nem elsődleges, a tudomány nem lehet annak közvetlen eszköze. A valóságot kell pontosan feltárni.

Sokat jelentett a közös lengyel tanulmányút: emlékszem, mi akkor sokat beszélgettünk. Ez volt az első találkozásunk az intézményesült szociológiával egy szocialista országban, és azt hoztuk haza, hogy ezt meg lehet valósítani Magyarországon is. Nem minden volt rokonszenves számomra, de az Intézet igen.

Kérdő: Hogyan került sor a francia és amerikai tanulmányutakra?

K. K.: 1959-ban a népi jogszokásokat tanulmányoztam, elemeztem a magyar gyakorlatot. Sok minden került felszínre, láttam a történelmi-jogi iskola negatívumait. Nagy jelentőségű volt a felismerés, hogy a jogot nem lehet korlátlanul, voluntarista módon felhasználni. Tanulmányoztam a nemzetközi irodalmat, megismerkedtem Jean Charbonnier nevével, aki híres francia kutató volt. Megpályáztam egy ösztöndíjat, elnyertem, és személyesen is megismerkedhettem a francia jogszociológussal. Világhírű volt, és joggal, nem sajnálta az időt tőlem: a nyelvi nehézségek ellenére sokat beszélgettünk.

Három hónap alatt sok könyvet olvashattam el, amelyek itthon nem voltak kaphatók. Az ottani Szociológiai Intézetben találkoztam egy magyar származású kriminológussal. Feltöltődtem irodalommal, kapcsolatokat építettem. Szabó Imre rajongója volt a francia tudománynak, amely ekkor empirikus alapon művelt jogszociológiát; ez gazdag jogismeretet jelentett. Charbonnier volt a szerzője egy tanulmánykötetnek, amely Párizsban jelent meg. Ebben nekem is volt egy tanulmányom („Történelmi szemlélet a jogszociológiában”) angol nyelven. Ez volt a nemzetközi indulásom. Charbonnier vitt mindenhová. A nemzetközi jogszociológiai közéletben kezdtem részt venni. A Jogszociológiai Nemzetközi Társaság, amelynek elnöke egy idős olasz volt a milánói egyetemről, Varsóban bontott zászlót, amire meghívást kaptam. Tipikus olasz, remek szervező, akinek tanítványai vannak a világ minden tájáról, Japántól Moszkváig. Bevontak ebbe a közéletbe.

1965-ben jelentkeztem Ford-ösztöndíjra. Jó intézmény, a világszociológia élvonalában szereplők jelentős részét megismerhettem. Az ő közvetítésükkel megértettem a nyugati szociológia jó impulzusait. A New York-i Columbián tanított akkoriban Wolfgang Friedmann jogszociológus, német kutató, aki Ausztria, Anglia után került az Egyesült Államokba és világhírű kutató lett. (Később a diákmegmozdulások során, 1968-ban megölték.)

Ő segített eligazodni az angolszász jogszociológiai irodalomban, magas szellemi igénnyel. Fél éven át reggeltől estig olvastam könyveket, folyóiratokat a könyvtárban, este a szobámban folytattam. Előadásokra is jártam, eljutottam Robert K. Merton óráira is. A Berkeley Egyetemen még jobb volt, bár az irányítás lazább volt. Azt csináltuk, amit akartunk, de megbeszélték velünk. Nagyszerű szociológusokkal ismerkedhettem meg. (Bendix-szel való beszélgetésem például nagyon hasznos volt. Voltam a North-Western University-n Chicagóban, jártam a híres Princetone Egyetemen is. Ekkor fejeztem be *A szociológiai gondolkodás fejlődése* című könyvet, segítettek továbbfejleszteni. 1966 őszén leadtam a kéziratot. Szabó Imre javasolta, hogy adjam be doktori fokozatra. 1968-ban védtem

meg. Hegedűs András volt az egyik opponens, de elfelejtett eljönni a vitára.

Szalai Sándor ezekben az években New Yorkban volt, az ENSZ egyik intézményében, nem volt sok kapcsolatunk. Szabady Egon a demográfia keretei közt hagyta a KSH-ban művelni a szociológiát, Cseh-Szombathy László, Andorka Rudolf és Vukovics György az ő szárnyai alatt nőttek fel. Ez Szabady nagy érdeme, támogatta őket, és a KSH az egyik alapműhely lett, a *Demográfia* pedig publikációs fórum volt.

Beszélgetés Cseh-Szombathy Lászlóval

IDŐPONTOK: 1987. JÚNIUS 16. ÉS JÚLIUS 2.

1. interjú

Kérdező: Hogyan indult az ön szociológusi pályája? Melyek az előzmények, a motívumok?

Cseh-Szombathy László: A Református Gimnáziumba jártam, tanárom Ravasz János gazdaságtörténész volt. (1946-47-ben Mérei egyik tanára az OPI-ban.) Nem csak történelmet, de társadalmi ismereteket is tanított. Első tudatos szociológiai-szociográfiai könyv-olvasmányaim az negyvenes évek elején az ő hatásának köszönhetőek. A könyvek megvoltak otthon, de mégsem apám, hanem a tanári biztatás volt a lényeges. Osztálytársaim voltak ifj. Nagy Ferenc és ifj. Szabó Pál, meg a Vasas Szakszervezet főtítkárának, Karácsonyinak a fia, Sándor. Jó volt a közösség, érdeklődtünk az aktuális magyar társadalmi problémák iránt. Így történt, hogy ott voltam 1943-ban a szárszói tanácskozáson. Földvárról mentem át, a Soli Deo Gloria, a KIE útján hallottam róla.

1943-ban kerültem az egyetemre, 1945-től Hajnal István tanítványa voltam, az ő hatására kezdtem szisztematikusan szociológiát olvasni, persze autodidakta módon. Volt egy Hans Freyer nevű vendégprofesszor az egyetemen, aki társadalomtörténetet adott elő, aztán Wiese és mások. Vele polemizált Hajnal, erősen strukturalista szemlélete miatt.

1946-ban létrehozták a Szociológiai Tanszéket. Nagy, de vegyes olvasottsággal jelentkeztem. Szalai Sándor, a tanszékvezető összehívta a jelentkező hallgatókat, és mindenkinek el kellett mondania, mivel foglalkozik, miért, mit olvasott már. Szalait meglepte, hogy

a Szabó Ervin Könyvtár heterogén szakmai anyagából mennyit ismernek. A magyar társadalomtudományi irodalom mellett elolvastam a harmincas évek külföldi irodalmát is (angolul és németül). A végzettségem történelem és földrajz volt, Szalait valószínűleg vonzotta apám társasága is – barátja volt Oltványi Imre, a Hitelbank vezetője. Apámmal semmi kapcsolata nem volt. Az én ismereteim is töredékesek voltak Szalairól. Más világot jelentett. A Bárdossy-perben Szalai volt a néppügyész, hallottam rádión a beszédét. A hangja nem volt rokonszenves, de az ügyben igaza volt.

1946-ban indult a Szalai-intézet, az Egyetem Múzeum körüli oldalán, a második emeleten. A belőtt szobák lakhatóvá lettek novemberig. Karsai Elek volt a tanársegéd, de már ott volt Harsányi János és Perjés Géza is. Novemberben két szemeszterre svájci ösztöndíjat kaptam. Akkor még nem döntöttem a szociológia mellett, a történelem is vonzott. Svájcban nem volt szociológia tanszék egyik egyetemen sem. Baselban Eduard Saline-t hallgattam, aki emigráns német zsidó volt, Schumpeter barátja, és annak szellemében is tanított.

Genfben Wilhelm Röpke-t hallgattam, Piaget volt ott a pszichológus. 1947 júliusában tértem haza. Szeptemberben munkára jelentkeztem a Szalai-intézetben, akkor már konszolidált állapotokat találtam. Felvettek intézeti tagnak. Ott volt már Szabó Dénes is, eggyel lejjebb járt. Ott dolgozott Karsai Lúcia, Csanádi Györgyné, Faludi Szilárd (aki később a Művelődési Minisztériumban dolgozott), a tehetséges Szűts Sándor, Perjés Géza, Hazai Lujza (Félix Pálné). Elkezdődött az intenzív munka, az önképzés. Szalai sziporkázott, mint egy csillagszóró (akkor is érdekes látvány, ha nem gyullad semmi). A kollektíva kezdett kihozni produktív gondolatokat. 1947 őszén és 1948 tavaszán széleskörű irodalmat dolgoztunk fel, Max Weber-t, Durkheim-et, Paretót (ma is ők az alap). Megismerkedtünk az Auxerre-i városi vizsgálat anyagával (Bettelheim) és Lyndi munkájával. Mi is elkezdtük a hazai terepmunkák terveit elkészíteni, a Láng Gyárban és a Népszínház utcai Ipari Intézetben. (Ezt mi szerveztük Harsányi Jánossal, interjútunk is a Lángban.)

A szociológiai kutatást Bán Antal iparügyi miniszter finanszírozta. 1948 nyarán elindultak a viharok, kívül Rudas László támadásával Szalai ellen, és belül is, az Intézetben. Megindult egy folyóirat szervezése 1947 legvégén: *A XX. század szociológiája*. Sokat olvastam hozzá (később Litván csinálta). 1948 őszétől a kollektíván belül kezdődtek az ellentétek, Szalainak el kellett bocsátania a Társadalomtudományi Intézetből Harsányi Jánost. Az anyagi bázis csökkent.

Karsainál doktoráltam, polgári szociológiát képviselt. A marxizmus átalakult, a marxizmus-leninizmus még csak hivatkozás volt az intézeti program indokolásánál. Perjés, a volt katonatiszt, aki fizetett alkalmazottja volt az Intézetnek, távozni kényszerült. Harsányi és Cseh-Szombathy díjtalan gyakornokok voltak, Karsai egyetemi státuszban volt. Amikor még több volt a pénz Bántól, lehetett könyvtárosi státuszban is elhelyezni munkatársat.

Mire elkészült a disszertáció, új minősítési rendszert vezettek be, felesleges volt megírni, nem kellett a doktorálás. 1949 februárjában disszidált Szabó Dénes. Szalai összehívta az Intézetet, új tagok léptek be: Kósa Erzs, Kovács Géza, Vend Ottó. De 1948 végétől, én úgy láttam, jobb elmenni. Bejelentettem, hogy elmegyek tanárnak, és láttam, hogy nagy kő esett le Szalai szívéről. 1949 márciustól megszűnt a kapcsolat vele. 1950-ben úgy éreztem, nem jó ajánlólevél hét év egyetem, közben Svájc és ráadásul szociológia. Kőbányán tanítottam egy általános iskolában 1956-ig. Semmi kapcsolatom nem volt a szociológiával, de még az utódokkal sem. A hat év alatt csak olvastam.

Kérdés: Mi lett a Láng Gépgyári anyaggal, a Népszínház utcai felvétellel? Hogyan tekintett vissza később Szalai erre a korszakra?

Cs-Sz. L.: Ezek az anyagok eltűntek. Később, a Hegedűs-korszakban kerestem ezeket, megkérdeztem Karsait is, akit szintén eltávolítottak annak idején. Ő sem tudott ezeknek az anyagoknak a sorsáról.

Szalai nagyon szubjektíven gondolt vissza erre az időszakra; történeti dokumentumok, forrásanyag nem maradt hátra. A vissza-

tekintés során úgy emlegette, mint a „daliás időköt”, amikor ő volt a tudomány bajnoka. Saját megítélése szerint kettős szerepe volt: mint tudós, komolyan vette, nem taktikázott, tudományos tisztességgel vállalta a szociológiát; de emellett 1946-49 között erősen benne volt a pártpolitikában is, amelyre, azt hiszem, teljesen alkalmatlan volt, rossz taktikus, aki egy jó ziccerért mindent odaadott. Rossz pontokat szerzett a megjegyzéseivel. De úgy gondolom, e politikai légkörben az olyan embereknek, mint Szalai, meg volt írva a sorsuk, és bármit csinálnak, bekövetkezik a tragédiájuk. 1948 tavaszán csatlakozott Marosánhoz, aki akkor a baloldalt képviselte a szociáldemokrata pártban, és dolgozott az egyesülés előkészítésén.

Kérdező: Mi történt a hallgatás, az olvasmányok éveiben, a tanárkodás idején?

Cs-Sz. L.: Rengeteget olvastam, statisztikát tanultam – a szociológiai elemzésben elengedhetetlen a statisztikai elméleti felkészültség. Módszertani kézikönyveket tanulmányoztam. 1954-ben találkoztam régi tanárommal, Ravasz Jánossal, aki arra ösztönzött, hogy csináljak valamit. Makkai László akkor foglalkozott I. Rákóczi György szerepével a magyar történelemben, őt segítettem történelmi kutatásaiban és meg is jelent az első publikációm a *Hadtörténeti Közleményekben*. 1955 tavaszán hallottam, hogy a KSH Nemzetközi Osztálya nyelveket tudó munkatársat keres. Rédei Jenő, aki osztályvezető volt (később a Kamara főtítkára), beállított, hiszen egy csak levelező részlegről akart létrehozni egy összehasonlító, elemző osztályt. De ez nem volt igazi lehetőség. Külső munkatársként készítettem főleg gazdasági elemzéseket a nemzetközi irodalom alapján. 1956 októberéig volt két-három találkozásunk, beszélgettünk: hogyan csinálná meg újra? 1956 decemberében létrejött a tanszék. Szalai két státuszt kapott. Az egyetem Ladányi Pétert tette oda a Lenin Intézetből, és pályázatot hirdetett tanársegédi állásra. Perjés Gézát ajánlotta, aki akkor kórházi szolgaként dolgozott egy kisegítő kórházban. Beadta a pályázatát a megfelelő fórumokon, de közben fegyelmi vizsgálat kezdődött a Szociológiai Tanszék ellen, és Szalai Sándort az Egyetemi Könyvtárba helyezték, be nem járási kötele-

zettséggel. Ladányit fegyelmivel eltávolították, viszont Perjésről, aki az egyetemen kapta a fizetését, és sehová sem tartozott, elfelejtettek. (A referens ismerte a hátteret, nem bolygatta, rendes volt.) Perjés hadtörténelemmel foglalkozhatott, produkált. A KSH könyvtárban dolgozott, akadémiai státussal, egyetemi fizetéssel.

Én dolgoztam, figyeltem a kilátásokat, vártam: lesz-e valami a szociológia körül 1957 tavaszán-nyarán. 1957 októberében felvettek munkatársnak a KSH Nemzetközi Osztályára. Újraéledtek Szalai nemzetközi kapcsolatai. 1958-ban részt vett egy nemzetközi UNESCO-konferencián, amelyet az IS Council szervezett. (A neves szociológus, Allport, megismerkedett a Népszínház utcai vizsgálat technikájával és egy retrospektív dolgozatot publikált, amelyben ismertette Szalai Sándor eljárását, és megírta, hogy a szociológus börtönben ül; ez nemzetközileg ismertté tette Szalai nevét, mert a könyvet világszerte publikálták. A kapcsolat lehetősége adva volt. Jellemző, hogy Szalait meghívták Brazíliába egyetemi tanárnak.)

Ekkortól datálható Szalai szoros kapcsolata Aczél Györggyel, aki miniszterhelyettes volt ebben az időben. Szalai akadémikus lett, memorandumokat szerkesztett, háttéranyagokat Aczélnek. Én a Nemzetközi Osztályon életszínvonal-összehasonlítással foglalkoztam. Ezek révén kerültem kapcsolatba Szabady Egonnal. (Módnéval ők meglehetősen gyanakodtak egymásra.) 1962-ben jött létre egy társadalomstatisztikai osztály, a Szabady-birodalom részeként. Előzménye egy Szalai Sándor-memorandum volt, amelyet Péter Györgynek írt.

Milyen káderekkel indultunk? A régiak szétszóródtak, Péter György kinyomozta, merre vannak. Aki a KSH környékén volt, áthozta az új osztályra. A Nemzetközi Osztályon dolgozott még Varga Károly is, Békés Ferenc, Kérész Gyula, a könyvtárban Szelényi Iván, Andorka Rudolf. Hegedűs András lett az alelnök. Akkoriban pánik lett úrrá mindenkin, folyt a revizionisták elleni akció. Nemes Ferenc lett Hegedűs titkára, aki Varga Károlyon keresztül megismerte a szociológia iránt érdeklődőket a Szabady-főosztályon belül, és hozzákezdett egy szociológiai kutatócsoport szervezéséhez.

2. interjú

A hatvanas években nem vonzott a Szociológiai Kutatócsoport, volt benne számomra egy nemkívánatos „amatőr” vonás, ezt Hegedűs András némely tanulmánya, az általam „filozófia-lady-nek” nevezettek hangsúlyos szereplései jelentették, és a Kutatócsoport körüli viták sem lelkesítettek. A gyöngyösi koncepciót láttam, sok volt benne a dilettáns elem, célszerűnek látszott nem részt venni benne. 1958-tól a KSH-ban jó volt, a módszertani szakszerűsége való törekvés jellemezte a munkát. A Szabady Egon-féle főosztályon volt lehetőség megbízható empiriára, elégedett voltam az eredményességgel is. Működött a Demográfiai Kutatóintézet, jó volt a káderpolitika, jók a partnerek. Mód Aladárné mellett ott volt Ferge Zsuzsa, Kemény István, Surányi Bálint. Versenyképesek voltunk a Kutatócsoporttal: folyamatban volt az öngyilkosság-vizsgálat 1962 nyarán, interjúkat készítettünk az öngyilkosok hozzátartozóival. 1963-ban jött a nyugdíjasvizsgálat: előbb postai kérdőíves, majd interjú terepmunka Andorka Rudolf-fal, eredményeit 1965-ben publikáltuk. Következett az alkoholizmusvizsgálat Andorka, Kukowich társaságában, amelyhez később Buda Béla is társult, majd az öregedéstről, a devianciáról szóló kutatások 1970-ig. Jó volt a technikai felszereltség, bár öreg Holerith-gépekkel dolgoztunk, de megfelelő színvonalú elemzésekkel.

1965 őszén volt egy Szalai Sándor-összejövetel a bécsi kutatóközpontban, olyan kiválóságokkal, mint Scheuch (NSZK), Skusinsky (lengyel) és mások. Ez lehetővé tette az ismerkedést, a nemzetközi kapcsolatépítést. Megindult a nemzetközi időmérleg-vizsgálat, melyet Szegedi Pál tervezett, aki Módné osztályáról jól ismerte a megyéket, a háztartási adatokat. Így aztán másodállásban a Kutatóintézetbe kerültem, hiszen – hivatalosan – az Intézet volt a magyar gazdaintézmény a Bécs által koordinált nemzetközi felvételben. Részt vettem a vitákban. A munkám az időmérleg-vizsgálat volt, a felvétel, majd a kódolás, a feldolgozás. Az anyagot kiküldtük Kölnbe, ahol lyukkártyára került, táblázták. Ez akkor nagy do-

log volt, a KSH felszereltségével lehetetlen lett volna. Ez a munka 1967-ig tartott, de közben – 1966-ban – három hónapot Párizsban töltöttem, a Demográfiai Intézet kiküldetésében az ottani a partnerszervezetnél, amely erősen szociológiai profilú volt. A Durallal életmódról, Henry-vel pedig az alkoholizmusról, öregedéstről konzultálhattam. (Ő történeti-demográfiai szempontból foglalkozott ezekkel a témákkal.) Megismerkedtem szociológusokkal, statisztikusokkal – szakmai szempontból nagyon hasznos időszak volt ez. Közben sor került Bécsben egy szociálgerontológiai kongresszusra, amelyen Szabady Egonnal együtt vettünk részt, ezt követte az első világgongresszus (Evianban), amelyen ott lehettem; ezen Szalai és Ferge Zsuzsa ismertették az időmérleg-vizsgálat kezdeti eredményeit.

Az MTA IX. osztálya kinevezett a Demográfiai Bizottság titkárává: itt sokszor kapcsolatba kerültem a Pénzügyminisztériummal az 1967-es GYES-határozat kapcsán. Tímár János volt a partnerem a munka során, amikor is adatfelvételt szerveztünk: kik vették igénybe a GYES-t, milyen volt a GYES hatása, szociológiai háttere.

1969-től a szocializációs zavarok, a deviáns viselkedés, az öregek gondozása voltak a témák, és így jutottam el a családhoz mint szociológiai jelenséghez. Ez 1969-re ért be.

A Nemzetközi Szociológiai Társaságtól Robert Hill meglátogatta Szabadyt, én voltam mellette, így indult munkám a nemzetközi családkutatásban, hiszen Hill vezette a Családkutató Bizottságot. A várnai Világgongresszuson már előadással vettem részt. 1969-ban lettem tagja az MTA Szociológiai Bizottságának, és ez a tagság azóta is tart.

1970-ben a KSH-ban átszervezték a szociálstatisztikai osztályt, amely Szabadyhoz tartozott. Ebből lett a Társadalomstatisztikai Főosztály, Illés János vezetésével; én lettem a helyettese.

Kérdőző: Hogyan élte át a szociológia válságos éveit?

Cs-Sz. L.: Péter György halála után Huszár István vette át a KSH-t. (Hivatalosan egy filléres csempészési ügyben vonták felelősségre Pétert, de súlyosabban esett latba a politikai oldal. A len-

gyel szociológiát megrázta az ottani válság, indult egy antiszemita hullám, amely eltávolította a tudományból az olyan kiemelkedő neveket, mint Bauman és Adam Schaff. Péter György, mint KSH-elnök, találkozott lengyel vezetőkkel, és tiltakozott a kialakult gyakorlat ellen. A centenáriumi ünnepségen még kitüntették Pétert, a köszöntőt Nyers Rezső mondta el a KB nevében, hangsúlyozva, hogy Péter György már 1955-ben felvetette egy gazdasági reform gondolatát, és azóta is sürgette, segítette a kidolgozásában. Ezután hirtelen „lebukott”. Indult a Nyers elleni akció is. Péter előzőleg rákműtéten esett át, már nem bírta idegileg a dolgokat. Szabady, bár sok ütközése volt Péterrel, nagyon megrendült az ő tragédiájától, el is mondta nekem.)

A Péter-ügy hullámai közepette nem nagyon tudott érinteni a Szociológiai Kutatócsoport körüli konfliktus. Nem is éreztem túlzott rokonszenvet, a csoport vezetésének a konfrontációs fordulata számomra nem volt meggyőző, erősnek éreztem az előző korszak miatti kompenzációs szándékot. A Lukács-csoport rehabilitációja időszakában emlékeztem arra is, hogy nem mutattak toleranciát. 1946-47-ből voltak emlékeim az egyetemről, Heller Ágnes akkori férje, Hermann István vitamódszereiről, és úgy éreztem, ez az új típusú fellépés is kompenzáció. Márkusné tehetséges, de szakmailag gyenge embernek ismertem meg. Hegedűs pedig talán fel sem fogta, hogy a csoportot veszélyezteti. (A válságot jobban átéltem 1972-73-ban.)

Kérdő: Hogyan látta Szalai Sándor szerepét?

Cs-Sz. L.: Szalai 1966-ban kiment az ENSZ Kutatási Intézetébe, és hat évig volt kinn. Leveleztünk, de nem sűrűn. Torontóban, a Szociológiai Világkongresszuson gyakran együtt voltunk. (Már a várnai Világkongresszus idején is New Yorkban tartózkodott Szalai.) Az I. szekcióban elméleti kérdésekkel foglalkozott, a II.-ban Feldheim szerkesztőbizottságában szerepelt, a III.-ban Fergével a statisztikai anyag ismertetésében szerepelt. Rapszodikus volt, a problémákat jól érzékelte, de a végrehajtás, a feldolgozás nem volt erős oldala. Konferenciákon sokat tett, például a bécsi központ rendez-

vényein. Meglepetés volt számomra, hogy 1962-ben a Nemzetközi Összehasonlító Munkacsoportba ígérete ellenére nem hívott meg.

Nem könnyű elhelyezni a Szalai-jelenséget. Nem az történt vele, mint például René König-gel, aki a tanszékén iskolát szervezett, és a König-iskola irányzatával képes volt befolyásolni az egyetemek szociológia-tanítását, kutatásait, tanítványai pedig egy-egy országban tovább folytatták. Szalai más volt: nem voltak tanítványai, nem hozott létre „iskolát”, gondolatvilága nem alkotott koherens rendszert, mint például Bibóé. Ez a tragédiája. (A KSH könyvtárában megpróbáltuk összeszedni a dolgait, hogy legalább posztumusz-hatása legyen, de alig maradt valami. A közvetlen hatása erős volt, folyton szikrázott, gondolatokat és ötleteket vetett fel, ha volt, aki felfogta és kifejlesztett ezekből valamit. Provokáló agy volt 1946-ban is, és az maradt 1956 után is, végig. Mindenfelé száguldott, mindenütt megpendített valamit, óriási energiája átsegítette vagy „áttörte” az akadályokon.

A szociológiát is így vitte előre, amit más nem tudott volna megcsinálni, talán Parsons vagy Merton sem, de szabálytalan agy volt, nagy ugrásokkal, kihagyásokkal.

A Filozófiai Intézetben alakult csoport normális fejlődéséből nehezen lehetett volna kutatócsoport, hiszen Sándor Pál és Fogarasi Béla szabályozták a kibontakozást, és „alkotmányos” úton a szociológia kibontakozása lehetetlen lett volna. De Szalai szabálytalan rohangálásával addig gyötörte Cseterki Lajost meg Aczél Györgyöt, amíg utat nem teremtett. Szükség volt erre az energiatúltengésre, ez segítette át a szociológiát a kritikus pontokon, de Szalai áttörései kiváltottak egy sereg ellenállást is. De nincs Szalai-konceptió és nincsenek művek utána. Az időmérleg-kutatás kódutasítása nagyon fontos volt, Szalai sokat dolgozott rajta. De nem kellett volna ennyi energia ehhez. Lényeges teljesítménye volt a szegénység-konferencia megszervezése, mert az akadémikus szociológiát kivitte a terepre, felítette konkrét társadalmi problémákkal. A hetvenes évek végén fontos tett volt ez, hogy a szociológia végül is ne kerüljön holtvágányra. Zseniális menedzser volt, de az emberekkel nem tu-

dott bánni. Újító volt, „ad hoc”-menedzser, állandó izzásban, ami talán a magyar helyzetből is fakadt. Egy tudományág jogait kivívta, ez maradandó érdeme, de a kevesebb több lett volna, ha mű is van.

Kérdező: 1970 után hogyan alakult a kapcsolata a Kutatóintézettel?

Cs-Sz. L.: 1970 után a KSH szociálstatistikai osztályán empirikus kutatások folytak, nemzetközi mércével elméletileg is színvonalasan. Közvetlenül az elnök (Huszár István) alá tartoztunk, és bár Szabadynak ez nem tetszett, imponált neki a nyugodt munka. Csakhogy Huszárt magasabb pozícióba helyezték, és jött Bálint József, akinek a módszereit nehéz lett volna elviselni. Elhatároztam, hogy „váltok”: 1971-ben agitprop téma lett „A család a mai szocialista társadalomban”, és Kulcsár Kálmán arra kért, vállaljam ennek irányítását az Intézet keretében. Kulcsárral addig sok kapcsolatom nem volt, együtt dolgoztunk a Szociológiai Bizottságban. 1960 táján már találkoztunk, hiszen Kulcsár bedolgozott – Vukoviccsal és Klingerrel együtt – Szabady mobilitásvizsgálataiba. 1971-ben megkeresett. Ekkor már jól ismertem az Intézetet, Szántót, Lócseit, Szesztayt is közelebbről. Jó volt a kapcsolat Sas Judittal és Losonczy Ágnessel is. Tartottam a tisztas távolságot, csak a témafelelősséget vállaltam. 1974-ben elkészült a családtéma összefoglaló tanulmánya – ebből a Kossuth Kiadónál megjelent a könyv 1978-ban. (A Szociológiai Bizottságban Szelényi és Hegedűs után Nagy Emil lett a titkár. Tragikus sorsa az alkoholizmuson át a családi katasztrófaig, az infarktuszig vezetett, amely végzett vele, majd Lick József 1972–75 között, és utánuk én következtem 1978-ig, ezután Rozgonyi Tamás 1978–81 között, végül pedig Gáthy Vera 1981-től.)

Egyre több lett a kapcsolatom a szociológiai megközelítésű nemzetközi családkutatással is. 1974-ben Bálint József, a KSH elnöke úgy határozott, hogy leépíti az adatgyűjtést. Egyre rosszabb lett a légkör. Kulcsár szólta, jobb munkahely lenne számomra az Intézet. Útközben Torontó felé – a Világkonferenciára menet – tárgyaltam erről Aczél György egyik közeli munkatársával, Knopp Andrással, és úgy döntöttem, hogy 25%-kal kevesebb fizetéssel is jobb lesz a

helyzetem a Szociológiai Intézetben. 1975. június 1-től átkerültem, s az életmódkutatás témafelelőse lettem.

Kérdező: Mi volt a beosztása?

Cs-Sz. L.: Az akkor kialakított osztály – életmód, család, településkutatás – vezetője voltam. Agitprop téma lett a „szocialista életmód”. Tématanács alakult, azt menedzseltem. Emellett megírtam a családszociológiai kötetemet. Sokat publikáltam. Jó kapcsolatban voltam mindenkiel. Ferge kollégám volt a KSH-ban is. Az indulás nagy konfliktusa volt a Szelényi-ügy (kivándorlása az országból).

1975 tavaszán lettem a Szociológiai Bizottság titkára, beválasztottak a Nemzetközi Szociológiai Társaság Családszociológiai Bizottságába. (1974-ben lettem kandidátus, a családszociológiai elméletekről írtam dolgozatot.) 1978-ban a válások következményeivel kezdtem foglalkozni. 1978-ban, amikor világossá vált, hogy az Intézetnek szüksége van egy tudományos igazgatóhelyettesre, Szentpéteri István helyett én vettem át ezt a posztot, jó együttműködésben Kulcsárral. 1982-ben lettem a tudomány doktora, a házassági konfliktusokról írtam, ugyanabban az évben a nemzetközi szervezet családszociológiai bizottságának elnöke lettem. 1982-ben ment el Kulcsár, az MTA főtitkárhelyettesének, és 1983 januárjáig, fél évre megbízott, majd onnantól kezdve kinevezett igazgatója lettem az Intézetnek. A Huszár Tibor vezette tanszéken, az ELTÉ-n egyetemi tanári kinevezést kaptam 1984-től.

Talán még egy: 1968-ban megjelent egy nagyszerű könyvünk Fergével közösen a szociológiai kutatások módszereiről; azóta új kiadást kellett nyomtatni.

Interjú-kiegészítés

IDŐPONT: 1995. JÚLIUS 2.

Kérdező: A régi interjúban arról beszélt, hogy a Szalai-Intézetet támadták kívülről és belülről egyaránt. Lehetne-e erről részletesebben is beszélni?

Cs-Sz. L.: Szalait akkor „kívülről” Fogarasi Béla és Lukács György is támadta. Amikor először Rudas László nekiment Lukácsnak, akkor Szalai Lukács mellé állt. Utána pedig Rudas Szalait is bírálta, Lukács azonban szintén beszállt az ügybe, és ő is Szalai ellen fordult. Belülről Vág Ottó és Faludi Szilárd támadták meg azzal, hogy burzsoá áltudományt művel, amerikai könyveket elemeztet, ahelyett, hogy a marxizmus-leninizmus alapján foglalkoztatná munkatársait. A szociológia gyanús tudománnyá vált már 1947–48 közt. A fővád az antimarxista szemlélet volt. Erre Szalai hozzáfogott Marx és Engels levelezésének szociológiai szempontból való feldolgozásához. A munkatársak számára kijelölte kötelező olvasmányként Lenin *Empiriokriticizmusát*, azt kellett elemezni 1949 elején.

Kérdező: Szalai publikált az intézeti korszakban? A hazai terepmunkák tervét ő készítette? Mi volt a téma?

Cs-Sz. L.: Szalai két könyvön is dolgozott a társadalmi valóságról, de ezek nem készültek el. Én 1947 júniusában Svájcban voltam ösztöndíjas. (Ott ismertem meg a konzervatív szociológusok közé tartozó René Königet.) Akkor indult meg a kampány az Intézet ellen. A kutatási koncepció kintlétem alatt készült, de hazatérve én is vettem fel hozzá interjúkat. Bán Antal volt akkor az ipari miniszter, a tárcától kapta a pénzt az Intézet az életmódkutatásra. A munkát Karsai László szervezte, részt vett benne Félixné Hazai Lujza és Perjés Géza is, aki egyébként könyvtáros volt az Intézetben. Nekem inkább adminisztrációs feladatomból volt. A felvétel a Népszínház utcai technikum hallgatói, diákjai körében folyt, a kutatást Karsai Lucia és Harsányi János vezették. Harsányi dolgozta ki a koncepciót. Az ötlet, amely mint téma bekerült – „2000-ből hogyan nézek vissza az életemre?” –, Szalaitól származott.

Allport 1948-ban, egy párizsi szociológiai konferencián hivatkozott erre a felvételre. Megismerkedett Szalaival, aki elmesélte neki ezt a kutatási téma-részletet. A kutatás maga módszerében tömeginterjú volt, egy egész osztállyal, és anketákat is szerveztek a technikum diákjaival. Emlékszem, milyen gondot jelentett, hogy Szalai menet közben többször is változtatott a kérdőíven.

Kérdező: A régi interjúban említette Harsányi elbocsátását. Mi volt a vád? A saját helyzete miatt lett nehezebb? Távozása miatt jelentett megkönnyebbülést Szalai számára? Hogyan viselkedett Szalai ezekben a zűrés napokban? Hogyan alakult Szalai és az Intézet sorsa az ő letartóztatásáig?

Cs-Sz. L.: Harsányi János valamikor 1947 vagy 1948 tavaszán vitába keveredett a Lukács-tanítványokkal, és valami olyat talált mondani, hogy „fáziskésésben” vannak. A vita hevében azt állította, hogy a marxizmus nem tudomány, nincs megalapozva tudományosan. Arra nem emlékszem, hogy Hermann Istvánnal vagy Heller Ágnessel csaptak-e össze. E kijelentés miatt támadták aztán kívülről és belülről. Harsányi anyagilag független volt, a felesége jó nevű pszichológus, ezért Szalai őt áldozta fel először. (A feleségét egyébként szakításra akarták rávenni, de nem állt rá.)

Belülről elsősorban Rezső Margit támadta Harsányit, ami azért volt különös, mert Margit szerelmes volt belé. A dolog háttere az, hogy Rezső Margit 1945 előtt az úgynevezett Weisszhaus-frakcióhoz tartozott, amikor tehát Harsányit támadta, tulajdonképpen önmagát védte.

Az én helyzetem is nehezebb lett. 1947-ben nekem is kellett vállalnom egy vezető nyugati szociológus munkáinak elemzését, és én Schumpeterrel foglalkoztam. Liberális tudós, aki *A kapitalizmus jövője* című könyvében a marxizmust bírálta. Erről írtam beszámolót, amit megvitattunk, és az intézeti „fordulat” után ezt is úgy kezelték, mint ideológiai bűncselekményt. De én valahogy kihátráltam az ügyből. Szalai egyébként rosszul mérte fel a helyzetet, a Magyar Szociáldemokrata Párton belüli radikalizálódás következményeit. Támogatást remélt a párt jobbszárnyával szembe forduló baloldaliaktól, Justus Páltól, Horváth Zoltántól, Bán Antaltól, mert ő is közük tartozott. E csoportból néhányan rendszeresen tájékoztatták Rákosit a belső vitákról. Szalai nem volt tisztában azzal, hogy milyen irányt vehetnek a dolgok, mit jelenthet az, hogy a *Newsweek* például 1948 őszén interjút közölt Titóval. A tanszéket Fogarasihoz csatolták, és akkor pánikba esett. Igyekezett elkerülni engem, jelezve, ha belekeverednék valamibe, azzal ő nem azonosulna.

Kérdő: Azt mondta az említett interjú során, hogy 1955-ben külső munkatársként foglalkoztatta a KSH. Ez folyamatosan ment 1956-ban is? Amikor Szalai 1956-ban jelentkezett az Intézet újjászervezési tervével, számított az akkori vezetés támogatására? Miért indítottak Szalai ellen fegyelmet, ha 1956 decemberében létrejöhetett a tanszéke? (Ez egyébként eddig ismeretlen adalék.)

Cs-Sz. L.: 1956 elején Szalai felhívott, és meghívott egy cukrászdába, baráti beszélgetésre. Ez már a rehabilitációs tárgyalása után volt, amikor 5-6 elítélt politikus, köztük Marosán György és mások ellen is elejtették a vádpontokat. Szalai esetében a vádemelés tudományos kémkedés miatt történt. 1956-ban az egyetem is rehabilitálta. Szalai a beszélgetés során elmondta, hogy számít Perjés Gézára is. Beszélte arról, hogy a marxizmus-leninizmus vágyálmodat tartalmaz, félreismeri, hibásan értelmezi a társadalmi valóságot. Valószínűleg a párt agitprop-vezetése mondhatta neki, hogy kezdeményezik akadémiai állásának visszaállítását is, de ez a dolog komolyra csak októberben fordult. Szalai felhívott, hogy menjek be az egyetemre. 1956 október 30. és november 4. között Pais Dezső elnökletével működött a Forradalmi Bizottság, amelynek Szalai és Szabó Árpád is a tagjai voltak, és a gyűléseken gyakran szónokolt Szalai. Aztán jött a fegyelmi, megszüntették az Intézetet, amely el sem indult. Pályázatot hirdettek meg, valószínűleg Szalai pályázott is, de magára a pályázatra többé soha vissza se tértek. Szalai 1956 decembere és a fegyelmi tárgyalás között csak téblábolt, majd a fegyelmi ítélet után az MTA könyvtárába került. 1957 tavaszán vagy nyarán érkezett egy meghívás a számára, Brazíliába, valamelyik egyetemről, valószínűleg ki is engedték volna, de ő nem vállalta. (Egyszer volt erről egy futó megjegyzése: „Nem lett belőle semmi. Az más élet – itt akadémikus vagyok.”)

Én pedig 1957. februártól májusig beteg voltam, megszakadt velem minden kapcsolat.

Kérdő: Mikor alakult ki Szalai és Aczél kapcsolata? Mi volt ennek az alapja? Nem hagyott fel a reménnyel, hogy lesz intézete, ez valószínű-

sítható. Lehetett összefüggés Szalainak Allporthoz fűződő kapcsolata és az ISA-tól 1958 végén érkezett meghívás között?

Cs-Sz. L.: Szalai ismerte Aczél, már 1945 előtt is volt érintkezés közöttük, 1945 és 1947 között is. Talán volt börtönkapcsolatuk is. Aczél védte és óvta Szalait. Az MTA Könyvtár jó mozgásteret kínált a számára, és ő ki is használta ezt kapcsolatok építésére. Nem a párt kulturális-tudományos osztályának embereivel érintkezett, inkább a központ olyan embereivel, mint például Cseterki Lajos, aki biztosította Szalait, hogy lesz tanszéke. Az ISA meghívás idején Szalai nem lehetett a dolgoktól „messze”. Ez persze csak sejtés. A lényeg az, hogy Magyarország elszigetelt volt, és a kádári vezetés ebből az izoláltságból ki akart törni, tudományos vonalon integrálódni kívánt. De amikor az ISA-kapcsolat kialakult, Szalai igyekezett szerepet vállalni a fontos családszociológiai bizottságban.

A képhez hozzátartozik hogy a *Le Monde*, talán 1959-ben, meghívta Péter Györgyöt Párizsba, egy konferenciára, amelynek szervezője a francia Demográfiai Intézet volt. (Azt hiszem, részt vett ezen Bourdieu is.) Ezen a tanácskozáson ott volt Péter György, fel is szólalt, elmondta, hogy Magyarország szívesen belépne a Nemzetközi Demográfiai Társaságba is, ha a Szovjetunió hagyná. 1958 – a teljes elszigeteltség időszaka. Egyébként 1963-ban már megalakult a Bécsi Tudományos Kutatóközpont, amelynek fő célja a kelet-nyugati kapcsolatok kiépítése volt.

Kérdő: A Kutatócsoport 1963-ban alakult. 1960-ban már volt Szociológiai Bizottság, amelynek tagja volt Szalai Sándor, Acsádi György, Kulcsár Kálmán. Tudott erről? Erdei Ferenc támogatta a szociológiát, de nem Szalai vezetésével. Erről mi a véleménye?

Cs-Sz. L.: Az Erdei-Szalai ellentét gyökerei 1945 előttre nyúlnak vissza. Azt a népi szociográfiát, amit Erdei akkoriban művelt, Szalai nem sokra becsülte. Nem volt később köztük semmilyen személyes összeütközés, egyszerűen idegenkedtek egymástól. Erdei nem támogatta Szalai törekvéseit, hogy újra szervezhesse az intézetét, Szalai nem tudott mit kezdeni Erdei akkori akadémiai pozíciójával az általa képviselt szociológiai modell létrejöttében. Ez meghatározó-

ta Hegedűshöz való viszonyát is, hiszen Hegedűs Erdei köréhez tartozott.

Kérdő: Az interjú során elmondottakból az derül ki, hogy szakszerűségi kifogásai voltak a Kutatócsoporttal szemben. Aztán mégis belépett. Ez hogyan történt?

Cs-Sz. L.: Amikor a Kutatócsoporthoz került az időmérleg-vizsgálat, amelyhez az MTA adott külön pénzt, akkor Ferge Zsuzsa már ott volt, és én is odakerültem. Tényleg nem tartottam szakszerűnek a Kutatócsoportban folyó munkákat, bár Szelényivel a jótékony profi módszerek is helyet kaptak a csoportban, a lakáskutatási vizsgálatban szolid empiria volt. A gyöngyösi vizsgálathoz nem volt közöm, az a felvétel egyébként teljes kudarc volt. Szerintem a békési vizsgálat sem volt igazi szociológia, de volt legalább valami szakszerűségi törekvés Losonczi Ágnes, Sas Judit és Kónya Judit részéről. Különösen azzal, hogy a megyei statisztikai szolgálat segített a mintánál, és igyekeztek szakmai tekintetben jobban megalapozni. Rozgonyi Tamás üzemszociológiai kutatásai is segítettek abban, hogy a Kutatócsoportról kialakult addigi kedvezőtlen kép valamit javuljon. Az tehát, hogy Hegedűs odavett a csoportba, az időmérleg-vizsgálattal volt összefüggésben.

Kérdő: A szociológia körüli kezdeti vitákról, a Szalai-Fukász-Szántó cikkváltásról volt tudomása?

Cs-Sz. L.: Fukásznak hiányoztak a képességei, nem voltak szellemi adottságai ahhoz, hogy meggyőzően érvelhessen Szalaival szemben. De az ügynök nagy hatása volt, Molnár László például Debrecenből hívott fel azzal a kérdéssel: mi lesz most?

A szociológia elleni támadások alig szüneteltek a későbbiekben is. 1964 vagy 1965 táján volt például egy közös filozófiai-szociológiai aktíva, amelyen ott voltam én is. Szó esett ezen a tanácskozáson a szociológia helyzetéről, és Sándor Pál élesen támadta a szociológiát. Az időmérleg-vizsgálatokat ostobaságnak bélyegezte, szerinte az ilyen kutatás képtelen arra, hogy megértesse a társadalmi folyamatokat. Az MTA Filozófiai Bizottsága és az egyetem Történelmi Materializmus Tanszéke volt leginkább a szociológia el-

len. Arra is emlékszem, amikor Wirth Ádám, akinek akkor nagy volt a befolyása, Ferge Zsuzsa védésén nekiment az egész szociológiának. Említette Acsádi György nevét. Ő jól felkészült szakember volt, a reprezentációs technika szakértője. Témája a családtervezés volt – a születésszabályozás, a termékenység problémáival foglalkozott. 1956-ban nem volt semmilyen szerepe. Szalai javasolta őt a Szociológiai Bizottságba, és Szabady egyetértett ezzel. Szalai és Szabady volt az a két ember, akik Acsádi munkásságát jól kihasználták.

Kérdő: Mikor kezdett publikálni?

Cs-Sz. L.: Első tanulmányom a *Statisztikai Szemlé*ben jelent meg az életmóddal, életszínvonallal foglalkozó összehasonlító demográfiai vizsgálatokról. 1960-ban volt egy KSH-konferencia, amelyet Mód Aladárné szervezett. Az ott megtartott előadások könyv formában is megjelentek, és a kötetbe belekerült az én anyagom is.

Beszélgetés Márkus Máriával¹

IDŐPONTOK: 1991. JANUÁR ÉS DECEMBER

Kérdő (Gábor László): Ön a magyar szociológia egyik legrégebbi művelője. 1959-ben lett Szántó Miklóssal együtt főállású munkatárs a Filozófiai Intézetben.

Márkus Mária: Ez így igaz. Persze ne felejtjük el azt, hogy Magyarországon voltak bizonyos szociológiai tradíciók, még ha ezek nem is mindig nevezhetők szigorúan szociológiainak. Nem is feltétlenül csak a kitűnő szociográfiára gondolok, hanem azokra az emberekre is, akik különböző intézményekben valamilyen formában szociológiát műveltek. Az ő szociológia iránti érdeklődésük egyrészt még a múltból maradt meg, másrészt pedig újonnan alakították ki. A Statisztikai Hivatalban vagy a Népművelési Intézetben dolgozó kutatókra gondolok. (Losonczy Ági, Sas Jutka; a KSH-ban Cseh-Szombathy, Ferge Zsuzsa, stb.) Meg olyanokra is, mint például Mód Aladárné és az általa végzett (vagy vezetett) munkásfelvétel résztvevőire.

Ami engem illet, én mindig a szociológia iránt érdeklődtem, ha nem is mindig tudtam, hogy mi a neve. Ebben az időben szociológiaoktatás mint olyan nem létezett, de nekem kimondottan szociológiai érdeklődésem volt már az egyetemen. Ennek az érdeklődésnek talán csak később adtam nevet.

¹ Az interjú a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja megrendelésére készült, melynek mindössze az MTA Szociológiai Kutatócsoportja megalakulásának körülményeire vonatkozó részleteit adjuk közre. Az interjút Gábor László készítette.

Filozófia szakot végeztem. Akkor a szociológia csak kritikaként merült fel, a szociológia kritikájaként. Ugyanakkor az, hogy én filozófiát végeztem, kialakított bennem bizonyos teoretikus érdeklődést. 1952-től 1957-ig tanultam Moszkvában.

Kérdő: Ami azt jelenti, hogy az 1956-os eseményekből így kimaradt.

M. M.: Én kimaradtam, persze nem maradtam ki lelkiileg, de...

1957-ben kerültünk ki az egyetemről, és 1959-ban végre sikerült állást kapnom. A Filozófiai Intézetbe kerültem, olyan állásba, amit Fogarasi kreált a számomra – ez volt az első „szakmabeli” állásom. (Előtte lengyel és orosz nyelvből adtam órákat. Az ELTÉ-n lengyelt tanítottam, a lengyel követségen pedig oroszot). Az intézeti állás alapján véve abból állt, hogy figyeljem az idegennyelvű szakmai irodalmat, amit követni tudok, és összefoglalókat készítsék ezekből.

Kérdő: Milyen témában?

M. M.: Rám volt bízva, amit érdekesnek találtam, szociológiában, filozófiában. Később munkatárssá minősítettek át, és amikor Szigeti lett az Intézetbe igazgatója, megtárgyalta mindenkivel, hogy ki mivel foglalkozik vagy akar foglalkozni. Én akkor azt mondtam neki határozottan, hogy engem a szociológia érdekel és ezt szeretném csinálni, amihez ő alapján véve áldását adta, annak ellenére, hogy ebben az időben ő sok mindenkinek kijelölte a kötelező „házi feladatot”. Az én tervemet azonban elfogadta és mesélt is nekem valamit Simmelről meg Tönniesről, stb. Aztán ő volt az, aki felhívta arra a figyelmemet, hogy a Közgazdasági Intézetben Hegedűs András fogott szociológiai kutatásokba. Szántó Miklós akkor már a Filozófiai Intézetben volt félállásban, és ő is szociológiát csinált. Annak ellenére, hogy mi kettesben egy alcsoporthoz tartoztunk és jó kollegiális viszonyban voltunk, szakmai együttműködés nem alakult ki közöttünk. Az érdeklődésünk inkább párhuzamosan futott, mintsem kereszteződött volna. Ő volt különben a csoportvezető, a szociológiai alcsoporthoz ő vezette a Filozófiai Intézetben. Érdeklődését bizonyos mértékig meghatározta újságírói és politikai múltja, ezek pedig egyfajta kultúrszociológia felé orientálták őt.

(Ennek eredményei meg is jelentek az *Életmód, művelődés, szabadidő* című könyvben, 1967-ben).

Hegedüssel azonban mindjárt kialakult az együttműködés. Már nem emlékszem, ki hívott fel kit, de én az elejétől kezdve megkedveltem. Tudtam az ő politikai szerepéről, de előítéleteim nem voltak (talán ítéleteim sem). Politikai szerepére vonatkozó ismereteimnek nem volt érzelmi töltésük. De amikor elkezdtünk beszélgetni, rendkívüli módon meghatódtam, hogy egy idősebb ember (akkor még számomra, aki huszegynéhány éves voltam csak, ő – majdnem negyvenévesen – idősnek tűnt), akinek az élete végső soron egy eszmének a fényében, vagy – ahogy ő mondja – árnyékában alakult ki, képes legyen életének viszonylag előrehaladott szakaszában (nagyon határozottan és becsületesen) megkérdőjelezni ezt az eszmét és így saját múltját. Ez nagy benyomást tett rám. Ezért nagyon tiszteltem. Tulajdonképpen azt hiszem, ez hozott nagyon közel engem emberileg Andrásához. Az, hogy empirikus vizsgálatinkban a munkaszociológiával kezdtünk foglalkozni (én ugyan más témákkal is foglalkoztam, akkor éppen C.W. Mills-ről írtam egy cikket), részemről tulajdonképpen véletlen. De voltak ebben „szükségyszerűségek” is. Részben ez volt az a témakör a szociológián belül, amely – ha körültekintek – mindenütt először kapott zöld utat. Mivel ez a munkásosztályhoz kapcsolódott, könnyebb volt elhíttetni a megfelelő szervekkel e tematika létjogosultságát. Másrészt pedig András érdeklődött a közgazdaságtan iránt, ráadásul sok ismerőse volt a különböző iparágazatokban, ami a kutatási terephez való könnyebb hozzáférhetőséget és kevesebb kontrollt ígért. A témáknak, amelyekkel ezen belül kezdtünk foglalkozni, alapjában véve két iránya és célja volt. Egyrészt tanulni akartuk a szakmát. Így tehát áttekintettünk bizonyos klasszikus munkaszociológiai vizsgálatokat, adaptálva megismertük őket, és megnéztük, mit lehet ezekből kihozni az adott terepen. Másrészt viszont ezek kiválasztása nem volt teljesen véletlenszerű. Már akkor is volt mögötte egy komolyabb teoretikus kérdés: a munka humanizáció kérdése. Gyuri bácsi (Lukács) adott ennek egy érdekes magyarázatot. Valaki

mesélt neki a munkánkról, mire ő állítólag azt mondta, ez nagyon jó, hogy mi a munkahumanizációt vizsgáljuk, vagyis azt, hogy a munkának milyen hatása van az emberekre; hogy fontos ontológiai feltevés, miszerint a munkának, a munka különböző típusainak és körülményeinek különböző hatásaik kell legyenek. Mert nem csak az emberek alakítják a munkájukat, hanem a munka is alakítja az embereket. Szóval ő ezt munkaontológiaként fogta fel. Bizonyos mértékig ez így is vetődött fel számunkra. Valahogy úgy érdekelt ez a probléma minket, hogy a munkán keresztül, amelybe a munkások belekényszerülnek, kritikailag értékeljük a valóságot, hogy a munka hatásain keresztül próbáljuk kritikailag megközelíteni a társadalom bizonyos jellemzőit.

Ebben a szellemben végeztünk egy egész sor vizsgálatot, amelynek az eredményeit az *Ember, munka, közösség* című könyvünkben foglaltuk össze. Ez 1966-ban jelent meg. Nyilvánvaló, hogy ez egy rendkívül limitált kritika volt, amely jól tükrözi az akkoriban ránk jellemző illúziókat és alapvetően reformista törekvéseinket, mégis e munka eredményei és konklúziói számunkra is (talán mások számára is) kijelölt egy bizonyos irányt, amely további kritikai törekvéseinket orientálta.

Kérdő: Hozott-e valamit a lengyel szociológiai hagyományból?

M. M.: Azt talán túlzás lenne mondani, hogy hoztam valamit, mert inkább csak közben, már egyetemista koromban jött valami Lengyelországból hozzám, olvasmányaim révén. Én nem ebben a tradícióban nőttem fel, de bizonyos mértékig magamévá tettem. Tudtam, hogy a szociológia létezik, azért is, mert nekünk volt egy „A burzsoá szociológia kritikája” című kurzusunk. Tehát mi tanultunk ilyesmit is. Tudtam, hogy létezik szociológia, tudtam bizonyos neveket: Weber, Simmel, stb. (elsősorban németeket). De hallottam Parsons-ról is.

Moszkvában 1956-ban a lengyel párt tagja lettem. Amikor Magyarországra jöttem, 1957-ben nem igazoltam magam át, nagyon tudatosan, mert az 1956 utáni magyar pártba akkor nem akartam belépni. (Függetlenül attól, hogy férjem, Márkus Gyuri Moszkvában

az egyik alapító tagja volt az új magyar kommunista pártnak. Ezen a ponton még nagyon sok illúziónk volt Kádárral kapcsolatban.) A kivégzések és a kezdeti politika iránya azonban számomra rendkívül kiábrándítóak voltak. De ez a kiábrándulás (amely valamilyen formában már korábban elkezdődött) ezen a ponton nem az eszmékből való kiábrándulást jelentette. Döntésem, hogy nem lépek be a magyar pártba, számos problémát is okozott, amikor munkát kerestem. Mi több, egyes esetekben egyenes megüzenték, hogy ha belépek a pártba, biztosítani tudják az elhelyezésemet. Ez persze még inkább visszataszított.

Fogarasi, aki akkor a Filozófiai Intézet igazgatója volt, valamilyen oknál fogva (Márkus) Gyurit őszintén kedvelte. Azt hiszem, hogy okos ember lévén (habár akkor már eléggé szenilis volt) egyszerűen szerette az okos embereket. Mindenesetre rám is kiterjesztette a szimpátiáját. Ő eltekintett attól, hogy nem voltam párttag, és felvett engem az Intézetbe. Néhány évvel később azonban, amikor én már a Filozófiai Intézet munkatársa voltam – ez már egyébként Szigeti alatt történt – néhány közeli kollégám az Intézetben rábeszélte, hogy „taktikai” okoknál fogva lépjek be a pártba, mert az Intézetben különböző politikai frakciók alakultak ki, és az én belépéssel a frakciók viszonylagos súlya megváltozna. Hozzá kell persze tenni, hogy ez már megint egy másik „kádárizmus” – „aki nincs ellenünk, az velünk van” – korszaka volt. Mind ebben a kritikában, mind pedig az eszmékhez való ragaszkodásban persze rettenetesen sok volt bennem a gyermekség és a naivság is.

Kérdő: Mikor született?

M. M.: 1936-ban, és nem voltam egészen 16 éves, amikor kimentem Moszkvába. Én szegénységben nőttem fel, de az a típusú szegénység, ami engem ott fogadott, az valóban kiábrándító volt. Nálunk az egyetemen 1953-tól vagy 1954-től volt néhány ember, akit Sztálin halála után kiengedtek a lágerből, s az egyetemre jött. Ezek egy padban ültek velünk, s nem meséltek soha semmit. De ami ebben fájdalmas, az az, hogy mi nem is kérdeztünk. És ez nem is itt kezdődött. Nekem sok barátnőm volt még otthon az iskolában, akik

a szovjet területekről jöttek vissza Lengyelországba. A háborút ott élték át – nem beszéltek soha az élményeiről. És én nem tudom, részemről tapintat volt-e ez vagy gyávaság, de soha nem próbáltam utána menni, nyomozni, hogy miért is nem akarnak beszélni erről. Pedig én általában kíváncsi lény voltam, de ebbe valahogy beletörődtem, hogy ilyenkor engem leráztak. Valami hasonló történt egyes egyetemi kollégáinkkal, sőt barátainkkal. Például csak a XX. kongresszus után tudtuk meg a két legközelebbi barátunk életének igazi történetét. Mindezt csak azért mondom, hogy érzékeltessem: kritikai nézőpontunk már nyílt, nyilvánozott, de azért még vakok voltunk. És ez nyilvánvalóan összefügg a felelősség kérdésével. Én nem vagyok elégedett azzal a magyarázattal, hogy nagyon fiatalok voltunk, az emberek pedig nem beszéltek. Nem tudom megmagyarázni (vagy megérteni), miért volt az, hogy az ember nem próbált jobban „kutakodni” a teljesebb válasz érdekében.

Kérdő: Mindenesetre a hatvanas években a szociológiai vizsgálatoknak az elején valami mást kerestek.

M. M.: Valóban hittünk abban, hogy a rendszer megreformálható. Hogy milyen típusú reformok kelljenek, ez szélesedett, változott. A gazdasági reformmal kapcsolatban kezdettől fogva voltak fenntartásaink. Írtunk is, beszélünk is erről, hogy ez nem elég, hogy ez önmagában semmire sem vezet, hogy itt társadalmi reformokra van szükség, nem csak gazdaságiakra. De egészen 1968-ig hittük (legyen egyértelmű: én hittem), hogy a rendszer megreformálható. (E korszak legjellemzőbb írásai közé talán Hegedűs Andris, „Optimalizálás és humanizálás”, „A szocialista társadalom önkritikájáról” című cikkei és a bürokráciáról szóló munkája, továbbá közös írásunk a fejlődési alternatívákról és az értékválasztásról és hasonlóak tartoznak.) Valószínűleg ez tett minket ennyire elfogadhatatlanná mindenki számára. Voltak emberek, akik nem szerették ugyan, ami körülöttük volt, de nem beszéltek erről, valami mást csináltak, olyan témákkal foglalkoztak, ahol nem kellett ezekben az ügyekben állást foglalni. Persze olyanok is voltak, akik azt állították, hogy minden nagyszerű, vagy majdnem az, s ez persze hatástalan

volt, mert ezt senki sem hitte el. Mi elutasítottuk azt, ami létezett, de mégis hittük, hogy ebből kialakulhat valami szebb és jobb. 1968 azonban ebből a szempontból töréspontot jelzett, amely világossá tette számunkra, hogy nincs megoldás, hogy valami egészen más kell: nem egyszerűen annak drasztikus reformja, ami van, hanem annak egészen drasztikus megváltoztatása. Ez a perspektíva – a változás – már világosan megjelenik a „modernizálási” cikkünkben (amely magyarul ugyan nem jelent meg, de később ürügyül szolgált a kirúgásunkhoz), de bizonyos mértékig már korábbi tanulmányainkban is, pl. a szociológia irányzatairól szóló cikkünkben.

Kérdő: Ezzel jellemezhető tulajdonképpen a kritikai szociológiai iskola, amelynek ön is tagja volt?

M. M.: Bizonyos mértékig igen, de az elnevezés nem túl jó: hangzatos és pontatlan. Szépen hangzik ugyan, és talán Hegedűs Andrással írott cikkünk a szociológia különböző irányzatairól hozzájárult ennek az illúzióknak a megteremtéséhez, de persze „iskoláról” szó sem volt (ilyet nem is állítottunk). Azonkívül a „kritikai szociológiának” különböző variációi voltak akkor. Ezek számomra és András számára elejétől kezdve – még ha első vizsgálataink elsősorban empirikus vizsgálatok voltak is – szorosan összefüggtek a szélesebb teoretikus kérdésekkel. Az volt a véleményünk, hogy ezeket nem lehet egymástól különválasztani. És a teoretikus kérdések voltak talán a fontosabbak, mivel ezek orientálták a kutatásainkat. Ezt úgy is megfogalmazhatnám, hogy számunkra a „diagnózis”, azaz a társadalmi problémák megfogalmazása mindig érdekesebb volt, mint azok statisztikai eloszlása. Fel akartuk tárni a valóságot, de nem hittünk abban, hogy a valóság szimplán az empirikus adatokon keresztül kitarul előttünk. A kérdések megfogalmazását tekintettük talán kutatásaink legfontosabb részének.

Kérdő: Igen, hát jól látható az Ember, munka, közösség című könyvből, hogy ez tulajdonképpen az elidegenedés témájára van felfűzve, és a körül csúszkál szerencsétlenül, miként lehet az elidegenedést megszüntetni. Amely téma ma már nem létezik.

M. M.: Pontosan, habár én nem vagyok olyan biztos, hogy a téma nem létezik, talán csak másképpen vetődik fel. Nem mint az elidegenedés valamiféle abszolút megszüntetése és nem csak mint a munka és annak szervezése, hanem általában mint az élet emberibb és emberhez méltóbb formáinak kialakítása. Számunkra már akkor sem annyira az elidegenedés „felszámolása” volt a lényeg – egyrészt a szociológiai kutatás olyan eszköz volt, amelynek segítségével mi a fennálló társadalom kritikáját fogalmaztuk meg, másrészt pedig olyan iránymutató, melynek segítségével azt próbáltuk megfogalmazni, milyen változásokra van szükség ahhoz, hogy az új tulajdonviszonyok értelmet nyerjenek. Ez és a társadalmi alternatívák problematikája a mi munkánkban talán a legközvetlenebb kapcsolatot jelentette Lukács György gondolatvilágához.

Visszatérve azonban a „kritikai szociológiára” és ennek válfajaira: ahogy előbb már mondtam, a mi kritikai álláspontunk elég hosszú időn keresztül „belülről” volt megfogalmazva, azaz visszautasítottuk a hivatalos ideológiát, de a rendszer megreformálását lehetségesnek tartottuk. Az ezzel szembeni hivatalos reakció nem pusztán kritikánk élességének, hanem a rendszer merevségének következménye volt. Sokan mások egyszerűen fáradtak voltak a töménytelen ideológiai blablától, amely hermetikusan elzárta magát a valósággal szembeni mindenfajta konfrontációtól, és ezért kimondottan az empiriához fordultak. Ez – a kutató szándékától függetlenül – semmiképpen sem garantálta az ilyen megközelítés kritikai mivoltát és a rendszer elég gyorsan megtanulta ezeket bekebelezni. Hogy ez ne történjék meg, hogy a kérdésfelvetés kritikai élet ne lehessen ignorálni, rendkívül jó érzékre meg a valódi társadalmi problémák iránti igen kifinomult érzékenységre volt szükség (úgy is mondhatnám: bizonyos teoretikus háttérre, akár elismerten, akár nem). De a magyar szociológusok között ilyen is akadt. A legjobb példa erre talán Szelényi Iván, aki nálunk valamivel később kezdte el pályafutását. (Amikor mi az első vizsgálatainkat kezdtük, ő még diák volt és aztán, ha jól emlékszem, a Statisztikai Hivatal könyvtárában dolgozott. Talán éppen itt találkozott Hegedűssel, s így az

első kutatásainknál ő volt az egyik felvevő.) Szelényinek – aki ebben a korszakában tudatosan elzárta magát az elmélettől, mely számára azonos volt az egyetemen kötelező blablával – egészen kitűnő érzeke volt a társadalmi problémák iránt és ezért kitűnő empirikus vizsgálatokat csinált. Így, habár ez a miénktől eltérő megközelítés volt (és ezt Iván maga valószínűleg nálam még hangsúlyosabban mondta volna), ez kétségen kívül „kritikai szociológia” volt. Vagy akár Ferge Zsuzsa is érdekes és tisztességes vizsgálatokat csinált. Később ez a skála még inkább szélesedett (Losonczi Ági, Sas Judit, Varga Iván, Gyenes Antal meg valamivel később Kemény Pista és sokan mások)

Kérdező: Voltak a Szalai-tanítványok, akik közül, azt hiszem, Cseh-Szombathy László volt ismert.

M. M.: Akkor számomra úgy tűnt, hogy Cseh-Szombathy nem kapcsolódik Szalaihoz. Ez persze az én tudatlanságom következménye lehetett, és lehet, hogy mindenki más számára ez nyilvánvaló volt.

Kérdező: Tehát mindössze hárman voltak a magyar szociológusok ekkortájt?

M. M.: Mármost kik?

Kérdező: Szántó, Hegedűs és Ön?

M. M.: Nem, persze hogy nem. Ami a kapcsolatokat illeti, az én kapcsolataim nyilvánvalóan különböztek az Andráséitól. Neki borzasztóan sok és mindenfajta kapcsolatai voltak, elvégre ő egy ismert ember volt. Az én kapcsolataim csak lassan szélesedtek. Az Intézet megalakulása előtt, a szociológus-kapcsolataim elsősorban Hegedűsön keresztül alakultak ki. Amikor András átment a Közgazdasági Intézetből a Statisztikai Hivatalba – és akkor már jócskán benne voltunk a munkaszociológiai vizsgálatainkban, amelyekhez számos felvevőt, kérdezőbiztost is igénybe vettünk – , ott kialakult már egy kis csoport ezekből az emberekből, akik a felvételeinkben részt vettek. De azért ennek a jelentőségét nem túloznám el, azon kívül, hogy jó néhányan ezek közül később bekerültek

az Intézetbe is. András eredetileg a KSH elnökhelyettesi posztját foglalta el. Amikor azonban 1963-ban felkérték, hogy vállalja el a KSH elnöki pozícióját, ami egy miniszteri szintű beosztásnak számított, ő ezt visszautasította. Ehelyett azt kérte, hogy engedjenek neki egy szociológiai kutatócsoportot szervezni az Akadémián belül. Erre ugyan megkapta az engedélyt, de ez azt is jelentette, hogy ez a csoport mindjárt komoly hátránnyal indul. Az elnöki poszt visszautasítását ugyanis úgy fogták fel – és valószínűleg nem helytelenül – hogy ez egy elhatárolódást jelent részéről a politikai hatalom birtokosaitól, a rendszertől. Ez, legalábbis részben, így volt. De talán ebben a döntésben az is szerepet játszott, hogy Hegedűs András egy olyan distanciát akart kialakítani a politikával szemben, ami lehetővé tenné számára a múlt és a jelen jobb megértését. Mindenesetre – az engedély magadásától eltekintve – ez egy rossz indulást jelentett a magyar szociológia számára, létszámkorlátozást, a kutatási témák limitálását (azon a címen, hogy az más intézmény hatáskörébe tartozik), stb.

Kérdező: Milyen volt a viszonyuk Szalaival?

M. M.: Nem emlékszem, Andrásnak milyen volt a személyes viszonya Szalaival. Azt viszont tudom, hogy az általunk művelt szociológia nem felelt meg neki, és ezt – nem mindig ízlésesen vagy megfelelő fórumokon – de gyakran bírálta. Sajnos, ez elsősorban különböző akadémiai bizottságokban és más, még kevésbé tudományos formákban történt, nem pedig egy nyilvános tudományos vitában. Az írásainkat alapvetően politikai publicisztikának tartotta.

Kérdező: Nem teljesen alaptalanul, legalábbis a politizáltságot illetően.

M. M.: De ez nem csak a mi stílusunknak volt köszönhető, mert hasonló módon nagyon ingerült volt a Szelényi igazán más fajta „szociologizálásától” is. Különben Iván maga is (akivel mindig jó baráti viszonyban voltam) elég kritikus volt egyes írásainkkal szemben, de ő ezt nem beadványokban fejtette ki. A már említett cikünkéről a szociológiai irányzatokról például ő írt egy kritikát.

Kérdező: 1963-ban alakult a Szociológiai Kutatócsoport. Amennyiben én a dolognak a történetét átlátom, ennek az intézetnek a személyi állomá-

nya részint Hegedűs KSH-beli fiataljaiból, a Lukács-iskola néhány kiszorított emberéből és kicsit a népművelésből ide orientálódottakból állt.

M. M.: Ez nagyjából igaz, de én talán egy kicsit másképpen fogalmaznék. Azon kívül ez akkor még nem volt egy intézet, hanem csak egy kutatócsoport. Ami a csoport összetételét illeti, a pontosítás főleg a Lukács-iskolára vonatkozik. Rajtam kívül (és ebben az időben az én jelenlétem ebben a csoportban nem igen jelentett mást, mint baráti kapcsolatot a Lukács-kör egyes tagjaival), ez kezdetben csak Heller Ágit jelentette. Háber Jutka, és az egyes, a Lukácshoz Gyurin keresztül kapcsolódó emberek, (mint pl. Bertalan Laci) csak később kerültek az Intézetbe. András akkori rekrutálási politikájára jellemző volt, hogy azokat az embereket igyekezett behozni, akik vagy már műveltek szociológiát másutt, de a környezetük ezt nem könnyítette meg túlzottan, vagy teljesen ki voltak szorítva a tudományos életből, és senki se merte őket az akadémiai intézetekbe felvenni. Természetesen voltak olyan emberek is, akik már valamilyen munkakapcsolatban álltak Andrással. Ezen túl volt neki még egy rekrutálási princípiuma: szerette támogatni az általa tehetségesnek vélt paraszt- vagy munkásszármazású fiatalokat (vagy talán helyesebben úgy lehetne fogalmazni, hogy az „előnytelen” helyzetből jövő fiatalokat). Nemes Ferencre, Rozgonyi Tamásra és Makó Csabára gondolok. Furcsa módon a kiválasztás e típusa soha nem osztotta meg a társaságot. Azért mondom, hogy furcsa, mert tudvalevő, hogy a magyar akadémiai intézetekben a fő osztóvonal gyakran éppen az úgynevezett „népiesek” és az „urbánusok” között húzódott (az utóbbi legtöbbször egyszerűen a zsidó származásúakat és -szimpatizánsokat jelentette). Annak a megosztásnak a hiánya nagyon is aggasztotta a kerületi pártbizottságot, és ez volt – legalábbis az elején – az állandó téma a velem való beszélgetésükben, hogy „ki ki” és miért nem az. Másrésztől András népies barátai, vagy legalábbis azok egy része, nagyon rossz néven vették az ő barátságát olyan „urbánusokkal” mint én és a Lukács-iskola többi tagja.

Kérdő: Volt nem szocialista elkötelezettségű intézeti tag?

M. M.: Mindenesetre Szesztay Andrásra például nehezen mondanám, hogy szocialista. Vagy Varga Karcsi, vagy Lócsei Pali – aki ugyan nehezebb eset. Ő ebben az időben elsősorban egy összetört, elkeseredett ember volt (és nem minden ok nélkül).

Itt egy rendkívül vegyes társaság jött össze, nagyon különböző háttérrel, nagyon különböző tudással (és hogy hozzátegyem, különböző nem-tudással). Úgyhogy a kezdeti feladat bizonyos mértékig magától adódott: valahogyan összehozni ezeket az embereket anélkül, hogy a tudás és az érdeklődés heterogenitása csökkenjen. És ebből a szempontból Hegedűs András – véleményem szerint – kitűnő igazgató volt. Sikerült neki azt biztosítani, hogy egyrésztől mindenki azzal foglalkozott, amivel akart, másrésztől pedig mégis kialakult egy szociológiai közösség.

Ez az utóbbi különböző módokon történt. Először is – és ez talán ennek a legfontosabb, de mindenképpen első formája volt – a Gyöngyös-környéki vizsgálat, amelyben a csoport minden tagja és kültagja részt vett, és amelynek során egy csomó fiatal egyetemista is bekapcsolódott a szociológia gyakorlati tanulmányozásába. Ami izgalmas volt ebben a vizsgálatban, az az, hogy itt mindenki a saját témájával (vagy témáival) vonult be, de a „keret” közös volt, nem csak abban az értelemben, hogy a kutatások ugyanazon a helyen folytak, hanem hogy volt egy közös motívum: a falu „iparosodását” követő társadalmi változások dinamikája. A három vizsgált falu ugyanis abból a szempontból lett kiválasztva, hogy struktúrája milyen mértékben távolodott el a tradicionális agrárfalvak struktúrájától, s itt a három alapvető típus volt képviselve. Ez lehetővé tette, hogy az embereket valóban érdekelje, mások mit csinálnak és mit találnak, valóban volt miről beszélgetni. Ez egy igazi nagy műhely volt, amelyben mindenki tanult valamit (legalábbis én nagyon sokat tanultam).

A tanulásnál maradvány volt ennek egy másik formája is: szabályszerű előadások sorozata, elsősorban módszertani előadásoké. Ezen olyan emberek, mint például Cseh-Szombathy, Ferge Zsuzsa, továbbá különböző matematikusok és statisztikusok adtak elő. Ezen

túl idővel háromfajta intézeti szemináriumi hagyomány is kialakult: a „work-in-progress” típusú szemináriumok (a folyó kutatásokról szóló beszámolók), az elméleti szemináriumok (amelyek megszervezésében főleg Heller Ági és Bertalan Laci voltak aktívak), és a külföldi utazásokról szóló beszámolók (ezeken az adott helyre jellemző itallal való kínálás is „kötelező” volt). Ezek némelyikére még ma is elég jól emlékszem, tehát valószínűleg nem voltak érdektelenek. Végül is a csoport elég sűrűn szervezett különböző nemzetközi és hazai konferenciákat. Kialakult tehát egy elég élénk szakmai élet, amelyben nem csak az Intézet közvetlen munkatársai vettek részt.

Kérdező: Békén hagyták Önöket?

M. M.: Alapjában véve békén hagytak minket az elején. A témák korlátozása elég korán kezdődött, például politikai szociológiát nem engedtek nekünk csinálni.

Kérdező: Próbáltak?

M. M.: Igen. Különösen a fiatalok között voltak ilyen próbálkozások. Erre az volt a válasz, hogy ez a Pártfőiskolának vagy a Társadalomtudományi Intézetnek a feladata. Ez főleg akkor kezdődött, amikor már a csoport publikálni kezdett, vagy egy vizsgálat nyilvánossá vált. Később persze voltak hivatalos döntések is a megfelelő munkamegosztásra vonatkozóan.

Kérdező: Hogyan emlékszik vissza az 1968-as év nyarára?

M. M.: Valamennyien – a barátaink – féltünk, hogy a csehszlovákiai eseményekbe való beavatkozás megtörténik. Ezzel a tudattal mentünk ki augusztusban a jugoszláviai Korcsulára. Persze ez egy olyan „féltudás” volt. Korcsulán mindenki, főleg az ott levő csehek (de nem csak ők), azzal nyugtattak minket, hogy „Ah, ti hülyék vagytok, ti magyarok ’56-os terminusokban gondolkoztok! Ma már ’68 van és nem ’56. A csehek nem magyarok, az oroszok is tanulnak valamit.”, stb. Nagyon boldogan hittünk nekik, de azért nem igazán. Amikor azonban a beavatkozás megtörtént, nem akartuk elhinni. Egyébként érdekes módon szereztünk erről tudomást. 1968 a csehek feletti aggodalmon kívül különösen izgalmas, mondhatnám forradalmi év volt. A korcsulai nyári iskola igen lelkes hangu-

latban zajlott le. Sok szó esett a közeledő forradalomról is. Többek között Marcuse is ott volt, és *Az egydimenziós emberhez* képest igen optimista előadást tartott, aminek a lényege majdnem az volt, hogy a forradalom itt van a sarkon, és mindjárt meg is fog érkezni. Erre valaki arra kérte őt, hogy talán bővebben fejtse ki ennek a drasztikus álláspontváltozásnak az okát. Marcuse ebbe beleegyezett, de – mivel a kérdést komolyan vette – egy külön időpontot kért, és egy külön előadást ígért erről a témáról. Hát ez éppen arra a napra esett, amikor a beavatkozás tényét megtudtuk.

A hatvanas évek közepe felé volt egy kifejezett próbálkozás a „megszorításra” (nem is tudom, hogy nevezem ezt). Ez azonban nem közvetlenül az Intézet ellen irányult, hanem a Lukács-iskola és Hegedűs ellen.

Kérdező: Milyen következményei voltak a korcsulai petíciónak?

M. M.: Az Intézet szempontjából kezdetben csak a szokásos piszkálódások voltak, amelyek közül talán a fejlesztési korlátozások voltak a legnegatívabb hatással. Azon túl állandó megfigyelés alatt voltunk, időről időre kiszálltak különböző bizottságok megnézni, hogy mit és hogyan csinálunk. Andrászt 1968 vége felé leváltották, az ő pozícióját Kulcsár Kálmán vette át. Engem pedig – habár formálisan a helyzetem csak jelentéktelenül változott – erősen marginalizáltak. Formálisan a helyzetem csak annyira lett más, hogy mondjuk nem én irányítottam többé a munkaszociológiai alcsoporthoz, hogy rosszul éreztem magam együtt Kulcsárral és Farkas Jánossal, és bizonyos – főleg talán az adminisztratív – munkatársaim elbizonytalanodtak velem szemben, és nem voltak már annyira segítőkészek, mint azelőtt. Na és persze nem én voltam többé a párttitkár. Ez ugyan nem volt nagy veszteség, én magam mondtam le erről a tisztségről a Korcsuláról a tervezettnél korábbi visszatérésünkre következő napon. (Ennek ugyan nem volt jelentősége, mert ha nem mondtam volna le, úgy is leváltottak volna természetesen.) Mindenesetre ez – a pártból való kizárással együtt – talán valamilyen formában szintén hozzájárult a marginalizálásomhoz. Habár az Intézet rendkívül rendesen viselkedett

ebben az időben – általában és személyesen velem szemben is –, mégis, a kizárás valahogy elbizonytalanította egyes kollegáimat. Mindenesetre én így éreztem. Apropó rendes viselkedés: tudomásom szerint Magyarországon csak ez az Intézet és még egy ktsz. volt az egyedüli hely, ahol az emberek egyhangúan elítélték a csehszlovákiai beavatkozást.

Beszélgetés Nemes Ferencsel

IDŐPONTOK: 1987. MÁJUS 21. ÉS JÚNIUS 3.

1. interjú

Kérdező: Hogyan került a Szociológiai Kutatócsoportba?

Nemes Ferenc: A Közgazdasági Egyetem általános szakára jártam. Először politikai gazdaságtan, statisztika és matematika szakra jelentkeztem, miután azonban a 17 fős csoportból hárman maradtunk, megszüntették. Így kerültem az általános szakra, amelynek funkciója a politikai gazdaságtan tanári utánpótlásának biztosítása volt. Tőke-szemináriumra jártam, egy Csapó László nevű tanárhoz, aki értelmes, jó elemzéseket adott, de disszidált, és Szabó Kálmán vette át a csoportot. Szabó Kálmán a közgazdasági kérdéseken túl a társadalmi kérdésekkel is foglalkozott, ez szorosabb kötődést biztosított számomra. Ő akkor *A szocializmus gazdasági törvényei* című munkáján dolgozott, nemcsak elméleti alapon, de igyekezett tényekkel szembesíteni, ezért sok anyagot hozott a Tervhivatalból, és én segítettem ezeket feldolgozni. Szoros munkakapcsolat alakult ki közöttünk, ami azután nyáron is folytatódott. Közben támadt egy ötletem: készítsünk felmérést a menzáról, amelyet sokan bíráltak, mert az étkezés által biztosított kalória- és vitaminmennyiség elmaradt a szükségestől, ráadásul a minőség is gyenge volt. Interjúkat készítettem a hallgatókkal erről meg a tisztaságról. A gazdasági hivataltól megkaptam az anyag-feldolgozási dokumentumokat. A Rektori Hivatal felkarolta a vizsgálatot, amikor pedig elkészült a jelentés, megismerte Szabó Kálmán is. Éppen akkor történt, hogy Hegedűs András szociológiai munkára társadalomtudományi érdeklődésű

fiatalokat kért Szabó Kálmántól az egyetemről, és Szabó engem is ajánlott.

Hegedűs akkor még a Közgazdasági Intézetben dolgozott, beszélt a javasolt hallgatókkal, választott közülük: így vett engem maga mellé.

1962. március 1-jétől Hegedűs a KSH-ban volt már, a munka is intenzívebb lett. Az egyetemi órákat ezért már nem látogattam, csak azt végeztem el, ami feltétlenül szükséges volt, vizsgákra készültem fel, mellette pedig az elnöki titkárságon dolgoztam.

Ez nagy megtiszteltetés volt és nagy lehetőség: felmérések dokumentumait rendszereztem, minisztériumokba jártam, anyagokat gyűjtöttem Hegedűs dolgozatához. („A műszaki fejlődés a szocializmusban”). Akkor jelent meg a munkásbérezésről szóló tanulmánya is. A feladatom anyaggyűjtés volt, rendszerezés, kódolás, feldolgozás. A KSH-anyagok feldolgozása, az irodalom összegyűjtése. Szelényi Iván, Andorka Rudolf a KSH könyvtárában dolgoztak: így kerültünk össze. Érdeklődő embereket kellett keresni, akiket izgatott a téma és Hegedűs személye is. Segítettem Hegedűs KSH-beli munkáját is, előterjesztések készítésében, statisztikai anyagok elemzésében vettem részt. Ezekhez jól értettem, maradhattam volna a tanszéken is. Hegedűs megbeszélte velem olvasmányait is. Emlékszem, hogyan beszélgettünk Max Weberről, egy tál cseresznye mellett. Ez jó iskola volt. Talán egy-másfél év múlva Hegedűs megkérdezte, milyen irányba akarok tovább menni, milyen életutat képzelek el? Államigazgatás vagy tudomány? Kutatás vagy oktatás? A jó műhelyszellem, a „mesterek” – Szabó és Hegedűs – arra ösztönzött, hogy az oktatás-kutatást válasszam. 1961-ben végeztem, főállásban csináltam tovább Hegedűs mellett a titkári munkát.

1962. március körül merült fel, hogy a szociológiának akadémiai kutatóbázis kellene. Így lettem szociológiai referens az MTA II. osztályán. Ezt Mátrai László és Kónya Sándor operatívan támogatták, és félállásban odakerülve azon ügyködtem, hogyan lehetne létrehozni egy akadémiai kereteken belüli szociológiai kutatócsoportot – amely akármilyen kicsi, de megfelelő szakmai háttérrel adhat.

Kialakulatlan volt a helyzet, de nagy lépést jelenthetett volna egy szociológiai bázis. Hegedűs akkor még KSH-elnökhelyettesi posztján volt lekötve, de egyre inkább szociológiai témákkal foglalkozott, kutatott. A szociológia akkor a Filozófiai Intézet keretei között létezett, dolgoztak is együtt a Szántó vezette töredékrészleggel, amelynek egyetlen munkatársa, státuszban, Márkus Mária volt.

Közben Hegedűs szervezte a kapcsolatokat olyan emberekkel, akik egy megalakuló csoport tagjai lehetnének. „Külsősökkel” konzultált, de szervezkedett a KSH-n belül is, azokkal, akikre számíthatott tárgyalat Szelényi Ivánnal (aki már írt szociológiai recenziókat), Varga Károllyal (aki más területen működött ugyan, de szívósan készült erre a pályára), Kérész Gyulával (aki később eltávolodott, de abban az időben szívesen kapcsolódott be a munkába). Rozgonyi Tamás még egyetemista volt, amikor beállt a sorba. Hegedűs már akkor gondolt a jövőre, hogy az egyetemeken legyen szociológiaoktatás, elsősorban a Közgazdasági Egyetemen és az ELTÉ-n. De az utóbbin nehézségek mutatkoztak, míg a Közgazdaságin, ahol sok minden változott, nagyobb volt a fogadókészség. Jobb volt a tanulmányi háttér, a gazdasági és a személyi kapcsolatok is szorosabbak voltak. Az ELTÉ-n még Molnár Erik se támogatta, Huszár Tibor, aki ott dolgozott, még csak érdeklődő volt, csak 1964–65-ben vonta őt be jobban Hegedűs. Ezért a Közgazdasági Egyetem mellett döntött. A hallgatók felkészültsége és a háttér is nagyobb lehetőséget biztosított; fakultatív kurzusokon 100-120 hallgatónk volt.

Hegedűs 1963. januártól márciusig a KSH státuszában maradt, de már onnan szervezte a Kutatócsoportot. Én azonban átmentem megszervezni a technikai feltételeket, szobákat, íróasztalokat, az adminisztráció előkészítését, titkárnő munkábaállítását. Átmentem, hogy – Hegedűs szavaival – „már legyen egy fix pont”. A csoport azokból a már megismert emberekből került ki, akik már huzamosabb ideje odajártak a KSH-ba. (Cseh-Szombathy László és Ferge Zsuzsa is járt Hegedűshöz, de ők csak később, a következő körben jöttek.) Hegedűs koncepciója az volt, hogy ne legyen hierarchikus szerkezet, hanem alkotó műhely, kutató-teamekből, konkrét felada-

tokra. Amikor egy-egy team elvégezte a feladatát, feloszlik, és egy új feladatra szerveződnek a tagok más összetételben, emellett pedig a vezetőket is rotálni kell. (A hierarchikus forma esetén nem a teljesítmény a fontos motiváció, hanem a beosztás, a rang.) Ez helyes elvnek bizonyult, igazolta az élet. A kutatási infrastruktúrában lehet hierarchia, de a kutatók közt ne legyen, mert később nehéz a falakat lebontani a tudományos részlegek között.

A fejlődés során sok értékes mozzanat megmutatkozott. Nagy szabadságot biztosított a kutatóknak. Hegedűs úgy látta, hogy 5-8 év kell ahhoz mindenkinek, hogy kutatóvá váljon. Azt akarta, hogy mint szociológusok tanuljanak, készüljenek fel.

A tudományos fokozatot nem becsülte sokra, azt tartotta, hogy a doktori értekezésekben sok a formális elem, pedig a lényeg a felkészültség. A „műhely” főnökeként Hegedűs jól irányított – indirekt módszerrel, az anyagokhoz tett megjegyzéseivel, amelyekből azonban jobban tanultak a kutatók, tudták, merre menjenek tovább. A minősítéseknél elmondta a véleményét, a kollektíva hozzászólta, a titkárnő leírta a kialakult véleményt, lehetett pontosítani.

A csoportot összetartotta az a tudat, hogy már az indulásban is része volt a tagságnak, nagy volt a kohézió, annak ellenére, hogy a kutatók nagyon különböző életutakkal rendelkeztek (Lőcsei Pál, Heller Ágnes, Szesztay András, Varga Iván, Varga Károly és mások.) Gyakori volt egy-egy téma megvitatása: ilyenkor igényesen, őszintén szinte ízekre szedték a mondanivalót, mégse maradt senki vert helyzetben. Jó volt a kölcsönös segítség tudata. Később az alcsoportok létrejöttével ez abbamaradt. Voltak „adok-kapok”-viták is, „ki az erősebb?” alapon. Ezt akkor jeleztem is Hegedűsnek, ő aztán beszélt is erről a kiscsoportokkal.

A csoport már korán ösztöndíjakat szerzett a fiataloknak. Így került ki Szelényi egy évre az Egyesült Államokba. (Én egy esztendőre a Szovjetunióba, Novoszibirszkbe mentem, Prudenszkij akadémikushoz, aki időmérlegekkel foglalkozott az ottani Közgazdasági Intézetben; ott ismertem meg Subkin-t és a ma sokat szereplő Aganbegjan-t. Szemléletük nem a szokásos „történetes” volt, de

amit képviseltek, nem volt hivatalos álláspont – rejtett „sík” volt. Aganbegjan 31 évesen lett akadémikus, már akkor a szovjet progressziót képviselte.)

Hegedűs véleménye az volt, hogy a kialakult életszemlélethez az is kell, hogy a kutató világot lásson, a maga tapasztalatai alapján alakítsa ki kutatói elképzeléseit. Rozgonyi Tamás Kanadába ment, Varga Károly az NSZK-ba, Földvári Angliába. Ez Hegedűs érdeme.

Kérdő: Hogyan látta a heterogén csoport irányzatait, belső erőviszonyait, és hogyan történt, hogy a belső feszültségek ellenére mégis erős volt az egység?

N. F.: Voltak feszültségek az alcsoportok közt, és én mint tudományos titkár tompítani igyekeztem az éles ellentéteket, a közös ügy érdekében. Az egyik irányzat a Lukács-vonal volt, Heller Ágnes volt a központi figurája. Ide tartozott Háber Judit és Varga Iván.

Szelényi Iván egy szaktudományi irányzatot képviselt, és ebben egyetértés volt Rozgonyival, Földvárival és velem is – bár ez nem volt egységes csoport.

Varga Károly magányos farkas volt és maradt, nem tartozott egyetlen csoporthoz sem, Losonczi Ágnes sem. Sipos Zsuzsa és Sas Judit eredetileg népművelők voltak, „külső-belső” – Hegedűs holdudvarában. Márkusné szorosan kötődött Hegedűshöz, hol a filozófus Márkus (a férj), hol Hegedűs szellemi hatása volt erősebb. Tulajdonképpen Földvári is „köztes” ember volt, és Szesztay is, aki erősen vallásos. És ott volt még Gyenes Antal és Szántó Miklós is, befolyásos emberek, minden vitában saját álláspontjaikkal. Vagyis nem voltak éles határok. Mégis, egyre inkább szembekerült a Heller-féle elméleti és a Szelényi-féle empirikus vonal, amelyeket nagy erővel, markánsan képviseltek. Hegedűs maga is vitatkozott néha Szelényivel, mindenki odafigyelt, izgalmasabb lett a dolog, de azért Hegedűs kifelé nyitott maradt. Mi jó ideig szorosan együtt dolgoztunk Szelényivel, de aztán – különféle okokból – Konrád Györggyel alkotott kutatópárost. Ez erős kapcsolatnak bizonyult, és lassan szembekerültek szinte az egész hazai szociológiával. Én leváltam erről a kettősről. Nem fogalmazódott meg ez a vonzás ideo-

lógiailag köztünk. Tulajdonképpen Hegedűs igénye rendezte el végül a dolgokat, ugyanis előadásokat kellett tartani Hegedűs helyett, Márkusné ezt nem tehette, nyelvi okok miatt. Az én témám addig a városszociológia volt, most át kellett állnom üzemi- és munkaszociológiára. Készítettem jegyzetet is Hegedűs tanulmányai és Szelényi munkái alapján, de kiegészítettem a Közgazdasági Egyetem profiljának megfelelően. Ez a jegyzet nagy viharokat kavart – az egész Hegedűs ellen irányult. Meruk Vilmos volt a Művelődési Minisztérium Felsőoktatási Főosztályának a vezetője, ő vezette a hadmozdulatokat, neki segített Kiss Arthur is. Volt egy rendkívüli egyetemi tanácsülés, ahol Hegedűs bizony a sarokba szorította Merukot, aki azzal vádolta őt, hogy nem marxista irányzatot tanít. Hegedűs megkérdezte, milyen marxizmusról beszél? Van-e hivatalos marxizmus? Vagy az-e a marxizmus, amit a minisztérium annak nyilvánít? (Emlékszem, ez az ülés 1968 április 6-án volt, akkor született a lányom, és nem mentem be a kórházba az ülés miatt.) Kiss Arthur is támadta Hegedűst, mert a filozófia és tudományos szocializmus szakok hallgatói tömegesen vettek részt az előadásain. Az úgynevezett 600-as terem ezeken rendre megtelt. A jegyzet és előadássorozat élesen kidomborította a különbséget a „történetes” szociológiával szemben. Egy tanulmányt is írtak a *Társadalmi Szemlé*ben, amely két részben jött le, belekapaszkodtak egy formai hibába – jegyzetet vagy szöveggyűjteményt adtunk-e a hallgatók kezébe, Hegedűs írta-e vagy én, noha tudták, hogy Hegedűs tudtával készült, az ő előszavával jelent meg.

2. interjú

N. F.: Hegedűs András Erdei Ferencsel való barátsága nagyon lényeges volt. A Szociológiai Bizottság elnöke Erdei volt, Hegedűs pedig a titkára. Amikor az 1968-as reformot előkészítették, Erdeinek köszönhetően a munkásrészvétel gondolata is megfogalmazódott. Hegedűs teamje a felügyelőbizottsági rendszert javasolta – benne

volt az egészben a mai vállalati tanács is, valamint a bürokrácia felletti társadalmi kontroll. Már 1965-ben kifejtette ezeket. Az Erdei bizottságban lényeges volt a szociológusok részvétele.

A Szociológiai Kutatócsoportba feljártak szociográfusok is: Féja Géza, műhelyvitákra Csoóri Sándor és egészen fiatalok is. Kovács András, amikor a „Nehéz emberek”-et rendezte, konzultált Hegedűssel; beletekintett anyagokba Szemes Mihály és Mariann is, tehát szinte mindenki, aki érzékeny volt a szociológia-szociográfia iránt, és problémája volt az elidegenedés, a humanizáció üzemi körülmények között.

A nyitottság és az erős kapcsolat jellemezte a csoportot a külső érdeklődők, közreműködők felé. 1963 őszén mentem ki a Szovjetunióba. Ekkor már volt kapcsolat Vitányi Ivánnal, Huszár Tiborral is. Jó volt a műhelyszellem, a kutatók igen fogékonyak mutatkoztak a társadalmi problémák iránt, de kevés volt az olyan munkatárs, aki szakmailag igazán felkészült lett volna. Ezt Hegedűs írásai is mutatják, ő is menet közben tanult.

Ez egyaránt igaz volt a KSH-ra, a könyvtárra és a csoportra is. Heller felkészült agy volt, de nem szociológus. Lőcsei és a fiatalok is kezdők voltak. Hegedűs okosan tette a hangsúlyt a kutatás során folytatott erőteljes képzésre. Én tiszteltem nagyon, tíz évig dolgoztam mellette, sokat kaptam tőle. (A fiam az ő tiszteletére kapta az András nevet.) Önképzőkori megoldással folyt a képzés. Éltető Ödön tartott matematikaistatistikai szemináriumot, a módszertani képzésbe Cseh-Szombathy László is bekapcsolódott. Az is világos volt, hogy szükség van elméleti képzésre is. Mindenki szívesen vett részt Márkus György Marx-szemináriumán. (Bertalan László segítette őt.)

Kérdő: Mi volt ebben az időben Szalai Sándor szerepe?

N. F.: Szalai sokban elidegenítette az embereket magától, dilettánsok csoportjának nevezte, néha durván támadta a Kutatócsoportot. Hegedűs tudta ezt. Egyszer meghívta Szalait, tartson előadást a csoportnak, de hiába volt az előzetes várakozás: Szalai csalódást keltett, „elmesélte” a témát. Hegedűst kritizálta, de ő maga kép-

telen volt igényes munkát letenni az asztalra. Amikor kiment az ENSZ-be, valakinek azt mondta – odakint –, hogy Hegedűs csak „átmeneti” vezető, amíg ő New Yorkban dolgozik, hazatérve majd átveszi a csoportot. Egyik levelében, amit onnan küldött valakinek, szintén leszólta Hegedűst: „Csak helyettesem lehet, ha megtanulja a dolgokat.” Hegedűs csak mosolygott ezen.

Hegedűs a reform-előkészítő bizottság egyik szekcióját vezette, Rozgonyi Tamás volt a titkára. Erdei is bizottsági tag volt. Nyers bízott Hegedűsben, támogatta a csúcshizottságban (annak volt a titkára Csapó László, aki később disszidált.)

A csoport körül kiéleződtek az ellentétek. 1965–66 táján lehetett, bementem egy pártközpontbeli megbeszélésre, ahol ott volt Aczél György, Óvári Miklós és Halay Tibor is, és szó esett arról, hogy a szociológiai vezetést Hegedűs nem eléggé felelősségteljesen, elkötelezetten végzi. Hegedűs nem volt jelen, amikor elmarasztalták őt Heller Ágnes egy cikke miatt, amit a *Kortársban* publikált. Pedig a csoportban volt vita az írásról, és Lócsei darabokra szedte, még stiliztikailag is bírálta. Nekem viszolyogtató volt az a mód, ahogy a Hegedűs iránti ellenszenv megmutatkozott. Ugyanekkor történt, hogy Heller Ágnes találkozott Aczéllal, aki kezét csókolt neki, amikor Hegedűst kritizálták a felelőtlen szociológiai vizsgálatok miatt. A csoport helyzete egyre kényesebbé vált. Hegedűsnek feszült volt a viszonya a pártvezetéssel.

1967 körül nagy vihart kavart Hegedűs bürokráciáról szóló cikke: miért tekinti a vezetést bürokratikus képződménynek? Ugyanakkor folytak a reformmunkálatok, a politika részéről érezhető volt az együttműködésre való törekvés, a szociológia iránti bizalom, és Hegedűs is jobb légkört remélt.

1967–68-ban előtérbe került az „érdek” problémája. Pozsgay Imrének volt egy tanulmánya a témáról, melyet én lektoráltam a *Társadalmi Szemle* felkérésére. Ez „eretnység” volt, érdekkülönbségekről, konfliktusokról szóló „szentségtörések” szerepeltek benne. Aztán a 1968-as gazdasági reform mindezt megfogalmazta: figyelmeztette a gazdaságpolitikát, hogy agítani nem elég, kanalizálni kell

a konfliktusokat – azelőtt az érdekegyeztetés (az ösztönzés, a konfliktusok megfelelő mederbe terelésének) szükségessége nem jelent meg nyíltan. A politika még időben jelzést kapott a problémákról.

Erdei volt a Szociológiai Bizottság elnöke, aki érzékenyen reagált minden tanulmányra, mindent elolvasott, dicsért, korholt, külön is leült Szelényivel és velem, és a bizottsági ülésen is kifejtette, hogy saját települési koncepciójával rokon, amit mi képviselünk, nem helyes a tanyák erőltetett felszámolása.

Kérdő: Miért nem lett semmi a nagy erőfeszítéssel szervezett gyöngyösi vizsgálatból?

N. F.: Gyöngyös tanulmányterep volt a csoportnak, terep kezdő szociológusok számára. Önálló anyag alig jelent meg (pl.: Heller Ágnes előítélet-tanulmánya). Hegedűs hasznosította a társadalmi struktúra tipológiájában; valami kevés megjelent Losonczi, H. Sas, Varga Ivántól, de egészében se monográfia, se komoly tanulmány nem készült. A módszert a BUVÁTI által megrendelt Józsefvárosi vizsgálatban hasznosítottuk. Pedig Hegedűs remek terepet talált ott, ahol az iparosodás társadalmi hatása tetten érhető volt. Gyöngyös mint centrum megfelelő vonzáskörzet volt, a három kiválasztott község (Gyöngyöstarján, Gyöngyössolymos és Nagyfűged) – az iparosodott, a községi és a mezőgazdasági község – is jó terepnek bizonyult. De nem volt markáns koncepció, amelyből levezetve ésszerű munkamegosztás alakulhatott volna ki a szomszédsági viszonyok, a falu társadalmi szerkezete, a falusi értelmiség szerepe és státusza, az előítélet és más témák alapos feltárására. Mindenki a maga ízlésére választott témát, de a részkonceptiók sem voltak megalapozottak. Hiányoztak az elméletileg mélyen átgondolt kutatási tervek, a megfelelő hipotézisek, a kutatók nem tudták egymás koncepcióit hasznosítani, szétesett az egész munka. Nagy kár érte. Hegedűs szívügye volt a gyöngyösi felvétel, hiszen ez volt az első nagy szociológiai terepmunka, kérdőíves vizsgálat. Pedig a felméréshez és az adatfeldolgozáshoz javultak a feltételek. Kaptunk a franciáktól egy vadonatúj szorter-gépet. (Losonczi Ágnes szerezte a Nemzetközi Szociológiai Társaságtól.)

A bajok oka talán az volt, hogy a vizsgálatoknak nem volt koordinátora. Az összehangolást az Intézet tudományos titkára képtelen volt megoldani, és ez Hegedűsnek sem sikerült.

Kérdő: Miért bomlott fel a Szelényi Ivánnal kialakult együttműködés?

N. F.: Baráti módon váltunk el, csendesen. Nekem koncentrálnom kellett a munka- és üzemszociológiára. Elindultak a vezetőképző iskolák. (Sebesvíz volt egy ilyen konferencia színhelye.) Az érdeklődésem erre váltott át, lelanyhult a Szelényivel végzett közös (településszociológiai) munka. A Hegedűs-féle gondolatkör rendszerré állt össze, használható fogalmi struktúrával, amely a jelenségeket értelmezhetővé tette. Közös munka volt ez, Hegedűs örült, hogy egy hullámhosszon gondolkodunk. Ez egybeesett azzal, hogy Szelényivel való team-munkánkba, harmadikként, beszállt Konrád György. Ők Szelényivel otthon dolgoztak, nekem lakásom se volt. A dokumentáció, az írógép Szelényinél volt, ő gépelte le a tanulmányt. Akkor mentek az első szociológiai rádiósorozatok, Szecső Tamás iparpolitikai rovatában. Balyó Mária, Hegedűs régi barátja, aki rádiószerkesztő volt, foglalkoztatott. De Konrád hatása más irányba vitt, a találkozások nem voltak termékenyek, nem az adott feladatra összpontosítottak, nem lehetett az amúgy is kevés időt jól hasznosítani. Elkerültem a Kutatócsoporttól, csak félállásban maradtam. Végleg akkor mentem el, amikor Hegedűst is leváltották.

Az 1968-as csehszlovák bevonulás idején Heller Ágnes és néhány filozófus Jugoszláviában voltak, a korcsulai értekezleten, és tiltakozást írtak alá. Hegedűs szolidaritást vállalt velük. (Közeledett a Lukács-csoporthoz, és olyan hírek is voltak, hogy Lukács halála után Hegedűs veszi át a csoport vezetését.)

Földvári Tamás akkoriban Angliába készült hathetes nyári egyetemre, de visszatartották az útlevelét. Nem volt különösebb tragédia, de Földvári kiborult, volt egy belső tiltakozás a Kutatócsoportban a '68-as csehszlovákiai bevonulás miatt. Én nem voltam otthon a botrányok idején, de hallottam, hogy a csoport nem volt egységes. Akkor már állandósultak a konfliktusok a csoporton belül is.

Beszélgetés Rozgonyi Tamással

IDŐPONTOK: 1987. MÁJUS 8. ÉS 14.

1. interjú

Kérdő: Hogyan került a Szociológiai Kutatócsoporthoz?

Rozgonyi Tamás: 1960-ban Szabó Kálmán tanszékén, a Közgazdasági Egyetemen tanultam politikai gazdaságtant. Akkor hallottam először arról, mi is a szociológia.

Hegedűs András – aki Szabó Kálmánt még a Györfly Kollégiumból ismerte – szólt neki, hogy szüksége lenne néhány diákra, szociológiai felvételek készítéséhez különböző üzemekben dolgozó brigádokról, munkacsoportokról. Jelentkezett is 6-8 diák, köztük én is. Inkább érzelmi alapon, apám 40 évig dolgozott a salgótarjáni acélgyárban. De vonzott, mert érdekelt Hegedűs személye is. A kutatóstáiban dolgoztam, kérdezőbiztosként. Jó együttes volt (Monigl István évfolyamtársam, a nálam két évvel idősebb Nemes Ferenc és mások). Végül azonban hárman maradtunk, a többi lemorzsolódott. Ez a munka Hegedűs András és Márkus Mária közös vállalkozása volt, munkaszociológiai vizsgálat. Résztvevő megfigyelést végeztünk a termelőfolyamatban és interjúkat készítettem. Ez a felvétel a Május 1. Ruhagyárban történt. A munkások izgalommal, nyitottan fogadtak minket, addig sosem kérdezték őket munkájukról, jövedelmükről, a gyárról. Számomra ez nagy élmény volt. Új kérdésekkel ismerkedtem, 1960 eleje volt, hatott rám az őszinte valóságfeltárás igénye. A munka eredményei később megjelentek Hegedűs András–Márkus Mária *Ember, munka, közösség* című kötetében. Ma már tudom, hogy a vizsgálatban három irányzat keveredett: Moreno szociometriája, a „Human Relation” hatása és a lengyel

Sarapata-féle identifikációs megközelítés. (Hegedűs első könyve a modern polgári szociológiáról szól. Rossz könyv volt, amelyben hevesen bírálta a szociometriát, habár későbbi vizsgálataiban maga is felhasználta e szociometriás technikákat.)

Hegedűs András a közgazdaságtudománytól indult, és jutott el az üzemszociológiáig. Már a disszertációja is közgazdasági indíttatású volt. Intenzív munkakapcsolatot alakított ki Márkus Máriával, aki akkor a Filozófiai Intézet munkatársa volt. A lengyel szociológia erős iparszociológiai irányultsága Márkus Mária közvetítésén keresztül gyakorolt hatást Hegedűsre. (Márkus Mária lengyel származású, aki a filozófus Márkus György feleségeként került Magyarországra.)

Szerettem ezt a munkát, a „terep” más volt, mint az elvont egyetemi tananyag. Az empirikus viszonyokat vizsgáltuk a Hungária Vegyiművekben, ahol deklasszált, három diplomás emberekkel is gyakran találkoztunk. Kemény munka folyt az erzsébeti Papírgyárban is, ahol szintén felvételeket készítettünk.

Kérdő: Milyen volt Hegedűssel dolgozni?

R. T.: Hegedűt izgatta, sőt, feszélyezte az, hogy egész múltja, politikája, személyisége szembekerült a társadalmi valósággal. Moszkvában, majd itthon, a Közgazdasági Intézetben fontossá vált számára a tényleges társadalmi valóság megismerése, és valósággal beleszeretett a kutatómunkába. Tudta, hogy kérdezni lehet és kell az embereket. Előbb csak interjú módszerrel, azután megfigyeléssel, sőt, már különböző technikákkal biztosítani igyekeztünk magunkat a tévedések ellen. Ha nem vagyunk biztosak abban, amit találunk, menjünk neki újra és újra. Megszállottan izgatta Hegedűt a vizsgálat megbízhatósága.

1962-ben lettem a KSH-ban Hegedűs titkára. 1963 januárjától már megvolt a megbízatása a Kutatócsoport megszervezésére, és március 1-jéig, mint elnökhelyettes szervezte a csoportot.

Amikor 1963. március 1-jén megalakult az MTA Szociológiai Kutatócsoport, és a KSH elnökhelyettese Huszár István lett, mellette maradtam, de Hegedűs kutatásaiban is részt vettem. 1964-ben vé-

geztem az egyetemen, és akkor kerültem státuszban is a Szociológiai Kutatócsoportba.

Kérdő: Mi volt a feladata, amikor a KSH-ban titkár volt Hegedűs mellett?

R. T.: Hegedűs tudományos munkáját segítettem, háttéranyagokat gyűjtöttem, publikációit gondoztam. Ilyen volt például a termelőszövetkezetek kibontakozása eredményeképpen a falusi társadalmi átrétegződés, amiről Hegedűs cikket írt a *Közgazdasági Szemlé*be.

Jó kapcsolatban volt Fazekas Bélával, aki a mezőgazdasági osztályt vezette, s tőle használható adatokat kaptunk, amelyek feldolgozásával a falusi társadalom struktúrájának feltárása során túl lehetett lépni a közgazdasági analízisen. Ez a gondolat került elő két évvel később, a gyöngyösi vizsgálat elméleti alapvetésénél, hiszen a falvak kiválasztásának kritériuma lett az iparosodás különböző fokaira jutott falvakban élő családok társadalmi viszonyainak elemzése is.

Az elnökhelyettesi szoba a Szociológiai Kutatócsoport rekrutációjának színhelyévé vált, ahová napról napra jöttek a leendő munkatársak. Ott tárgyalt Hegedűs Heller Ágnessel, Lócsei Pállal, Szesztay Andrással, Földvári Tamással, Szelényi Ivánnal, Varga Károllyal, Korompay Ágnessel. 1962 második felétől kialakult a Kutatócsoport személyi állományának tervezett összetétele.

Tudomásom szerint Kádár János magához hívatta Hegedűt, hogy vállalja el a KSH elnöki posztját, de Hegedűs kitért ez elől. Így esett a választás Huszár Istvánra, aki rokonszenves politikus volt. Kért, hogy maradjak ott, és egy ideig végeztem is mellette a titkári munkát. 1964 augusztusától 1965 nyaráig akadémiai ösztöndíjas voltam a Szociológiai Kutatócsoportnál, majd tudományos segédmunkatárs, munkatárs, végül főmunkatárs lettem. 1964 őszén indult a gyöngyösi vizsgálat.

Kérdő: Szeretném, ha erről a nagyszabású, de végül is elvetélt munkáról részletesebben szólna.

R. T.: Ebben az úgynevezett gyöngyösi kutatásban úgyszólván mindenki részt vett. Én a kutatás előkészítésétől az adatfelvétel

szervezéséig és a feldolgozásig részese voltam. A szociológiai kutatás minden módszertani problémája jelentkezett itt: a kutatás túlmeretezett volt, óriási adattömeget gyűjtöttünk, s csak a töredékét dolgoztuk fel. Sok mindenről vita folyt a falvak kiválasztásától a terepmunkáig és a kutatási eszközök kiválasztásáig. A kutatói gárda nagyon heterogén összetételű volt. Nemcsak a csoporttól, de más intézményektől is voltak kutatók. Sipos Zsuzsa és Sas Judit a Népművelési Intézettől, Losonczi Ágnes a rádió zenei osztályáról (bár Losonczi Ági már a csoport tagjaként is dolgozott.) Heller Ágnes előítélet-vizsgálatot végzett. Írók is bekapcsolódtak a kutatásba. Közülük Tornai József, Csoóri Sándor, Kiss Dénes, Szakonyi Károly nevére emlékszem.

Nem lett a munkából összefoglaló monográfia, nem volt hozzá erőnk. Pedig Erdei Ferenc sok pénz biztosított a kutatáshoz.

1965-ben alakultak meg a gazdaságimechanizmus-reformbizottságok. Az egyik téma címe ez volt: „A dolgozók bevonása a vállalatok vezetésébe”. A bizottságot Hegedűs vezette, a titkára én voltam. A bizottság tagjai között volt Molnár Ernő, a Csepeli Vasmű párttitkára, Sós Vilmos filozófus, Szecskő Tamás szociológus, Bakos Zsigmond kerületi párttitkár, Benke Valéria, politikus, és Erdei Ferenc is.

2. interjú

Kérdő: Milyenek voltak a Hegedűs munkacsoporton belül a kapcsolatok, a munkamegosztás? Mennyiben befolyásolta ezt a főszereplők személyisége?

R. T.: Hegedűs András okos, ötletgazdag vezető volt. Jó érzékkel választotta ki a lényeges problémákat: képes volt orientálni az embereket, mit érdemes kutatni, mit nem. Szerintem nem igazi tudósalkat, inkább a politikus és a tudós közötti személyiség. Le akarta vetkőzni a politikai múltját, de ez nem sikerült neki teljesen. Nem sikerült igazi tudóssá válnia. A csehszlovák út, a „prágai tavasz”

nagy hatással volt rá, izgatta az eltérő modellek lehetősége. Akkor ment végbe – Hruscsov leváltása, a Koszigin-féle reform bukása után – a szovjet politika visszarendeződése, közben pedig a hatvanas évek közepétől a magyar reformmozgalom kibontakozása. Hegedűst erősen foglalkoztatta a modernizáció, az újat keresés, a szocializmus sokféleségének gondolata. A tankok prágai belvonulása ellen a tudományos érvek mellett politikai elveit is hangoztatta.

Márkus Mária szerepe együttműködésükben homályos előttem. A kutatócsoport életére is alapvető befolyással volt, hogy Hegedűs igazgató volt, Marisa a párttitkár. A lengyel szociológiából sokat „hozott” Márkusné, ebben monopolhelyzete volt, és Hegedűs érdeklődését is befolyásolta ez a lengyel kapcsolat. Sarapata mellett Doktor munkaszociológiai kutatásai is érdekelték. A munkával való identifikáció típusait onnan vették át. Márkusné a szakmai elemet, a szakmai megalapozottságot képviselte, volt tekintélye, és ezt a szakmai ismeretei erősítették.

A másik befolyási erőforrást, amelyet Márkusné biztosított, a férje, Márkus György jelentette. Volt kontrollszerepe. Hegedűs munkatílusa csapongó volt, felmerültek és kiestek problémák érdeklődési köréből. Heller Ágnes a Lukács-csoportot képviselte az intézményben, vele szemben Márkus György a közbülső személy volt. Felesége révén jobban megértette az empíriát, mint Heller, aki elméleti filozófus lévén a valóságból annyit látott, amennyit elvontsága engedett. Az empíriát lebecsülte, jól példázza ezt könyve, *A morál szociológiája vagy a szociológia morálja*. Márkus György elemzése Marx munkahumanizáció-felfogásáról nagy hatást gyakorolt a Hegedűs-féle kutatásra, a munkahumanizáció vizsgálatára. Márkusnak ezt a mediátor-szerepét emberileg is aláhúzta tiszta embersége, tehetsége. (Ez a kapcsolat 1975-ig, emigrálásukig tartott, de Márkusék levelezés útján továbbra is tartották Hegedűssel a kapcsolatot.)

Hegedűs és Márkus közös könyve *Ember, munka, közösség* címmel jelent meg, de több tanulmányukat is társszerzőként jegyezték. Később a kisvállalkozások lehetőségéről írtak. Ez jelentős gondolat

volt akkor, előre látva a fejlődés irányát. Márkus Marisa emellett a nők helyzetével kezdett foglalkozni.

Kérdő: Az 1963–68 közötti időt egységes jellegűnek tartja, vagy helyesebb lenne-e szakaszolni ezt az öt esztendő?

R. T.: Azt hiszem, logikus lenne három szakaszt megkülönböztetni:

a.) A szerveződés ideje (1963–64). A kezdet, a kutatói kollektíva szerveződésének időszaka. Ez még nem volt igazi intézményesülés. Ez az egyéni kutatások kiteljesedése; szuverén kutatók együttműködése. Olyan műhely volt, amelyben mindenki azzal foglalkozik, amivel akar, amihez kedve van. Hegedűs ezt tudatosan csinálta így, egyszer azt mondta nekem: „Szuverén emberekből lehet igazi kollektíva”. A kutatók nyelveket tanultak, statisztikai tanfolyam indult. Ez volt az Éltes-féle matematikai-statisztikai szeminárium, amely mindenkit érdekelt. Az önképzés volt a jelszó, a kollektív tanulás önkéntes alapon folyt. A Kutatócsoport felépítése is ezt mutatta: nem voltak osztályok, nem voltak csoportvezetők sem. Hegedűs úgy vélte, a bürokratizálódás elnyomja a kutatói kedvet. Ez a csoport térhódításának időszaka volt. A tizenkét ember súlya a társadalomtudományban már érződött, és Hegedűs ezt annak tulajdonította, hogy az ilyen típusú kibontakozás egyedülálló: olyan sajátos intézményesedés ment végbe, amely egyéni autonómiára épült.

Az amorf szerkezetet az differenciálta, ki mivel foglalkozott: Varga Iván például vallásszociológiával, Losonczy Ágnes zeneszociológiával. Ez a „köttöjeles szociológiák” kialakulásának kora volt.

b.) A kutatói kollektíva kialakulása (1965–66). Ez a gyöngyösi kutatás köré szerveződött. (Kulcsár Kálmán a jogtudattal, Heller Ágnes az előítéletek vizsgálatával foglalkozott, mindenki kivette a maga részét a közös feladatból. Hegedűs nem használta ki az új helyzetet igazán, és ez hiba volt. Nagy empirikus bázist nyertünk. Hegedűs érdeklődése is megfordult: a társadalmi struktúra változásai, a bürokrácia problémája foglalkoztatta. Már a KSH-ban izgatta a termelészövetkezeti mozgalom, a falu, ott kapott ötleteket, empirikus háttérrel. A munkaszociológia új szempontokat hozott, a tulaj-

donviszonyok, a társadalmi szerkezet új megközelítését, a munkajelleg-csoportok számításbavételét. Gyöngyös megmutatta, hogy a falu rétegződése nem a homogenizálódás irányába halad, ahogy a párt-dokumentumok várták. Ez a felismerés arra utalt, hogy a heterogén családok új tipológiájának kidolgozására van szükség.

c.) Konfrontációs szakasz (1967–68). A szocialista társadalom struktúrájára vonatkozó új gondolatok súlyos vitákhoz és konfrontációkhoz vezettek. A TIT-ben lezajlott elidegenedés-vita megjelent a *Valóság* című folyóiratban, amely – Hegedűs révén, aki a szerkesztőbizottság elnöke volt – a szociológia fóruma lett. Ez irritálta más körök érdekeit, sértette az addig erős, befolyásos irányzatok érdekeit is, amelyek támadásba lendültek, és elérték Hegedűs leváltását a *Valóság* szerkesztéséről. Hegedűs ekkor dolgozta ki a szocializmus három modelljét, amely körül nagy vita bontakozott ki.

Kérdő: Milyen belső irányzatok éltek a Kutatócsoporton belül?

R. T.: Megindult a differenciálódás. A mag: Hegedűs András, Márkus Mária, Rozgonyi Tamás (ebbe kapcsolódott 1967-től Makó Csaba). A struktúra és a bürokrácia mellett ez a részleg gazdaszociológiával, üzemszociológiával, az ipari üzemekben tapasztalható társadalmi konfliktusokkal is foglalkozott. (Ebből született 1969 nyarán a „Szervezett felelőtlenség” és a „Gyöngyös környéke a szociológus szemével” című két tanulmányom.)

Emellett egy-két fős csoportok formálódtak más témák vizsgálatára. Ilyen volt Szelényi Iván csoportja, amely városszociológiára szakosodott, a települések körüli konfliktusokkal foglalkozott. Az MTA-bürokrácia éves terveket követelt, ezek alulról, egyéni ambíciók szerint alakultak addig. Emlékszem, hogy Varga Iván, aki vallásszociológiai kutatást végzett a gyöngyösi vizsgálatban, előállt azzal, hogy szervezetszociológiára van szükség. Hegedűs akkor ezt ellezte, mert úgy vélte, ilyen szakág nincs. Ebben nagyot tévedett.

A csoporton belül elvált az elmélet és a gyakorlat, Hegedűs sokáig vonzódott az empiriához. A Lukács-iskola befolyása nyomán azonban lemondott az empiriáról, egyetlen kutatás, a műszakiak helyzete kivételével.

Heller Ágnes megszervezte Hegedűs és Lukács György találkozását. Hegedűs kapcsolata Vajda Mihállyal, Lukács egyik közeli tanítványával, (Vajda felesége, Háber Jutka a Kutatócsoport munkatársa lett) visszavitte Hegedűst a politikához, elsodorta őt, s ezt tudós mivolta szenvedte meg.

Az empirikus csoport és az elméleti részleg elvált. Közben változott az összetétel is. Nemes Ferenc elment a Közgazdasági Egyetemre. Szelényi Iván Konrád Györggyel társult. Iván volt a szolid, tudományos kutató. A széles információs bázissal rendelkező Varga Károly dolgozott Hegedűs keze alá. Hegedűs előtt egy – a társadalomtudományok felett lebegő – általános szociológia lebegett. Tanulmányaiban csökkentek, majd elfogytak a táblák. A Szántó-kutatás (szabadidő-életmód) is az empirikus felvételek közé tartozott. Hegedűs módszertani kérdésekben sem elég erős, sem elég igényes nem volt. Legalaposabban Szelényi foglalkozott módszertannal.

1966 körül hozták létre a Hegedűs-féle Kutatócsoport ellenlábasként – Lakos Sándor vezetésével – a Társadalomtudományi Intézetet. Én 1968 szeptemberében ösztöndíjat kaptam Kanadába. Ezt a korábban a csoportnál visiting-professzorként dolgozó kanadai szociológus, Robert Bloomstock szervezte, és én örültem a lehetőségnek, hogy tanulhatok, megújulhatok.

1968 augusztus 19-én Fonyódon voltunk, Hegedűs hétvégi házában. Hideg idő volt, a tanulmányunkon („Szervezett felelőtlenség”) dolgoztunk. Meglátogattuk a volt finn nagykövetet, Rónai Rudolfot, akivel érdekes beszélgetést folytattunk.

Aztán jött Heller Ágnes nyilatkozata Korcsulán, amely elítélte az augusztus 20-i csehszlovákiai bevonulást. Ezt követte Hegedűs András tiltakozó levele a Központi Bizottsághoz. Ami ezután történt, azt Kanadában hallottam, nem volt kapcsolatom a csoporttal, csak Hegedűssel leveleztem.

Az I. kerületi pártbizottságon volt egy megbeszélés, ahol vizsgálták, mi volt a csehszlovákiai eseményekben Hegedűs szerepe, kinek a befolyása alatt cselekedett. Volt egy emlékezetes taggyűlés, a pártközponttól Vonsik Gyula volt kinn, és a kerülettől a titkár,

Kada István. Jelen voltak még: Makó Csaba, Kósa Erzszi, Márkusné, Bertalan László, aki 1965-ben került a csoporthoz, Földvári Tamás és Zsille Zoltán. Zsille és Földvári a határozat ellen voltak, Földvári vissza is adta a tagkönyvét. Márkusné leváltották, Kósa Erzsébet lett a titkár. Hegedűs a Szántó Lajos-féle tudományszervezési csoporthoz került, ott dolgozott tovább. 1969-ben írta nekem Kanadába, hogy jól érzi magát, mert kutathat. Minden megnyilvánulásában egyre több lett a politikai elem. Ahogy Szabó Kálmán mondta: „Megy fejfel a falnak, és nem lehet megállítani”.

Interjú-kiegészítés

IDŐPONT: 1995. V. 9.

Kérdező: A KSH Társadalomstatisztikai részlege, a maga szolid empiriára alapozó kutatóinak önértékelésében, nem volt vetélytársa a Szociológiai Kutatócsoportnak. Milyen volt a két műhely viszonya?

R. T.: A magyar statisztika mindig jó volt, és az említett időszakban is tartotta a színvonalat. Amikor Hegedűs András a KSH-ba került, a különböző osztályok által készített anyagokra támaszkodott, fel is használta ezeket saját iparszociológiai kutatásaiban, vagy a falusi rétegszerkezet átalakulására vonatkozó tanulmányaiban. Amikor a gyöngyösi vizsgálat elindult, a három falu kiválasztása is a KSH-nál kidolgozott elvek szerint történt. Az önálló Társadalomstatisztikai Főosztály megszervezése a Szabady-korszakban (később Molnár László is ott dolgozott) sem változtatott a helyzeten.

Mikor a Kutatócsoport megszületett, Szelényi Iván tartotta a kapcsolatot a KSH-val. Hegedűs inkább az elmélet, az ideológia felé fordult, de nagyon becsülte a statisztikát, és szerette volna, ha a csoport szakmai színvonala erősödik: nem utolsósorban a matematikai- statisztikai ismeretek által. Ezt szolgálta például Éltető Ödön meghívása, aki matematikai-statisztikai valószínűségszámítási kurzust tartott a csoport tagjainak. A KSH és a Kutatócsoport közt nem volt konfliktus. Cseh-Szombathy László félállásban került a

csoporthoz, és talán ez volt a tüske benne, de egyszerűen más volt a két műhely orientációja. A Hegedűs-féle bürokráciakutatás, vagy a társadalmi struktúra addigi „dichotóm modellje” helyett az új megközelítés, tehát maguk a témák is, konfliktus-gerjesztők voltak. Különösen így volt ez a társadalmi konfliktusok és döntési szituációk kutatásában, hiszen az akkori vezetés nem szívesen hallott a társadalmi konfliktusok veszélyeiről. A KSH társadalomstatisztikusai pedig egy-egy jelenség empirikus feldolgozásával – a maguk sajátos stílusában – kerülték ezeket a veszélyeket rejtő területeket. Ahogy Szabó Kálmán mondta nekem egyszer, „Mit akar Hegedűs András ezzel az egész bürokrácia-dologgal? Fejfel megy a falnak!”

Kérdő: Mit jelentett a magyar szociológia számára az „örökmozgó” Szalai Sándor és a nagyon sokat vállaló, a szociológiát eleinte csak háttérből támogató Erdei Ferenc? Milyen volt egymáshoz való viszonyuk, hogyan kapcsolódtak a Kutatócsoporthoz?

R. T.: Hegedűst, azt hiszem, nyomasztotta Szalai agresszív, lerohanós stílusa. Áradtak belőle az ötletek, de – főlényének tudatában – támadóan és lehangolóan. Állandóan irányítani akarta Hegedűst, sokszor tapintatlanul próbálta terelgetni. Bizony, sokszor „betartott” a Kutatócsoportnak. Hegedűsről azt mondta valahol, egészen „fenn”, hogy a marxizmust csak fügefalevélnak használja. Így amikor Szalai 1966-ban kikerült Amerikába, Hegedűs ezt őszinte megkönnyebbüléssel vette tudomásul.

Hasonlóképpen viszonyult Szalaihoz – az én tapasztalataim szerint – Erdei is. Emlékszem egy várnai epizódra: megérkeztünk a szociológiai világkongresszus színhelyére. A magyar delegáció vezetőjének, Erdeinek a szervezők nem foglaltak szállást. Én, mint Erdei Ferenc tolmácsa és személyi titkára igyekeztem megoldani a problémát, különböző szállodákban, például a várnai Intercontinentalban is. Erdei nem beszélt idegen nyelveken és vonakodva ment a recepcióhoz is. Akkor érkezett meg szokásos, mindenkit elsőprőlendületével a sok nyelvet beszélő Szalai. Mondtam Erdeinek, hogy itt van Szalai, majd hamarosan segít, hiszen végül is Erdei a magyar

delegáció vezetője volt. De Erdei elfordult, és azt mondta: „Isten őrizzen, hogy Szalai meglássa az én nyomorúságomat”.

Erdeti és Hegedűs között egész más volt a kapcsolat, jól megértették egymást, hozzá Erdei sokkal közelebb állt. Amikor a mechanizmusbizottságok alakultak 1965-ben, Hegedűs is vezetett egy albizottságot, amelynek én voltam a titkára. A bizottság két és fél éven át rendszeresen ülésezett, vitatkozott; tagjai közt ott volt Szecső Tamás, Sós Vilmos, Molnár Ernő, Smith Péter, Páler Gyula, Bakos Zsigmond, Eörsi Gyula, Benke Valéria és Erdei Ferenc is. Az albizottság a hazafias Népfront székházának télikertjében ülésezett rendszeresen, minthogy akkoriban Erdei volt a Hazafias Népfront főtitkára. Volt egy ülés, amelyen Erdei – a vita során – Hegedűs felé fordulva így fejezte ki magát: „Emlékszel, András, hogy volt ez a mi időnkben?”

Erdeti nagyon őszinte, egyenes jellemű ember volt, sokat segítette a szociológia kibontakozását, de túl sokat vállalt magára. Egyidejűleg volt az MTA főtitkára, a Hazafias Népfront, az Agrárgazdasági Kutatóintézet igazgatója, a mezőgazdaságireform-bizottság tagja vagy vezetője.

Ugyanakkor, amikor nagyon is szót értettek Hegedűssel, Erdei nem javasolta Hegedűs Bürokrácia-könyvének kiadását. Erdeit Ádám György, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó szerkesztője kérte fel a Bürokrácia-könyv opponensének. Erdei azzal indokolta véleményét, hogy nem megalapozott a könyvben használt fogalmi rendszer, és azt is felvetette, hogy a bürokrácia kérdését nem lehet megfelelően elemezni a belügy és a hadügy vizsgálata nélkül, arra pedig egyszerűen nincs mód.

Kérdő: A gyöngyösi vizsgálatról miért nem készült el sohasem a megígért összegzés?

R. T.: Gyöngyös izgalmas, komplex munka volt, nemcsak témák sokaságával, hanem sokoldalú megközelítéssel is. Olyan munka, amelyben különböző intézmények, emberek egyesítették erejüket (H. Sas Judit, Sipos Zsuzsa a Népművelési Intézetből, Kemény

István a KSH-ból, de olyan írók is, mint Tornai vagy Csoóri, csináltak interjúkat).

Adott volt a megfelelő pénzügyi háttér is, mégis csak részpublicációk jelentek meg (Losonczi Ágnes használt fel kutatási anyagokat zeneszociológiai könyvéhez, Heller Ágnes pedig az előítéltről szóló könyvében használt empiriát, de Hegedűs is merített azokból a falusi struktúra átalakulásáról írott tanulmányában). Ez az anyag óriási kincs volt, ami elkallódott. Az is szerepet játszott a kudarcban, hogy Hegedűs sajnos nem volt igazán kitartó tudóstípus: felkapott valamit, azután megunt és ejtette. Hegedűs András az én véleményem szerint „közbülső” ember volt a politikus és a tudós között.

Kérdező: A Lukács-iskola közvetve jelen volt a Kutatócsoportban. Heller Ágival személyesen, Marisa Márkus György felesége volt, Háber Jutka meg Vajda Mihályé. Volt ennek révén tényleges befolyásuk a csoport életére?

R. T.: Hegedűs eljárt Lukácshoz, aki nem szerette az empiriát, nem tartotta sokra magát a szociológiát sem. A Lukács-csoport egyes tagjai elfogadták Hegedűst, például Márkus Gyuri, aki előadást is tartott a csoportban a munka humanizációs funkciójáról, és ez a gondolat erősen hatott Hegedűsre: ez jelent meg az optimalizálás-humanizálás tanulmányában. Ám maga a Lukács-iskola, azt hiszem, nem fogadta be Hegedűst. Ami pedig a későbbiekben történt, így az 1968. augusztusi konfliktusban, abban Hellerék a főszereplők, nem Hegedűs. Ennek ellenére őt váltják le, és Heller Ágnes, Márkus Mária és Háber Judit az átalakult Intézetben maradnak.

(Emlékszem hogy 1968 augusztus 19-én Fonyódon voltunk Hegedűs Andrásnál. Hideg nap volt, huszadikára feljöttünk Pestre. Ami történt – katonai bevonulás Csehszlovákiába – nagyon kiábrándította Hegedűst. Azt mondta: „Nem ért semmit, amit csináltunk.”)

Kérdező: A régebbi interjú során olyan időbeli felosztást használt, hogy 1967–68 a konfliktusok időszaka volt. Azt hiszem, ez leegyszerűsíti a dolgokat, hiszen voltak már a Kutatócsoport egész fennállása alatt, folyama-

tosan konfliktusok, és 1967–68-ban ez a feszültség ment túl a „tűrészhatáron”: domináns lett. Így van ez?

R. T.: Ez így elfogadható. Valójában a hatalom szemében kezdetől fogva gyanús volt a Kutatócsoport, figyeltek is minket. Várnában például több volt a belügyes, mint a szociológus. Meg is említettem ezt Erdeinek, mert furcsállottam a dolgot. Erdei ezt könnyedén kezelte: „Nem kell törődni velük, teszik a dolgukat. Még kérhetünk tőlük reprezentációs italokat is.”

Kérdező: A Lakos-intézet konkurencia volta mennyire volt érezhető?

R. T.: Eleinte alig, hiszen például Szelényi Iván is ott tartott kurzust, a csoportból többen is besegítettek. De 1968-ban megváltozott a helyzet. Jobb infrastruktúrával rendelkeztek, magasabb volt a fizetésük. Tudatosan „ellencsoporttá” váltak. Az MSZMP Központi Bizottságának intézete volt, ideológiai bázis, jól kiépített nemzetközi kapcsolatokkal. Ekkor már a két műhely között nem volt jó a kapcsolat.

Kérdező: Miért nem alakult ki a magyar szociológiában úgynevezett „iskola”, ahogy a filozófiában beszéltek „Budapesti Iskoláról”?

R. T.: Szalai Sándor és Hegedűs András nem voltak iskolateremtő tudósok. Erdei Ferenc lehetett volna, de túl sokat vállalt, nem ért rá tanítványokkal törődni. Egyszer azt mondta nekem, hogy csak hajnalban 4 és 8 óra között tud dolgozni, utána bürokrata, hivatalnok lesz. Ez köti le az idejét. Bár az Agrárgazdasági Kutatóintézetben voltak tanítványai és követői, de ezt talán nem lehet Erdei-iskolának nevezni.

Beszélgetés Heller Ágnessel

IDŐPONT: 1988. MÁJUS 20.

Kérdő: Hogyan került a Kutatócsoporthoz? Melyek voltak a közvetlen előzmények?

Heller Ágnes: 1958-ban – 1956 és a Lukács-kapcsolat miatt – el kellett hagynom a filozófiatudomány területét és öt éven át egy középiskolában tanítottam magyar irodalmat és történelmet.

Közben alakult ki barátságom a Márkus-házaspárral és Marisától hallottam, hogy Hegedűs András szociológiai kutatócsoportot szervez. Egyszer bent is voltam a csoport munkahelyén, Marisát kerestem. A szobájában véletlenül ott volt Hegedűs. Beszélgettünk, és Marisa bemutatott Hegedűsnek. Ekkor ismertem meg őt. A nevem hallva Hegedűs ezt kérdezte: „Az a revizionista Heller?” Mire Maris azt felelte: „Igen, egy rendes revizionista.” Marisa megemlégtette Hegedűsnek, hogy szívesen folytatná újra elméleti munkát: mi lenne, ha felvenne a csoportba?

Hegedűs megismerte a dolgaimat, olvasott tőlem kéziratban lévő munkát is.

Kérdő: A politikai vezetés tagjai közül tárgyalt-e erről valakivel, vagy ha nem, Hegedűs kivel beszélte meg az ügyet? Szírmainak vagy Aczélnek volt-e szerepe a „szilencium” feloldásában?

H. Á.: Én nem beszéltem erről senkivel és azt sem tudom, Hegedűs kikkel tárgyalt rólam. Végül is megállapodtunk, és én örültem, hogy vége a középiskolába való száműzetésemnek, és újra foglalkozhatom – nemcsak a fiók számára – teoretikus kérdésekkel. Örültem, hogy társadalomfilozófiát csinálhatok. Tehát filozófus ma-

radtam a szociológián belül. Annak ellenére, hogy a Párt kimondta, nem lehetek filozófus státuszban, s reményem sem volt, hogy valaha is – mondjuk a Filozófiai Intézetben – dolgozhatom. Örültem annak is, hogy kipróbálhatom, mit tudok csinálni új körülmények között. Amit műveltem, társadalomelmélet volt, bár Gyöngyösön az empíriával is megpróbálkoztam.

Kérdő: Hallott-e az 1960-ban, a Filozófiai Intézetben megalakult szociológiai csoportról, hiszen Márkusné volt a két munkatárs közül az egyik. Felkeltette-e a figyelmét az 1960-as Szalai-Fukász-vita a sajtóban, hiszen – mint egyszer mesélte – valamikor Szalai a tanára volt az egyetemen? Olvasott-e a Filozófiai Szemlében megjelent szociológiai publikációkat?

H. Á.: Semmit sem hallottam. Talán azért, mert nem érdekelt semmi, ami a Filozófiai Intézettel bármilyen kapcsolatban volt. Akkor ébredt fel az érdeklődésem, amikor Hegedűs és Márkusné együttes kutatómunkája kibontakozott, és a Kutatócsoport megalakult.

Kérdő: Mi volt Lukács és a Lukács-tanítványok véleménye a szociológiáról?

H. Á.: Elméletileg a szociológiát, mint külön tudományágat – a történelmi materializmus mellett – Lukács nem ismerte el. Amikor azonban hallotta, milyen témákkal foglalkozik a Kutatócsoport és olvasta a megjelent szociológiai anyagokat, helyeselte a társadalomkutatást.

Számomra nem volt ismeretlen a szociológia, tanultam az egyetemen. Jól emlékeztem Szalai Sándor szociológiai jegyzeteire, amelyben Le Play-el kezdődik a szociológiai irodalom ismertetése. Ebben a jegyzetben olvastam Max Weber-ről, Gurvitch-ről, Durkheim-ről, de nem voltam elragadtatva az anyag színvonalától. Részt vettem akkor egy számomra sokáig emlékezetes, rám nagyon negatív hatást tett Szalai-szemináriumon: az utolsó volt, amit Szalai tartott. Ezen pontról pontra görcsösen bizonygatta, hogy Marx nem oldott meg egyetlen politikai problémát sem, Lenin volt az igazi teoretikus. Ma már tudom, hogy akkor már Szalai nagyon félt, volt is oka félni, mert nem sokára letartóztatták. De engem – nem Marx miatt,

de talán a fiatalság engesztelhetetlenségével – felháborított ez az erőlködése, és valósággal beteggé tett.

Jártam Szalai óráira. Előbb a formális logikáról beszélt, nagyon tetszett, világos volt és áttekinthető. Amit azonban a dialektikus logikáról mondott, azt zavarosnak éreztem: de azt gondoltam, a hiba bennem van, egyszerűen nem értem. Ma, végiggondolva, már tudom, hogy tényleg zavaros volt.

Akkor a szociológia, noha két évig hallgattam az egyetemen, nem érdekelt. A filozófia iránti szerelmet Lukács György oltotta belém. Miatta volt, hogy a fizika, kémia helyett egyértelműen a filozófiát választottam életpályának. De a későbbiekben is volt fogalmam – egyetemi tanulmányaim következtében – a szociológiáról és amikor felmerült, hogy a Kutatócsoporthoz kerülök, a téma nem volt számomra teljesen idegen.

Kérdő: Milyenek voltak az első találkozások Hegedűssel, mégis, egy politikai híresség – pályáján 180 fokok fordulattal?

H. Á.: Nem volt semmi különös élményem ezzel kapcsolatban, hiszen 1956-ban röpké tíz nap alatt annyi teljes fordulatot láttam, és aztán újra, de most már az ellenkező irányban, hogy én már semmin sem csodálkoztam. Közvetlen, rendes, korrekt vezető volt; ez a lényeg.

Kérdő: Egy ilyen elméleti ember bekerül egy csoportba, melyben a tagság egy része az empiriára esküszik. Nem lehetett könnyű dolga...

H. Á.: Én nem voltam minden empiria ellen. Csak a lapos, úgynevezett „empíria” ellen, amely nem tár fel semmi újat, csak ami úgyis köztudott. A lapos pozitívizmus ellen voltam. Én magam is megpróbálkoztam empiriával, előítélet-vizsgálatot végeztem a Gyöngyös-környéki kollektív munka keretében, és fel is használtam e tapasztalatokat későbbi munkáimban.

Kérdő: Azt is mondják, hogy hatására Hegedűs eltávolodott az empiriától, és a sokat ígérő kezdetek után a politikai esszéírára adta a fejét.

H. Á.: Semmiféle hatással nem voltam Hegedűsre, és senki nem volt és nem lehetett rá hatással. Makacs ember volt, szuverén elképzelésekkel és nem lehetett menetközben eltéríteni attól, amit elgondolt.

Ő a saját feje után ment, és ha ő úgy gondolta, hogy el kell távolodni az empirikus kutatástól és közelíteni kell a politikai elmülethez, az a saját döntése volt. Arra a következtetésre jutott, hogy ez a helyes út, ezt kell tennie a jövőben, így lesz nagyobb hatása. És ebben nekem az égvilágon semmi szerepem nem volt. Milyen volt Hegedűs mint vezető? Egy szempontból ragyogó volt, más szempontból nem volt jó. Ragyogó vezető volt, mert nagyon liberális vezető volt. Abban az értelemben, hogy alapjában véve mindenkit engedett azt csinálni, amit az illető csinálni akart. Keveset szólt bele az emberek munkájába, egy bizonyos fokig a szabadságnak, a szabadelvűségnek a levegőjét hagyta kibontakozni, legalább is az intézményben. Ez hihetetlen nagy megkönnyebbülés volt az akkori magyar helyzetben, és azt hiszem, mindannyian nagyon hálásak lehetünk Hegedűsnek, hogy olyan jó hangulatot teremtett. Ugyanakkor ennek egy másik oldala is volt, nevezetesen, hogy nagyon is kevés dolog történt, sok minden nem volt megszervezve ebben az intézményben. Tehát ugyanaz, ami a pozitívuma, egyben a negatívuma is volt. Hegedűs rendkívül sokat törődött a saját munkájával: mi sem érhetőbb ennél, lényegében az intézetben a centrális kérdés Hegedűs munkája, Hegedűs utazásai, Hegedűs gondolkodásmódja volt, és én tökéletesen megértem, hogy Hegedűst is ez érdekelte leginkább. De persze nagyon nehéz is másképp gondolkozni egy olyan kontextusban, ahol az intézményi felelősségek rendszere nem is alakult ki. Nem szabad elfelejteni, hogy egy olyan világban éltünk, vagyis élünk, ahol annak tradíciója, hogyan kell egy intézménynek kinéznie, hogyan vezetnek egy intézményt demokratikusan, mi a felelőssége a különböző intézmények vezetőinek – nos, ezek a kérdések nem léteztek. Csak a pártnak tartozott Hegedűs felelősséggel. Az egyetlen felelőssége az volt, hogy politikailag nagy zűrzavar az intézményben ne legyen. Ez volt az ő felelőssége. Más felelőssége nem volt. Tehát én nem Hegedűst kritizálom ezért, hanem egyszerűen egy helyzetről beszélek. Különbösen nagyon kevés közös cselekvés, kutatás folyt az intézményben. Volt néhány vita, de a vitából következtetéseket nem vontak le, és igazából egy közös, szellemi élet nem alakult ki.

Megint hozzáteszem, az adott körülmények között az volt a job-bik, hogy nem alakult ki semmi ilyen „rend”, mert ennek hiánya teremtette meg a liberalizmusnak a hangulatát. Nem volt pezsgő, közös szellemi élet, nem volt tudományos közösség ebben az intézményben.

A barátságok, kapcsolatok személyesek voltak, de mivel mindenki más dolgot csinált, és mindenki magával volt elfoglalva, volt, aki nagyon sokat csinált, és nagyszerűen csinálta, de volt, aki az égvilágon semmit sem csinált. Itt mind a két dologra lehetőség volt. Lehetőséged volt arra, hogy csinálj bármit, annyit dolgozz, amennyit akarsz, de lehetőség volt arra is, hogy ne csinálj semmit. Voltak kis összejövetelek, amikor az emberek bor mellett beszámoltak utazásaikról, jókat mulattak együtt, informálisan. Vagy volt egynéhány este, amikor úgyszintén bort ittunk, és táncoltunk és közösségi összejöveteleket tartottunk: de ezeket sem szabad félreérteni. Az emberek néha nagyon távol állnak egymástól és mégis jól tudják magukat egymással érezni. Ám ebben az intézményben is kellett félnünk. (Nem Hegedűstől féltünk. Én nem félttem Hegedűstől soha, azt hiszem, hogy Hegedűs nagyon tisztességes ember volt mindig, és én megbíztam benne, mint emberben.) De persze tudtam, hogy vannak besúgók abban az intézményben is. Az ember tartotta a száját és nagyon vigyázott, hogy mit mondjon. És akkor, ha nem vigyázott, pontosan tudta, hogy most nem fogok vigyázni, történjen, ami történik, vagy akármi lesz a következménye. Pontosán tudtam, hogy belebeszélek egy mikrofonba. Ezek a körülmények mindig megakadályozták, hogy igazi, nyílt vita jöjjön létre, mert mindenki tudta, hogy nyitott fülek vannak a körünkben. Ez nem túl jó atmoszféra ahhoz, hogy szabad tudományos viták folyjanak és az emberek igazából tudományosan előrelépjenek. De ez nem Hegedűsön múltott, ő az optimálisat hozta ki abból, amit ezen körülmények között tenni lehetett.

Kérdés: Az intézeti munka létformája ugyan az volt, hogy mindenki azt kutatta, amit csinálni akart, de azért megvitatták a dolgaikat. Voltak közös, intézeti viták, ilyen volt az érték kérdés, vagy a szerep- és státusz-

vita. Azt szeretném megkérdezni, hogy milyen irányzatokra emlékszik, és kikhez fűződtek ezek az intézetben belül, hiszen az egyik markáns irányzat éppen a Heller-féle irányzat volt.

H. Á.: Szerintem nem is volt nekem irányzatom ebben az intézetben. Túlzás erről beszélni. Az emberek csinálták a maguk dolgát. Ez a két vita is volt és valóban a szerepvita volt az egyik. Provinciális ország voltunk, semmi se jött be abban az időben az úgynevezett Nyugatról. Mi még hittünk abban, hogy van olyasmi, ami elméleti esemény az úgynevezett Nyugaton. Bejött egy folyóirat, az első pillanatban rácsaptak. Egy cikket olvastak az emberek és az volt a szentírás, mert az más volt. Ez a helyzet nyomta rá a bélyegét a szerepvitára is. Voltaképpen olyan álláspontokat foglaltak el az emberek, amelyek nem voltak igazán érdekesek – úgy értem, teoretikusan érdekesek – és centrális helyet kezdtek elfoglalni, csak azért, mert erről a kérdésről bejutott egy folyóirat vagy egy könyv a messzi Amerikából vagy Németországból, teljesen véletlenszerűen. Provinciális módon éltünk és nem is tudtuk, hogy akkoriban melyek a centrális kérdések. Ha azt mondták, hogy egy fontos egyetemen vagy valamilyen kérdésben ez és ez a vitatott kérdés a szociológiában, ez nekünk nagy szó volt. Az amerikai szociológiai intézmények neveit áhítattal ejtettük ki a számon, mert azt hittük, hogy mind nagyszerű, ami ott megy, mert teljesen más volt, mert tudományos volt, meg szakszerűbb volt, meg minden. De sok minden más is létezett, valóban fontos dolgok, amiről mi nem hallottunk akkor még semmit. Véletlenszerűen adódott, hogy mi lehet a vitáink központjában. Ott kapartuk a gesztenyét, ahol éppen találtuk. Nem volt elég információ, nem voltunk nyíltak, nem volt módunk körülnézni, nem volt módunk arra, hogy elfogulatlanok legyünk. Mindenki becsületes akart lenni, ez annyit jelentett, hogy egy dolgot kiválasztott és ahhoz hű akart maradni, de anélkül, hogy megnézte volna, hogy esetleg valami más dologban is van valódi érték. Merevek voltunk mindannyian, ami érthető. Én is merev voltam, tökéletesen merev. Pontosán tudom ezt. Visszautasítottam dolgokat, mert úgy éreztem, ellenséges, meg ezt szolgálja, meg azt szolgálja.

Kérdező: Voltak olyan viták, amelyek átcsaptak a kutató csoport falain. Ilyen volt az elidegenedés-vita, amely nagyon izgalmas volt, hiszen „eredményeképpen” Hegedűst leváltották a Valóság szerkesztéséről, azután a sebesvízi tanácskozás, ahol a társadalmi ellenőrzés kérdése került a középpontba, és ebből botrányok is voltak, vagyis magyarul: az intézetben nemcsak belül folytak viták, hanem az intézet falain kívül is a szociológusok és a „törtmatosok”, a konzervatívok között.

H. A.: Erre pontosan vissza tudok emlékezni. De nem hiszem, hogy a „törtmatosok” mind konzervatívok voltak. Azt hiszem, hogy nem minden „törtmatos” volt konzervatív és nem mindenki, aki nem volt „törtmatos”, volt progresszív. Nehéz is volt megmondani, mi a progresszív. Az volt progresszív, aki megpróbálta megnézni, hogy az intézmények ténylegesen hogyan működnek itt, anélkül, hogy dogmatikus alaptézisekből indult volna ki. Ha felálltunk és azt mondtuk, hogy nálunk van elidegenedés, ez progresszívnek számított akkor, akár a „törtmatban” hitt az ember, akár egy empirikus koncepcióban, akár az empirikus szociológiában. Akár a fiatal Marx elidegenedés-konceptiójából indult ki az ember, akár egy empirikus koncepcióból indult ki, az mindenképpen progresszívnek számított. Ha azonban azt mondta: nálunk nincs elidegenedés, csak a kapitalizmusban van elidegenedés, az persze konzervatív volt, akármi volt is egyébként az álláspontja. Ezek persze inkább a „törtmatosok” voltak, vagy „dialmatosok”. Szerintem az volt a tudományos pozitív dolog, hogy bizonyos dolgokról elkezdtünk gondolkodni, mert ha megnézzük a vitának a szövegét, akkor azt mondhatjuk, hogy úristen, hát ez csak egy provinciális vita volt és nem igazán tudományos vita. Mégis igaz, hogy nagyon jelentős vita volt, mert elkezdtünk elfogulatlanul gondolkodni, elkezdtünk egyszerűen ránézni a világra normálisan, reálisan, hogyan vannak ezek a dolgok igazából. Ma már tudjuk, hogy előzetes teória nélkül tények sincsenek. S azt is, hogy a tények mindig egy teóriába vannak beillesztve. Akkor azt hittük, mert akkor az volt a progresszív, hogy vannak tények, amelyeket a teóriáktól függetlenül kell tanulmányozni.

De hát akkor csak arról volt szó, hogy a legvadabb, minden tényeknek ellentmondó teóriáktól megszabaduljunk és ennél fogva ez az álláspont kétségkívül progresszív volt. A pozitívizmus progresszív, ha a dogmatikussal van szembeállítva. Ez nem azt jelenti, hogy a pozitívizmus jó dolog, vagy hogy az egy korszerű álláspont, de mindenesetre progresszív a dogmatizmussal szemben, az ortodoxiával szemben. Ezek jó viták voltak és elkezdtek valamit. Hegedűs ebben nagy volt. Abban, hogy józan ésszel, előítéletek nélkül – már amennyire képes volt bármelyikünk is előítéletek nélkül ránézni valamire – de amennyire csak lehetséges, megnézni, hogy a dolgok igazából hogyan is állnak.

Kérdező: A csoporton kívüli életben egységes volt a csoport tagsága: mindenki közülünk úgy érezte, hogy meg kell védeni a szociológiát mint olyant. A csoporton belül azonban, például Szelényiékkel sok vitája volt. Ez a pozitívizmussal mint irányzattal való vita volt?

H. Á.: A csoport a szociológiát megvédte és azért védte meg, mert a szociológia volt akkor az egyetlen út arra, hogy valóságos kérdésekről kezdjünk beszélni. Olyan értékes dolog volt ez, amit meg kellett védeni a külső támadásokkal szemben, minden dogmatizmussal szemben. A Kutatócsoporton belül nagyon kemények voltak a viták, de én igazán sosem vitáztam Szelényivel. Én Varga Karcsival vitáztam. Varga Karcsi és én voltunk a teoretikus ellenfelek. Ivánnal nem is lehetett igazán vitázni. Iván már akkor is nagyon jó kutató, kíváncsi elme volt, akinek az attitűdje szociológiai volt. Amikor Szelényi Iván velem beszélt, őt az érdekelte, hogy én hogy gondolkodom. Őt nem kellett meggyőzni, őt az érdekelte, hogyan működik az én agyam, hogyan működik a Varga Karcsi agya? Ivánnak ez volt az orvosi vagy kémikusi viszonya az emberekhez. Ezért Szelényi Ivánnal nekem nem volt konfrontációm. Igazából Varga Karcsival volt konfrontációm.

Kérdező: Miért?

H. Á.: Azért, mert Karcsi volt az, aki ténylegesen nagyon nem akart dogmatikus és marxista lenni. És igaza volt ebben, természetesen. Nem akarta kötelező doktrínaként azt elfogadni. De hát

azok a doktrínák, amiket ő választott, azok nagyon provinciálisak voltak és nagyon laposak. És nagyon elméletellenesek. Nem volt empirikus, de nézetei elméletellenesek voltak, mert nagyon szűk elméleti alapra helyezkedtek. Még ma is ez az én megítélésem erről az ügyről.

Azt hiszem, az én álláspontom dogmatikus volt akkor, legalább is közel volt egy dogmatikus állásponthoz, de amit védtem, az filozófiai perspektíva volt. Egy szélesebb teoretikus perspektíva egy nagyon, nagyon szűk, középelmélettel szemben, amely igazából nem tudta a dolgokat kontextusba beilleszteni. Furcsa módon én voltam akkor a marxista és a Varga Karcsi volt a nem-marxista. Voltaképpen én voltam a szociológia politizálása mellett, és ő volt a szociológia depolitizálása mellett.

Kérdő: Volt-e akkor ebben a kutató csoportban Szalai-probléma?

H. Á.: Én nem tudok Szalai-problémáról, de biztos volt: nem tudom elképzelni, hogy ne lett volna Szalai-probléma, hiszen Szalai volt „a” szociológus. Minthogy nem lett tagja a csoportnak, ennek politikai oka kellett, hogy legyen, ha így alakult. Nekem nem volt vele problémám. Abban az időben sokszor összejöttem Sándorral, sokat vitakoztunk, veszekedtünk egymással. Csak később okozott gondokat.

Kérdő: Mik voltak a témái a veled folytatott vitáknak?

H. Á.: Ezt nehéz lenne elsorolni, mert alapjában minden vitakoztunk Szalaival. Nem tudnám elmondani, mi volt az ő és mi az én álláspontom: szerettünk egymással civakodni, vitázni. Előfordult, hogy arról folyt a vita, észlelnek-e az állatok és ha igen, mit észlelnek. Nem politikáról és nem szükségképpen szociológiáról, hanem az égvilágon mindenről.

Kérdő: Most térjünk rá az 1968-as nagy konfliktusra és ami utána történt.

H. Á.: A nagy konfliktus 1968-ban robbant ki, amikor a Szovjetunió bevonult Csehszlovákiába. Néhányan, akik akkor Korcsulán voltunk, aláírtunk egy tiltakozó nyilatkozatot a bevonulás ellen. Őszintén szólva nagyobb konfliktusra számítottam. Eltiltottak két

évre az utazástól. Hát, istenem, én nem tartottam borzalmas nagy büntetésnek. Igaz, úgy gondoltam, hogy azért, mert az ember véleményét elmondja, semmilyen büntetés nem kell, hogy származzon rá, de ismerve a hazai viszonyokat, gondoltam, ha ennyi büntetést kapok érte, az még mindig liberális oldalán van a rendszernek. Tehát nem lázadtam ez ellen különösképpen. Az igazi konfliktus 1968 és 1971 között zajlott le és nem éppen 1968-ban. Ez egy folyamatos konfliktus volt. Mindenki újrafogalmazta a politikai álláspontját. A politikai álláspont újrafogalmazása aztán drámai méreteket öltött. Világos volt számomra akkor, hogy 1968 annyit jelentett: nincs többé reformlehetőség Kelet-Európában.

Ma már jól tudom – mert a tanulság ez –, hogy sose mondd az életedben, hogy utoljára. Mindig mondhatod, hogy mi történt először, sosem tudhatod, hogy mi történt utoljára. De akkor azt hittem, hogy utoljára történt, hogy soha, soha többé nem lesz reformlehetőség. Mások úgy érezték, hogy ez csak pillanatnyi visszaesés és lehet még reformlehetőség. Ha nincsen reformlehetőség, számomra nem volt értelme manőverezni. Mások úgy érezték, hogy lehet még valamit csinálni és tovább kell manőverezni. Voltak, akik mindenképpen manővereztek volna, akármit hittek, mert nem volt az egész nekik fontos. (Van, akinek csak az állása volt fontos, de azokról nem beszélek.) Hegedűs nem ezek közé tartozott. Hegedűsnek elvei voltak. Hegedűs is tiltakozott, külön tiltakozott és bizonyos fokig közös irányba mentünk, de az irányok hamarosan kezdtek egymástól elválni. Lényegében, amikor egy párthatározat nyomán elbocsátottak minket az intézményből és Hegedűst hasonlóképpen, akkor alapjában már nem álltunk ugyanazon az állásponton. Ez nagyon drámai időszak volt, amikor végre kiderült, hogy ki milyen becsületesen gondolja, amit mond és ki milyen becsületesen mondja, amit gondol és ki mit gondol és mond, mert ez a három dolog nem szükségképpen kapcsolódik egybe. Mert elképzelhető, hogy van olyan ember, aki valamit gondol és mond, amivel én nagyon nem szimpatizálok, de azt mondja, amit gondol, és azt gondolja, amit mond, és különböző variációk létezhetnek. Tehát az emberek megmutatták azt, hogy

milyen emberi arculatuk van és milyen politikai arculatuk van, és a kettő szükségképpen azonos kategóriába tartozik. Tehát ez igen érdekes korszak volt, ami azzal végződött, hogy elbocsátottak minket az állásunkból, engem és Marisát a Szociológiai Intézetből, s ez számomra az Intézettel és a szociológiával való együttműködés végét jelentette Magyarországon. Ez már 1973-ban történt.

Kérdő: Mi volt a szociológia jelentősége az Ön számára?

H. Á.: Filozófusként kezdtem és soha nem akartam szociológus lenni. Elhatározták – 34 éves voltam akkor – hogy én most szociológus leszek, nem pedig filozófus, ami úgy sem lehetek többé az életben. Hát elmentem szociológusnak s maradtam filozófus, de szociológiát kutattam. Érdekel a dolog, kifejezetten nem bántam meg, hogy a szociológiából bizonyos dolgokat megismertem. Azt hiszem, hogy ez nagyon jó dolog volt. Ugyanazokat a kérdéseket lehet filozófiailag és szociológiailag megközelíteni.

Mi a különbség a két megközelítési forma között? Ezt, azt hiszem, nagyon érdekes és fontos volt megtanulni. Egyáltalán nem bántam meg, hogy ezt csináltam, utána folytattam e szakmát, mert még kilenc évig tanítottam az egyetemen a szociológiát, mint társadalmi elméletet. Ausztráliában, ahol tanítottam, a filozófia alapjában analitikus és pozitivistá volt, de létezett társadalomfilozófia meg politika szak: ezeken szociológiát tanítottak. Mindig használtam és merítettem abból, amit tíz éven át tanultam. Vagy fordítva: sose gyakoroltam volna a szociológiát úgy, ahogy csináltam, ha nem lettem volna lényegében mindig is filozófus. A kettő összekapcsolódott nálam, és ez azóta is így van. Több évtizedes kerülőút után visszatértem régi szakmámhoz, a filozófiához, de nem mondom azt, hogy kár volt a kitérő és hogy megbántam. Az ember életében vannak szakaszok, amikor idővesztésnek érzi, amit csinálnia kell, de kiderül, hogy a látszólagos veszteség sem volt végül is idővesztés.

A furcsa az, hogy erősen vissza kell emlékezni ezekre a dolgokra. A politikai események nagyon élesen előttem vannak, személyes viszonyom Lukáccsal, amit ő írt, amin én dolgoztam, aho-

gyan gondolkodtam a dolgokról, de nagyon kevés és homályos, ami a szociológiáról intézményes vonatkozásban emlékeimben megmaradt. Rám nagyon nagy hatással volt az, amikor Hegedűst leváltották. Ezután az intézmény már nem volt a régi: olyan rosszul éreztem magam ott, hogy kirúgásom előtt már fel akartam mondani. Visszatartott az állástalanság lehetősége. A Magyarországon megjelent Arisztotelész-könyvem ki akarták adni külföldön, hivatalosan szándékoztak kiküldeni, és ehhez az igazgató engedélyre kellett. Az Intézet igazgatója, Kulcsár Kálmán azonban megtagadta az engedélyt. Akkor azt mondtam neki, hogy ez olyan túlzás, hogy felmondok, ez az utolsó csepp a pohárban. Kulcsár erre azt mondta: „Ne örüljön meg, Ági!” Ugy mondta, mintha azt akarta volna elhíttetni velem, hogy ebben ő csak közvetítő, az utasítás felülről jött. Számomra az Intézet akkor volt jó, amikor még Hegedűs vezette.

Beszélgetés Varga Károllyal

IDŐPONT: 1988. FEBRUÁR 15.

Kérdő: Hogyan indult el a szociológiai pályán?

Varga Károly: 1961-ben fejeztem be az egyetemet, az ELTÉ-n tanultam francia-német szakon. A KSH Nemzetközi Tanulmányok Osztályára kerültem, Kenessey Zoltán volt az osztályvezető. Az ENSZ-szakértő disszidált. Igyekeztem bedolgozni magam közgazdasági és szociológiai témákba, programozást, valószínűségszámítást tanultam, és figyeltem a külföldi irodalmat, hogy ne csak a nyelvtudáson nyugodjon a jövőm. Hamarosan felfedeztem, hogy jó a könyvtár, megfelelően el van látva szociológiai irodalommal, folyóiratok, könyvek garmadájával. Nagyon tetszett G. Katona György fontos könyve, a *Consumer behavior*. Minden nap másfél órát jegyzeteltem, írtam erről az osztálynak. De elolvastam rendszeresen a *Journal Sociologie*-t, a *Revue*-t, időm túlnyomó részét a szociológiára fordítottam. Franciaszakos lévén a francia szociológia alapmunkáit vettem sorba (Gurvitch, Duverger), jegyzeteltem és irogattam ezekről.

Nemes Ferenc Hegedűs személyi titkára volt a KSH-ban, Hegedűs elnökhelyettesi korszakában. Hegedűs akkor írt könyvet a mikro-szociológiáról, örült, hogy feldolgoztam a szakirodalmat. Meghívott az összejövetelekre, amelyeket minden héten megtartott a szobájában. Kenessey, a főnököm, látta, hogy el-eltűnök ezekre a kétórás szeánszokra, nem tetszett neki, de nem bánta. Magasabb volt a fizetésem mint Békés Ferencé, Kérész Gyuláé, akiket így „leköröztem”. Főosztályrangú kis részleg volt a miénk, haragudtak, irigykedtek

is ránk. Híre járt, hogy Hegedűs elmegy szociológiát művelni, és magával visz engem is. Akkor írtam Dahrendorf-ról a *Filozófiai Szemlébe*. (Tímár György, a költő, aki akkor Korompay Áginak udvarolt, el is nevezett Vargendorfnak.) A *Valóság*ba is írtam a német szociológiáról. Ez 1962-ben lehetett. Egy év múlva megalakult a Szociológiai Kutatócsoport az Úri utcában. Hallottam a Filozófiai Intézetben működő szociológiai részlegről, amelyet Szántó Miklós vezetett, Márkus Mária-ról, és arról is, hogy Szántó a szabadidővel foglalkozott. Olvastam a KSH-ban még a Szalai-Fukász-vitát is, emlékszem, hogy Szalai akkor berohant, nagyon dühös volt. Gyanús tudomány volt a szociológia még, olvastam Szántó cikkét is, választát Fukásznak, ahogy megvédte Szalait és a szociológiát.

Szóval Szalai berontott hozzánk, a KSH-ba, és Cseh-Szombathyval, Perjés Gézával megtárgyalta a dolgokat. Perjésnek nem volt állása, bedolgozott a KSH-nak. Ismertem Szalait az egyetemről. 1957-ben logikát adott elő, élvezetesen. Aztán kizárták újra. Volt egy kis kötete a matematikai logikáról, nagyra becsültem őt. Aztán nem sokkal később kimentem fél évre az NSZK-ba ösztöndíjjal.

Még a KSH-ban segítettem előkészíteni Hegedűs könyvét Morenóról és másokról. Megszereztem a szükséges könyveket Hegedűsnek – beledolgoztam ebbe is –, bár angolul még nem olvastam olyan könnyedén. Emlékszem, Moreno Pestre jött, megjelent a csoportban, Heller Ágival tolmácsoltuk az előadását, és én kísértem őt az Orvostudományi Egyetemre is.

(Nemrég összefutottam Fukással, és beszélgettünk erről a vitáról is. Elmondta, hogy el kellett játszania ezt a ráerőltetett szerepet. Tisztázta is később Szalaival. A korszak kényszereinek tudható be az egész.)

A Kutatócsoport legelső munkatársai közt voltam, Hegedűs mellett: Nemes, Márkusné, Békésiné, a gazdasági vezető meg én, és mindenki más később jött, talán először Losonczy Ági, aki akkor zeneszociológiát művelt és a kandidátusi munkáját írta.

Szalaival jó viszonyban voltam. Előttem vannak az első időmérleg-vizsgálat tanácskozásai a Lovag-teremben olyan nagyságokkal,

mint Scheuch, Feldheim és mások. Erről volt aztán előadás Evianban a Szociológiai Világkongresszuson. Dahrendorf úgy emlékezett meg erről a vizsgálatról, mint a világ egyik nagy szociológiai vállalkozásáról. Szalainak köszönhettem, hogy kijutottam Kölnbe, az említett fél évre, de azért a kapcsolatunk viharos volt: hol segített, hol „betartott”. (1980-ban elintézte, hogy az Építésügyi Minisztérium vállalta a költségeimet a mexikói Világkongresszusra, de közben elfogyott a valuta.)

Kérdező: Milyen volt a csoportban az élet, hogyan alakultak az erőviszonyok? Milyen volt a kapcsolata a csoport tagjaival?

V. K.: A csoportban az elemzőkategóriákkal foglalkoztam. Előbb a „szerep és státus” témakörrel, annak irodalmával. Írtam róla a *Valóságban* egy recenziófüzért, de kevés önálló kommentárral. Volt bennem még a germanisztikából tanult filológiai hűség az alkotások iránt. Heller Ágnes is foglalkozott a „szerep és státus”-sal, kreatívan.

Én hallgattam az egyetemen Heller Ági filozófiai előadásait, végigvette Arisztotelészt, Kantot, az egzisztencialistákat. A szemináriumokon darabokra szedték Heideggert, akit én a hegeli vonal utolsó csúcának tartottam, és dühös voltam ezért, ezt a mérgemet átvittem Hellerre. Olvastam Lintont, Nord-ot, de nem mertem belefűzni az írásomba, míg Heller valahol olvasott erről egy kis szilánkot, és ebből új elméletet kreált magának. Én összeszedtem a könyvtárból minden anyagot a vitára, elmondtam egy keveset, Heller átvette a szót, és felolvasta az egész átfogó tanulmányát. Haragudtam rá.

Ezután a feladatomban az „érték-értékrendszer” témakör feldolgozása volt, Losonczi Ágival szövetségben néztük át a szakirodalmat. A csoport Hellerral bővült tehát, miután az egyetemről kitétek a Lukács-tanítványokat. Nemes Ferenc kiment Novoszibirszkbe – tőle vettem át a tudományos titkári funkciót. Szelényi Iván 1963 második felében jött át a csoportba, de hamarosan Ford-ösztöndíjjal Amerikába ment (Kulcsár is.) Szelényi Iván 1965 őszén visszajött, és minthogy én kimentem Kölnbe, 1965-66-ra Szelényi lett a tudományos titkár.

Közben az értékprobléma feldolgozásakor megismerkedtem az az UNESCO-vizsgálattal, amely a keleti és nyugati értékeltéréseket tárta fel az ötvenes években, és ezt adaptáltam, megcsináltam 800 egyetemista kikérdezésével. Ez volt az első faktoranalízis Magyarországon, egy Ferenczi Őrs nevű matematikussal dolgoztam, aki később disszidált. Ez 1965-ben volt, kivittem Kölnbe, megvitatta a Scheuch-csoport. Ebből állt össze részben a kisdoktori dolgozatom (Sándor Pál volt a bizottság elnöke, Hegedűs a szociológus, Kardos Lajos a pszichológus szakértő). Megvédtem, és megírtam a könyvemet is az Akadémia Kiadónak.

Részt vettem a gyöngyösi vizsgálatban is, de ennek a kollektív munkának végül nem lett önálló gyümölcse. Ez fájt nekem, Sas Judit, Losonczi Ági, Márkus Mária csinálták a komplex kérdőívet. Pár napig én is ott voltam, sok interjút készítettem. A Gyöngyös Szállóban laktam Földvárival együtt. Fiatal írók is voltak ott, Tornai József, Csoóri Sándor és mások. Módszertanilag kuszának tartottam az egész vizsgálatot. Sok volt benne az önkényesség.

1964-ben az NSZK-ban voltam, és előadást tartottam a Staberenbergi tó mellett, ahol jugoszláv, bolgár, román szociológusok is részt vettek a szemináriumon. Bognár József referenciájával mentem, és a csoport munkájáról beszéltem. Egy évvel később Münchenben, az egyetemen arról az értékrendszer-vizsgálattól beszéltem, amelyet a Morris-felvétel alapján csináltam. (Amikor elmondtam, hogy az adatok szerint a katolikus diákok érzékibbek, mint a másvallású diákok, nagy volt a nevetés, hiszen a bajorok katolikusok.) A németek barátiak voltak, a szomszédos szocialista országok szociológusai azt a „szöveget nyomták”, hogy a történelmi materializmus az egyetlen igazi szociológia. Akkor már nálunk Hegedűs a „történetes” szociológia kifejezést elítélően használta, támadták is érte minden oldalról.

Kérdező: Hogyan látja Hegedűs szerepét a csoport életében, milyen volt mint vezető, mennyire adott profilt a csoportnak?

V. K.: Amikor megismertem a KSH-ban, még az elején úgy tekintettem rá, mint a titokzatos nagy emberre, de a szobájában, a

beszélgetéseken elképedtem, milyen közvetlen. A munkatársainak alkotói szabadságot adott. Nála elfelejtettük, milyen a kinti közeg. Nem volt „elvárás”, mint az egyetemen, nem kellett öncenzúra, nem kellett félni, hogy kiforgatják a szavakat. (Az egyetemen KISZ-felvételnél egy őszinte mondatból mindenféle vádakat facsartak.) Vigyázni kellett, mindenből lehetett politikai vád.

A Hegedűs-csoportot körülárgolták, semmiféle külső hullám be nem csaphatott (az ember elmondhatta nyugodtan a legmerészebb gondolatait is.)

Voltunk Hegedűssel egy előadókörúton az NSZK-ban is, egyetemeken. Borzalmas németiséggel beszélt, megerősöközte a nyelvet, de őt nem zsenírozta és a hallgatóságot sem zavarta. Jó előadó, aki felfűti a hallgatóságot. Hamburgtól Kölnig tartott az út, Göttingenben is voltunk, ahol Surányi-Unger volt a dékán, aki sokat segített a Kutatócsoportnak. Utolsó állomásunk München volt, sok volt a magyar disszidens, kötekedtek. Gyengén beszéltek németül, provokáltak, 1956-ot hozták elő. Két disszidens volt a szóvivő. Hegedűs nyugodtan válaszolt, rossz németiséggel. Félretolta a hivatalos verziót. Maga mellé állította őket. Az étteremben képviselőkkel találkoztunk, akik miniszterelnök úrnak szólították. Hegedűst ez sem zavarta, humorra vette a dolgokat.

Ami a csoporton belüli erőviszonyokat illeti, Hegedűs Márkus Máriával alkotott egy teamet. Hegedűsre Marisán keresztül Márkus György is hatott, aki sok tekintetben az ellenkezője volt Heller Ágnes stílusának. Heller mindenkinél mindent jobban tudott, Márkus szerény volt.

Hallgattam őt is az egyetemen, nagyon tiszteltem. (Marisa lengyel volt, a lengyel szociológia tapasztalatait hozta.) Márkus az inductív módszer híve volt, módszeresen építkező agy lévén.

Szelényi gondolataira csak később figyeltünk fel, amikor már Konráddal dolgozott párban. Eleinte nem tartottam kreatív tudósnek, de irigyeltem jó fellépését, elegáns-reformátuspapi stílusát, azt, hogy sose jött zavarba. Kritizáltam, nem tartottam elég színvonalasnak, úgy gondoltam, hogy az eleganciája mögött gondolatilag nyer-

sebb, de már látom, hogy ez nem így van. Szelényi beváltotta, amit annakidején a tehetsége ígért. Vezető egyetemeken helytállt, rangos nemzetközi fórumokon szakértővé érett, a világszociológia számon tartja. Azt hittem, Nemes Ferenc is gyöngé ember, hiszen nem tudott nyelveket, elegáns sem volt. Pedig egyszerűen nem talált magára. De nem volt igazam: jobb volt, mint hittem. Az én értékkritériumom a „filosóf”, az elmélyült munka, a nagy apparátussal végzett tanulmányok, de a tudományos karrierben ennek csak kis része van. Nekik erős oldaluk a kapcsolatépítés, ezért sokra is vitték.

Volt egy összecsapásom Sas Judittal. Losonczy Ági könyve módszertanilag gyenge munka, meg is írtam – sokáig haragudott rám. Ha valaki figyelmesen elolvassa, amit írtam, ugyanolyan joggal elmarasztalhat, mint én Losonczyt.

Köln után beiratkoztam klinikai pszichológiára az ELTÉ-re, mert úgy láttam, a módszertan, az egzakt mérés a lényeg. Nagy ambícióval dolgoztam ezen az egyetemen is, tanulgattam a teszttechnikát. Innen bíraltam Sas Jutkát is: nem törődik a kritériumcsoport-módszerrel, az adatok validálásával.

Szerintem Heller Ágnesnek nem volt befolyása Hegedűsre. 1968 augusztusában, amikor Hellerék Korcsulán voltak, és tiltakoztak a cseh bevonulás ellen; taktikailag rosszul, de erkölcsileg helyesen jártak el. Ott voltunk benn, Heleszta Évával, amikor Hegedűs elmondta, hogy tiltakozott Aczélnál, mert Dubèek eltávolítását súlyos hibának tartja. Dubèek pozitív politikát képviselt. Heller Ági interjú adott a nyugati újságíróknak, amelyben elítélte a bevonulást. Hegedűs tudta, mik a játékszabályok: amit tett, Márkus Mária iránti szolidaritásból és barátságból tette.

Hegedűs barátkozott persze Hellerrel, a Lukács-iskolával. Amikor a szerep-téma vitája volt, és elhangzott, hogy mi Lukács véleménye, csak legyintett, nem vette komolyan. Hegedűs az empiriát kulimunkának tartotta, ő akkor már mással volt elfoglalva. (Régebben még „strigulázott” is.) Hegedűs nem tudta kézen tartani a társaságot, nem is érdekelte a fegyelem: az ő kapacitása országos szintet követelt, ezt választotta. Volt egy-két probléma, amire

rácsapott, aminek felismerte a jelentőségét. Ilyen volt a társadalmi kontroll is. A sebesvízi konferencián ez volt a központi kategória. Hegedűs sohasem volt benne úgy az empiriában, mint én. 1963 és 1968 közt már nem láttam mozgást Hegedűs részéről a politika felé, csak a vége felé kapott kedvet ahhoz, hogy dolgozzon és kifejtse politikai koncepcióját, ekkoriban nyíltabbá vált. Úgy érezte, hogy eljött az ideje, mert felismerte az alapvető problémát: milyen módszerekkel kontrollálhatja a társadalom a bürokráciát.

Hegedűs bürokráciakoncepcióját tisztázta Erdei Ferencsel, ehhez empiriakiéppen feldolgoztuk a *Ludas Matyi* című humoros lap 10 évfolyamát, mintavétellel és tartalomelemzéssel, ahogy ezt Kölnben láttam, vagy ahogy az Egyesült Államokban, Philadelphiában, George Gerbner csinálta. Engem a Tömegkommunikációs Kutatóközponthoz Hegedűs „szervezett be”. A szabad szellemet és kötetlenséget szerettem a csoportban.

Amikor Kulcsár Kálmán lett az igazgató (1969-ben), megváltozott a felállás, zuhant a színvonal. Emlékszem, egyszer Aczél György ellátogatott hozzánk, minden vezető ott volt, engem viszont nem hívtak meg. Ez nagyon fájt.

Kulcsár igazgatótanácsot szervezett, amiből engem kihagyott, de Makó Csabát – aki pedig gyakornok volt – betette. Ez a kirekesztettség érlelte meg bennem, hogy változtatni kell. 1973-ban volt a kandidátusi védésem. Foglalkoztam a siker- és hatalommotivációval. Erre felfigyeltek. Óriási összeget szereztem a Szociológiai Intézetnek, de még jutalmat se kaptam az Intézettől. Átmentem az ÉGSZI-hez, amely hajlandó volt befogadni a 100 ezer dolláros projektet. Főosztályvezető lettem, ott is dolgoztam 1978 decemberétől 1983 márciusáig – közel öt évig.

Kérdező: Erdeivel dolgozott együtt. Hogyan látta Erdeinek a magyar szociológiáért végzett munkáját?

V. K.: Csak néhány emlékkép maradt meg. Pár éve kezembe került Erdei könyve, a *Tanya, falu, város: történelembe ágyazza mondanivalóját*, élménnyé teszi a tudományt. Kölnben egyszer egy kis

kocsmában találkoztam egy öreg házaspárral: a férj a Hortobágy főjuhásza volt, meghurcolták, Erdei kiállt mellette. Erdeinek akkor elmondtam ezt a találkozást, örült neki, és ezt a megjegyzést tette: „Ilyenkor derül ki, hogy érdemes tisztességesnek maradni.” Nagy kár Erdeiért, történelmi alak volt, fiatalon halt meg.

Beszélgetés Szesztay Andrással

IDŐPONT: 1988. JÚNIUS 2.

Kérdező: Milyen előzmények után került a szociológia területére?

Szesztay András: A szociológia mint szaktudomány művelése soha nem tartozott életcéljaim központi tartományába. Egyfelől megvolt bennem, kora diákkorom óta, egy ideológiainak nevezhető érdeklődés. Magyarországon ritkán fordult elő, hogy valaki keresztény és demokratikus elkötelezettségű legyen egyszerre; ezek az értékek inkább konfliktusban álltak egymással. Olyan mestereim voltak, olyan emberekkel kerülhettem közeli tanítványi kapcsolatba, akiknél ezt az antinómiát feloldhatónak láttam: itt elsősorban Karácsony Sándorra és Bibó Istvánra gondolok. Éppen ezért, illetve a demokratikus meg a keresztény értékeknek való elköteleződéséből következően (valamint keresztény diákmozgalmi múltam miatt is) mindig az volt a legmagasabb ambícióm, hogy ez a két értékvilág szerves szintézisbe kerüljön Magyarországon, és járható módon lehessen valaki egyszerre keresztény és egyszerre demokrata, de nem kereszténydemokrata. Ez volt – és mind a mai napig ez – az első számú életcélom. Ezt tekintem hivatásomnak.

Kérdező: Ezek az értékek a pálya „mögöttes” motivációi, de van olyan indíttatás is, hogy tudományos szinten művelje ezt. Érzett-e erre elhivatottságot?

Sz. A.: A népi írók ifjúságom tejútrendszerének egén eléggé a középpontban helyezkedtek el. Úgy éreztem, hogy egy-egy beszélgetés során megnyílnak előttem az emberek, és ezért szociográfus

igénnyel mélyinterjúkat készíteni, esettanulmányokat írni emberekről, sorsokról, helyzetekről – ez is mindig nagyon érdekelt. A szociológia mint tudomány számomra segédeszközként jelentkezett a két igyekezet – a társadalomfejlődés etikai hátterének modellszerű megértése és az egyes emberek, konkrét helyzetek mély érzelmi töltéssel való feltárása és belülről való átélése – között. A szociológia mellett – méltatlanul bár, de Bibó pályája módszertanilag is motivált – egyébként a jogtudomány és a történelemtudomány is érdekelt. 1946-ban a Debreceni Egyetemen, Juhász Nagy Sándornál tulajdonképpen politológia címen egy nagyon erőteljesen szociológiai dúsítottaságú politológiát hallgathattam, majd Pestre kerülve Szalai Sándornak a szemináriumában lehettem „Nemecsek”.

Amikor a folyóiratokból és közvéleményből hozzám is eljutott a hír, hogy a szociológia, ha még nem is az elismert, de már a bevett „felekezetek” közé tartozik, akkor (inkább szociografikus, mint elméletalkotó igénytől vezetett) a szociológiához vezető kezdeményezésként néztem körül ott, ahol éppen a fél-deklasszálságból valamennyire már kimászóban voltam, vagyis a vízügyi szolgálat területén, s kezdett kibontakozni előttem a gátőrtanulmány: a gátőrök helyzetének, e periferikus, tanyaszerű helyzetben lévő, szolgálati telepeken élő, lakó és dolgozó típusnak a megismerése izgatott. A gátőröket és a csatornaőröket is jól ismertem.

(Egy pillanatra közbeszövöm megismerkedésünk történetét: ez később is elválaszthatatlan volt a szociológiai közéletben való részvételemtől. Valamikor 1960 táján leültünk egymással szemben a *Magyar Hírek* szerkesztőségében beszélgetni. Ez a beszélgetésünk nagyon drámai volt: nem a gátőrök helyzetére irányuló kutatás technikai részleteivel kezdődött, hanem a nagyon mély értelemben vett bemutatkozással. Számomra megrendítő és alapvető volt, hogy elsődlegesen a kereszténységet és a demokráciát közelíteni vágyó ambíciómról és elkötelezettségemről beszéljek, vállalva annak kockázatát, hogy talán a partner provokációnak veszi, hogy ha itt én, egy életfogytiglanra ítélt fegyenc, Bibó István melletti hűségemről teszek vallomást. Jó közérzettel való beilleszkedésemet a szociológ-

gusok csapatába ez a beszélgetés döntötte el. Mert egy kicsit olyan volt, mint egy híd teherpróbája.

Elmondtam, hogyan látom 1956-ot, mit gondolok azokról, akiket ismertem és elítéltek; ezt türelemmel hallgattad és fogadtad, és azt mondtad – nem szó szerint idézem, de az volt a lényege –, hogy te is nagy szerencsétlenségnek tartod azt, hogy azok az emberek nem a szellemi élet fontos, alkotó pozícióin munkálkodnak a nemzetért. Együtt örültünk, amikor kiszabadultak. Ezzel a háttérrel mutattál be Hegedűs Andrásnak is, és nála is azt tapasztaltam, hogy nyitott volt irányomban, megbecsüléssel és várakozással tekintett rám. Hegedűs képét addig csak a körúton láttam lengeni, Rákosi és a mindenkori államelnök társaságában, és olyan iszonyatosan ideges voltam, hogy a Gresham Kávéházban, ahol találkoztunk, a fekete-kávés csészét, mint egy meggyújtott kézigránát a földhöz vág- tam. Nem gondoltam, hogy néhány év múlva én leszek a kalauza Párizsban, én fogom őt perszonalista filozófusokkal és szociológusokkal összeismertetni, és talán elmondhatom, hogy nemcsak a kollégája, de a barátja is lettem. Ennek az első nagy beszélgetésünknek a melege és távlatnyitó világossága örökre megmaradt.)

Kérdő: Szeretném, ha visszamennénk egy korábbi stádiumhoz, amikor kikértünk a vízügytől. A Tervhivatal megbízásából egy empirikus felvételt kellett készíteni az egyetemi hallgatók ösztöndíjáról. Kormányzati intézkedéseket akart megalapozni ezzel az akkori főosztályvezető, Köböl József. Kikértünk, és megbíztunk ezzel a munkával; egy remek empirikus felvétel készült ebből, bizonyítva azt, hogy a várakozás nem volt hiábavaló. Ez volt a tulajdonképpen belépő Hegedűshöz is. Az indításban említett két nevet, mint motívációt, mint személyi ráhatást: Karácsony Sándorét, illetve Szalai Sándorét – két homlokegyenest ellenkező típusról van szó –, majd Juhász Nagy Sándorét is. Hogyan látja ma ezeket az alkotókat?

Sz. A.: Noha csak egyetemisták lehettek a magyar evangéliumi keresztény diákszövetség tagjai – melynek Karácsony Sándor volt az elnöke –, egy barátommal, gimnazistaként, mi már sleppként hozzájuk kapcsolódhattunk; a Soli-Deo-Gloriába tartoztunk, de egyre inkább és egyre gyakrabban Karácsony Sándor konferen-

ciáira jártunk. 1945 után is. Édesapám, aki a református egyházon belüli, úgynevezett református ébredést szolgáló világi értelmiségiek közül való volt, szintén közel állt hozzá. Többször megszállt nálunk. '45 után ő Debrecenben volt professzor, s volt úgy, hogy egy konfliktusban hoztam el – merthogy még nem volt vasúti közlekedés – Debrecenből Nyíregyházára. Ilyenkor volt alkalmunk négy órát egymás mellett ülni és beszélgetni. 1945–46-ban én Debrecenbe jártam egyetemre Nyíregyházáról, s ott a jog mellett – előkelő idegenként, de nagy lelkesedéssel – Karácsony Sándortól hallgattam filozófiát, társaslélektant, pedagógiát. Tehát az ő kettős értelemben vett tanítványai köréhez tartoztam, akik az ő Biblia-óráit, az ő vallásvezetői-szószerű beszédeit hallgattuk, de gyakran telepedtünk le inkább a kis asztala köré (közben szabályosan bejártam és lecke-könyvvel vizsgáztam az általa tartott tárgyakból).

E kapcsolatomban, Pestre kerülve, egy drámai konfliktusban romlott meg: nemzetközi jogból írtam a disszertációm – Bibó István eszméitől is ihletve. A disszertációnak a lényege aktuális volt: a leszerelést és az emberi jogok biztosítását össze kell kötni. Ez Bibónak tetszett, de Gajzágónak, akinél benyújtottam, már kevésbé. Karácsony Sándor ellenben, aki ebben a lényegében vallásos hátterű közösségben is megvitatta a disszertációt, darabjaira szedte, és ugyanazzal bírálta, amivel Bibó tanulmányát két évvel az előtt a Révaival folytatott vitájában, hogy tudniillik a népi demokráciát csak „balról” szabad kritizálni. Ezzel együtt Karácsony Sándor a szociológiai gondolkodás mestere volt. Társaslélektani rendszerével arra tanított, hogy viszonylagos típusokat lássak a jogi konstrukciók mögött, a jog, tudomány, művészet, hatalom mögött emberi kapcsolatokat keressek. A társadalomszerkezetnek ez a társaslélektani felfogása – a formális jogi felfogás helyett – fontos volt a további gondolkodásomban; ebben az értelemben tehát a szociológiai gondolkodásra való készséget tőle kaptam. A politikai töltés vagy orientáció tekintetében már a Bibó-hatás érvényesült nálam, és elváltak útjaink. Nagyon fontosnak érzem az önjellemzésemnél azt az évet, amit Juhász Nagy Sándor lábainál ülve egy speciálkollégiumban

hallgathattam. Ő 1918-ban a Károlyi-kormány minisztere volt, majd a két világháború között a tiszántúli református egyházkerületnek volt a vezető jogásza (azt hiszem). Ő is szívélyes viszonyban állt édesapámmal, és 1945 után néhány hónapos parlamenti alelnökség után a már később megválasztott országgyűlésben ő nem vett részt. Professzor volt, mester volt. A politológia (és vele együtt a szociológia) történetének nagy alakjairól is tartott előadást.

Szalai Sándort korábban nem ismertem, csak láttam a(z akkor még) Pázmány Egyetemen meghirdetett előadások között, hogy szociológiát adnak elő, és – Karácsony Sándor, Juhász Nagy Sándor és más író-szociográfusok után – teljesen kézenfekvő volt, hogy őt hallgassam. 1945 után tehát meghirdettek egy szociológiai mellékollégiumot, így vettem fel Szalai Sándort, s kerültem bele ebbe a mellékollégiumba.

Ezek az előadások igazi eseményszámba mentek: rendőrök, kurvák (mindenki, aki tudta, hogy most a „bolond Szalai” tart előadást) rohantak olyankor fel a Múzeum körúti előadóterembe. Hallatlanul gondolatébresztő, további megvitatásra ingerlő előadások voltak; ahogy emlékszem, fiúkkal, lányokkal csapatokban sétáltunk utána le a Duna-partra, helyeseltük-tagadtuk a nézeteit. Sosem vettük komolyan akkor Szalai Sándort: nem éreztem, hogy ez egy szilárd és egzakt tudomány, amit hirdet, de hallatlanul szellemes publicisztikának, improvizált gondolatoknak vettük. A rendszert nem alkotó, de egymásmellettségükben is hallatlanul tanulságos részleteket élveztük, emellett pedig a gondolkodást provokáló, informatív és ennél fogva inspiratív élményt adó tanárt is becsültük benne.

Kérdő: Beszéljünk a gátörvizsgálatról!

Sz. A.: Erdei Ferenc volt az, aki valóban, már szociológusként is felfogható volt; az ő írásait a tanyakérdésről már akkor is ismertem, és azt gondoltam, az élményeim ezekről a tanyákról, amelyek relatíve ezekhez a gátörökhöz közel voltak, valamiképp összpontosítani fogják. Sosem alakult úgy, ahogy elgondoltuk, de akkor mi komolyan vettük. A kialakuló sorshelyzet, hogy még magányosabbak lesznek ezek a vízitelek, ezek a természet közeli paraszti háttérrel

rendelkező emberek, akik ugyanakkor ebben a tekintetben nagyon is az európai élvonalban álló, magas szakmai színvonalú, a szakszolgálatban benne élő emberek voltak – ez az egész téma megragadta a fantáziámat, a szolidaritásomat és ez a kettő együtt (mint probléma és mint részvét) megragadott. A bátyám, köztisztületnek örvendő emberként, a VITUKI-nál dolgozott hidrológusként, s azt hiszem, ekkor már a tudományok doktora volt. Az '56-os sokk után valami módon az ő segítségével kerültem be a vízügyi szolgálatba, és kapaszkodtam meg annak legalján. Nem is tudom rekonstruálni, miként jutott fel az írásom egyenesen Dégen Imréhez. Mindenesetre beadtam egy kutatási vázlatot, és egy kérést, hogy mentesítsenek a mindennapi munkavégzés alól, hogy ezzel foglalkozhassak. Azt a választ kaptam – valamilyen szolgálati úton –, hogy szakmai szempontból a Vízügyi Hivatal főmérnöke ellenőrizte, támogatta és tanácsolta a munkámat. Ő mondta, hogy Dégen Imre (a Vízügyi Hivatal elnöke) egy bizonyos Szántó Miklóst – a Filozófiai Intézetből – kért meg, hogy foglalkozzon velem. Tehát veled kell tárgyalnom, és te lennél a szakmai konzulens. Akkor te már, azt hiszem, publikáltál, de mindenesetre szociológusként szerepeltél. Nem tudom, hozzád hogyan érkezett meg az ügy. Én mindenesetre Dégen Imrét soha többé nem láttam.

Én valójában a népi írók és a népi írókat közvetítő református baloldal által megnyert hajdani úrifiúként kerültem ebbe a társaságba.

Bibónál, úgy éreztem, valóban egyszerre tud kijátszhatatlanul szolidáris lenni kora legveszélyeztetettebb rétegével, a zsidókkal, ha úgy tetszik, a polgársággal, illetve a szegényparasztsággal, s egyszerre tud európai humanista és magyar patrióta lenni.

Azt hiszem, Hegedűsnek eleve az volt a koncepciója, hogy az akkori ideológiai spektrum különböző típusait összeválogatva hozza össze a „csoportot”: Szántót, a volt pártfunkcionáriust és ideológust, Heller Ágnesékat (a lukácsi, akkor még a „revizionizmus” gyanújában élő entellektüel kommunistákat), Gyenes Tónit, Nemes Ferit, Makó Csabát, Rozgonyi Tamást meg engem.

Tehát mindenki, aki nem egy dzsentroid vagy egy budapesti nagypolgári háttérből jött. Ezek mind fiatalok voltak, akik nem lehetek a SDG-nek vagy a népfőiskolának vagy a Győrffynek a tagjai, de szociális háttérüket tekintve belőlük alakulhatott volna ki. Gyenes Tónihoz annál is inkább egy megkülönböztetetten meleg, szívélyes viszony fűzött, mivel mindketten Zsindely Ferencék tisztelői köréhez tartoztunk. Sajnos, Tóni, akinek sosem volt főállása az Intézetnél, az ismert módon elégette önmagát, tehát őbelőle nem lett tényleges helyettes, második ember Hegedűs András mögött. Azt hiszem, ennek az oszlopnak a beroskadása magyarázza azt, hogy az Intézet végül is egy revizionista marxista – itt a revizionista számomra egy hízelgő jelző – és egy kiscgazdapárti-pozitivistaszociotechnikus ideológiára támaszkodott (gondolok itt Cseh-Szombathy Lászlóra, Andorka Rudolfra). Velük én szintén jó barátságban voltam, de Bibó mögötti helyzetemből adódóan a politikai spektrumban tulajdonképpen valamivel „balrább”. A társadalmi reakciót tekintve egy revizionista, szigorúan empirikus, látszólag értékmentes szociológusként dolgozó, a dolgokat azonban voltaképpen a nyugat-európai szakszociológián keresztül néző szárnyak voltak a lényegesek.

Kérdő: Ismerte-e az 1960–63 közötti helyzetet, még a Filozófiai Intézetben azt a bizonyos másfél emberből álló kis szociológiai csoportot? Ez 1960–65 között volt. Hallott valamit a Fukász-Szalai-vitáról?

Sz. A.: Még az is rémlik, hogy Fukászt nagyon ördögi figurának tartottam abban a vitában, mert akkor közel laktunk a Szalaihoz. És akkor sokszor vittem neki fel nehéz szatyrokat a lakására, s most is emlékszem, hogy ő, a megroncsolt idegeivel a Fukász-féle támadás mögött attól tartott, visszajönnek a Rákosi-évek. Ha valakit akkoriban ideológiailag támadtak, és esetleg még a nevét is kisczerkesztették a *Népszabadságban*, akkor az azt jelentette, hogy az illető már ült, vagy ülni fog. Tehát Szalaira nézve súlyos idegi próbatételt is jelentett ez a vita.

Kérdő: Akkor térjünk rá a Kutatócsoport-korszak élményeire. Hogyan él emlékeiben a csoport?

Sz. A.: A Kutatócsoport számomra a szociológiai pályám fénykora, mert otthont jelentett, izgalmas, fejlődésre ösztönző családi légkört; igazi csapat volt. Külön kiemelném Márkus Györgynét, hiszen az a tény, hogy Marisa lengyel volt, nagyon fontos elem: ugyanis 1965-ben lengyel nőt vettem feleségül, és Marisa rengeteget segített a maga korábbi tapasztalataival, átsegített az elkerülhetetlen nehézségeken, társaság volt, kicsit menedék és példa is. A munkám érdekes volt, a Veszprémi Egyetem végzett mérnökeivel csináltam szociológiai felvételt az egyetemi munka hatékonyságáról. Ekkor ismertem meg Polinszky Károlyt, aki megértette az ügy fontosságát, és minden nehéz ponton támogatott. Jó kapcsolat alakult ki köztünk, amely a későbbiekben (miniszter korában) is megmaradt. A felvétel jól sikerült, miként a megírás is. Hegedűs visszaigazolta az előzetes bizalmat, helyzetem megszilárdult a csoportban.

Kérdő: Milyenek voltak a belső erőviszonyok?

Sz. A.: Voltak belső viták a különböző irányzatok között. Először is a Lukács-tanítványok, például Heller Ágnes: ők revizionista marxisták voltak. Más irányzatot jelentett Szelényi Iván, akivel – az azonos indíttatás, a református családi környezet ellenére – sokat vitáztunk. Ő Nemessel dolgozott eleinte – nem kiugró eredménnyel –, majd Konrád Györggyel: ez a közös munka már sikeres volt, bár viharokat okozott. Szelényi sokat vitatkozott Heller Ágnessel: egészen más volt a problémalátása. És egészen más volt a viszony Varga Karcsival, akit Heller is, Szelényi is sok iróniával kezelt.

En tíz évig ültem egy szobában Lócsei Palival, nagyon jól megértettük egymást, összekötött bennünket a Bibóhoz fűződő szoros kapcsolatunk. (A csoport kohéziójában fontos szerepe volt a titkár-nőnek, Korompay Ágnesnek, aki nagyon tehetséges és segítőkész volt, jó munkaerő, de amellet kedves ember is, akibe titokban mindnyájan egy kicsit szerelmesek is voltunk. Kár érte, hogy elkallódott és fiatalon meghalt.)

Jó viták, feszült szellemi légkör, kölcsönös segítőkészség, jó hangulatú bulik jellemezték a csoport életét, miközben mindenki csinálhatta a saját munkáját, dolgozhatott a maga választotta vagy szí-

vesen elfogadott témáján. Hegedűs pedig megfelelő egyensúlyban tartotta a különböző irányzatokat.

Kérdő: A gyöngyösi vizsgálat mennyiben jelentett új fejlődési szakaszt?

Sz. A.: Gyöngyös nagy feladat volt, igazi csapatmunka, amely nagyban előrevitte a csoport összeforrottságát, sokszor kellett utazni, gyakran váltott partnerekkel laktunk együtt, mozogtunk a terepen, megbeszéltük a tapasztalatokat, összebarátkoztunk a felkeresett családokkal, elintéztük számukra a beszerzéseket, meghívtak családi eseményekre. A csoport tagjainak egész szemléletére kihatót a falvakban végzett kikérdező munka, még Heller Ágnes nézetei is egyszerűsödtek, csökkent a filozofelvontság mindenkiben.

Kérdő: Szalai Sándort hogyan látta viszont ezekben az években?

Sz. A.: Szalai lekerült Veszprémbe, ott tanított. Találkoztunk, és ő azt szerette volna, ha tanársegédi beosztást vállalok mellette. Én azonban kosarat adtam, s ő ettől kezdve ellenségesen viselkedett irányomban. Nem szerették őt Veszprémbe. Emlékszem, volt egy csúnya megnyilvánulása is. Volt itt egy külföldi szociológus, akit nekem kellett kísérni a programokon. Adtak a tiszteletére egy fogadást az Akadémia Tudósklubjában, de engem nem hívtak meg. Szalai vezette a fogadást. Este az illetőért mentem, hogy elvigyem a következő színhelyre, de Szalai nekem rontott, amikor meglátott, és közölte, hogy semmi dolgom nincs ott. (Igaz, másnap – mintha mi sem történt volna – igyekezett elfeledtetni az ügyet.)

A szociológus-közvélemény ebben az időben nem sokra tartotta, a csoportban is lebecsülték, gúnyolódott rajta egy-két fiatal. Én szóvá is tettem Hegedűsnek, aki egyetértett azzal, hogy ez nem kívánatos, és erélyesen leállította. Szalai mássága zavaró volt, talán a Nékosz-parasztkader Hegedűs és a szociáldemokrata-polgári intellektuel Szalai eleve szembe kellett hogy kerüljenek. (1966-ban Szalai is azok közé tartozott, akik cserbenhagyták Hegedűst. Ekkor vetette fel, hogy a csoport szociológiai kutatásai szakmailag nem korrektek, és ezzel – abban a veszélyes időszakban – a sztálinista dogmatikusok kezére játszott.)

Kérdő: Hogyan érezte akkoriban a csoport körül sűrűsödő levegőt, veszélyeztetettséget?

Sz. A.: Amikor Hegedűst leváltották a Valóságtól, már aggodalom lett úrrá a csoporton, szorosabbra zárta sorait, még közelebb kerültek egymáshoz a munkatársak. Aztán jött az az időszak, amikor Hegedűs új szervezeti rendet vezetett be; én Szelényi osztályába kerültem, de nem játszott főnököt, nem volt parancsolgatás, a belső összetartás nem változott, semmit sem romlott. 1968-ban sok volt a változás, odakerült Nyitráról egy magyar szociológus (Kardos István), rajta keresztül is kaptunk információkat a csehszlovák politikai életről, és ezek biztató reformokról szóltak. (Tehetséges ember volt, 1968 után ő is kisiklott, később elzüllött.)

1968 nehéz napjaiban jól vizsgázott a csoport tagsága; tiszteltem Hellert Korcsulán tett nyilatkozatáért. (Egyébként 1968 tavaszán Párizsban voltunk Hegedűssel, érdekes találkozásaink voltak diákokkal, egzisztencialista gondolkodókkal, minden színárnyalatú mozgalmi emberekkel. Ez nagy élmény volt számomra. Hegedűs a csehszlovák reformok mellett nyilatkozott mindenütt, mert – szerinte – ez kedvezően hat Magyarországra, de visszahat a nyugati fejlődésre is.) A tisztelet csak nőtt bennem Hegedűs iránt, hogy volt ereje az egzisztenciáját is az elvei oltárán feláldozni.

Sajnálom, hogy a régi Kutatócsoport élete véget ért. Bibó nyomán én is elmondhatom, hogy a sírkövekre majdan felvéshetik: élt 5 évet, 1963-tól 1968-ig.

Amikor a csoport már Intézetté alakult, szigorodott a szellemi élet, következett az a fázis, amikor a marxizmus monopóliumát kellett megvalósítani, így az olyan – keresztény és humanista értékekre építő – emberre, mint amilyen én vagyok, nem volt szükség többé.

Kérdő: Még egy kérdést: a lengyel kapcsolat természetesen, mondhatnám „családilag” adódott. Ez jelentett-e különleges értéket a magyar szociológiának?

Sz. A.: Szczeпаánskival, a lengyel szociológia egyik vezető alakjával rendszeres, szinte állandó kapcsolatba kerültem. Ő, mint a len-

gyel vezetés megbecsült szakértője, sokat foglalkozott a közoktatás reformjával. Általa sikerült egy állandó tapasztalatcserét létrehozni Polinszkyval, aki oktatási miniszter volt, és Szentágothay Jánossal, aki az Akadémia élén állt. Ez hasznos érintkezés volt. De ezekben az években kerülhettem közel és dolgozhattam Erdei Ferencsel is, akivel – az alkotómunkájának szóló tisztelet mellett – az is összekötött, hogy változatlan baráti érzésekkel viseltetett mesterem, Bibó István iránt.

Kár, hogy nem valósult meg az az ötlet az 1968-as válság kitörésekor – Kónya Jutka, Losonczi Ágnes is melengették a gondolatot, nemcsak én –, hogy az egészséges kibontakozást személyileg az biztosítaná, ha Szántó Miklós lenne a Kutatócsoport igazgatója, akiben megbízhat a felső vezetés, és Hegedűs András maradhatna a tudományos igazgató. De az égiek másképp határoztak...

Beszélgetés Kósa Erzsébettel

IDŐPONT: 1988 MÁRCIUS 22.

Kérdező: Kérem, beszéljen a pályakezdés körülményeiről!

Kósa Erzsébet: Egy Szatmár megyei faluból jártam be Nyíregyházára gimnáziumba. 1946-ban érettségiztem, kitűnő eredménnyel. Vegyészpályára készültem, orvos- vagy kutató gyógyszerészet: ez volt az eldöntendő kérdés. Ezért indultam Budapestre. Be is iratkoztam az egyetemre, ám élni is kellett, 24 órás laborgyakorlatot vállaltam, de ez – jóformán ennivaló nélkül – nem sikerülhetett. (Egyébként a szervezetem nem bírta a laborszagot.)

Váltanom kellett, könnyebb szakra, amely mellett pénzt is kereshettem. A magyar-történelem-szociológia szakra jelentkeztem. Különbözeti vizsgát kellett tennem egy Szalai-féle irodalomjegyzék alapján. Meg is tanultam. Karsai Elek vizsgáztatott, jól ment az anyag. Karsai ezután behívott a tanszékre: van-e kedvem kutatni? Örültem, hogy társadalomkutató lehetek, kutatószociológus, bár nem nagyon értettem, mi is az. Karsai ezután bemutatott Szalai Sándornak. Nehéz órát éltem át. Én azelőtt nem is jártam Pesten, Nyíregyházán pedig nem volt sok alkalmam az ilyenkor szükséges viselkedést elsajátítani, félszeg voltam. Szalai azt kérdezte: „Milyen nyelveket beszél, fiam?” Mondtam, hogy németül alig, egy kicsit a latint. Szalai üvöltött, hogy ezzel itt nem mehetek semmire. „Marxtól, Engelstől mit olvasott?” – jött a következő kérdés: és amikor meghallotta a minőségen aluli eredményt, Karsait szidta: „Lexi, kit hoztál a nyakunkra? Sem Marx, sem Engels, sem Sztálin, sem nyelvtudás...” Aztán fordult a kocka, úgy döntött, próbáljuk meg,

és Karsai foglalkozzon velem. Így lettem intézeti tag, és mindjárt meg is kaptam Max Weber *Gazdaság és társadalom* című könyvét – németül –, hogy olvassam, dolgozzam fel, és referáljak róla. Olyan tempót diktált, hogy kényszerített a teljesítményre, és ezért hálás vagyok ma is. Könyörtelenül beszámoltatott. Utána Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című könyve következett. Ebből tartottam referátumot, nagy élményem volt és maradt, a család kutatásaimnál azóta is nélkülözhetetlen alapmű. Lehordott, nem prédikált, feldolgozni kényszerített Szalai.

Az az év „hajtós” volt. Megint szakváltózásra volt szükség, a történelem és a szociológia mellé a politikai gazdaságtant vettem fel a Közgazdasági Egyetemen. Egyébként az első félév nekem jól sikerült. Rákosi-ösztöndíjat kaptam, a Petőfi-kollégiumba költözhettem. Nagy szellemi erőfeszítések, anyagi gondok nélkül. De gyarapodtak „bűneim” a Nékosz-ban. Rám löcsölkétek, hogy vallásos vagyok. A Nékosz kimondta Szalai bojkottját, előrevetítette árnyékát mindaz, ami később következett. Keményen tanultam, nem voltam hajlandó az Intézet ellen fordulni, hiszen tagja voltam és szerettem a szociológiát. Az év végére kiéleződtek a kollégiumi ellentétek, politikai konfliktus lett abból, hogy felszólítás ellenére sem léptem ki. A végén sem ösztöndíjam, sem kollégiumi elhelyezésem nem volt. Levizsgáztam. Nem volt miből élnem, a nyárra beálltam a Nagyvásártelepre, előbb segédmunkásként, majd pénztáros lettem a raktáraknál. A III. évet az egyetemen már nem kezdtem el, véglegesített a GYÜMÉRT Vállalat, de mert folytatni akartam a tanulást, át kellett váltanom esti tagozatra. (Szeptemberben tartóztatták le Szalait.) Engem az intézetiek nem vettek számításba. A III. év őszén közölték velem, hogy átmehelek „estire”, ott viszont nem volt szociológia szak. Választanom kellett: történelem vagy politikai gazdaságtan? Felvettem a politikai gazdaságtant, filozófiával kombinálva.

Kérdő: Hogyan látja ma a Szalai-féle Intézetet, annak belső erőviszonyait? Milyen kapcsolatban volt az Intézet tagjaival?

K. E.: Újonc voltam, minden tekintetben: egyszerűen nem láttam az erőviszonyokat. Karsai Elekkel és a feleségével, Luciával meg Havas Lujzával barátkoztam össze. Természetesnek tartottam, hogy van, aki a filozófiai oldalt kedveli, van aki a szociológiát, és van, aki mindkettőt nézi; én a szociológiához vonzódtam. Szabó Dénessel jó kapcsolatban voltam, Cseh-Szombathy László magasan lebegett a szemhatárom felett, a szaktudását tiszteltem. Szerettem mint embert. Sokat köszönhetek Szalainak. Az üdvözlőzés inkább modora volt, hamar megszoktam. Azt is, hogy a hangnem gyorsan változott nála, hirtelen abbahagyta. Emberileg jó volt a hatása, munkatempót követelt (intellektuálisan igényes volt), ez a hozzá vezető utat jelentette. Nem tudom, megtervezte-e, talán ösztönösen csinálta, de sokat követelt, a referátumokat nagyon komolyan vette, s azokat azután meg is vitatták.

II. évesen részt vettem a Láng gyári vizsgálatban, a munkakörülményeket, az egészségügyi viszonyokat kutattuk, hogyan alakultak mindezek a háború után. Kérdőbiztos voltam, sokat jártam a gyár környékén.

Egy este a rádióban hallottam, hogy Szalai Sándor kémkedett, munkaviszonyokról adatokat szolgáltatott idegen országnak. Tudtam, hogy a Láng-gyári vizsgálat egy nemzetközi összehasonlító felvétel része volt. Az egész vád lehetetlennek tűnt, hiszen azonnal felmerült az is, hogy akkor mi résztvevők is esetleg segédkezünk. Az információ valószínűtlen volt, de nem bíráltam felül: sem elhinni, sem cáfolni nem tudtam.

Kérdő: Hogyan folytatta tanulmányait?

K. E.: Elvégeztem a III. évfolyamon a politikai gazdaságtan-filozófia szakot. Egy szakmunkásképző intézetben tanítottam politikai gazdaságtant, és vállaltam, hogy megírok egy kísérleti tankönyvet. Nagy Tamásnál tanultam, 21-22 évesen vállaltam ezt, hályogkovács módjára.

Nagy Tamás felajánlotta, hogy odavesz a Közgazdasági Egyetemre. Nehéz döntés volt: filozófiaoktatás ugyanis nem volt. Kértem, hogy az orvosi egyetemre mehessek, azzal a hátsó szándékkal, hogy

elvégezhessem azt is. Szóbeli figyelmeztetést kaptam, mert két diplomát akarok. Átkértem magam a közgáz-filozófiára, heti hét órában vendéghallgatóként bejártam a gyógyszertanra. Át is mentem megtanulni a filozófiát, s közben elmúlt a régi nagy vágy.

1964–1966 között hallottam Hegedűs Andrásról és a szociológia újraindulásáról; töprengtem, hogy jelentkezem-e vagy sem.

Kérdő: Amikor Szalai kijött a börtönből, találkoztak újra?

K. E.: Hallottam a többiektől, hogy Szalai kijött, de a régiek szét-szóródtak. Volt, aki a KSH-ba került, volt aki disszidált. Egyszer összeültünk Szalaival. Ő hetek alatt tájékozódott, olvasott, fordított, apróhirdetésekből elemezte a helyzetet. („A vezércikkekből kevésbé lehet következtetni.”)

Nem volt időm, már megvolt a három kisfiam. Ez a hatvanas évek elején lehetett.

Kérdő: Hogyan került a Szociológiai Kutatócsoportba?

K. E.: Aspirantúrára jelentkeztem a Hegedűs-csoporthoz. Ez támadási felületet jelentett a közgáz filozófiai tanszékén, ahol dolgoztam, hiszen a Hegedűs-csoportnak „revizionista” híre volt. A kérelem elbírálása is hosszú folyamat volt: Kiss Arthur volt a tanszék-vezetőm, neki kellett aláírnia – attól tartottam, elzárkózik majd. (Ha régebben szociológiát emlegettem, nem vették komolyan, a tanszékvezető kedvelt. De ez most más volt, elkarhozási veszély, próbáltak megtéríteni.) Éles harcok voltak a társadalomtudományi frontokon. Kiss Arthurt becsültem, a többi ellenlábassal pedig voltak vitáim a filozófiában, de nem ezért akartam átnyergelni, hanem a szociológia vonzott. A módszertan – hiszen a marxizmusról folytatott viták egyik fő kérdése is az volt: elmélet vagy módszertan? Messziről hallottam a Szalai-Fukász-vitáról. A Filozófiai Intézetben alakult szociológiai csoportról szinte semmit sem tudtam, a filozófia „jezsuita” képviselőivel folytatott ádáz belső viták eltakarták. A *Filozófiai Szemlé*ben megjelent publikációkat olvastam, de nem tudtam elhinni, hogy azok valódi szociológiai tanulmányok. Nem ismertem a változásokat: a magyarázat az, hogy ez életem nehéz

korszaka volt. 1958–59-ben elváltam, három kisgyerekekkel, lakás nélkül maradtunk. Csak 1960 elején lett lakásom.

Kérdő: A Kutatócsoportról Hegedűst illetően milyen tapasztalatokat szerzett?

K. E.: Hegedűs elfogadta az aspiráns témát (a családszociológiát). Ezzel már a tanszéken is foglalkoztam. Bejártam a KSH-ba – innen ismertem meg Szabadyt – , olvastam a demográfiai anyagokat. Politikai gazdaságtani indíttatásom segített abban, hogy meglássam a demográfia mellett vagy mögött a szociológiát is. Ismertem Mód Aladárné anyagait a nőkről, Ferge Zsuzsa 1962-es publikációját („A nők helyzete a munkahelyen és otthon”). Amikor figyelmeztettek a veszélyre, azt felelhettem, hogy nem Hegedűs sodrába kerülök, hanem vissza a szociológiához és számomra a vezetés másodlagos. 1964-től játszottam a gondolattal, hogy átmegyek, hallottam a gyöngösi felvételtől is. Aztán 1966-ban szervezetileg is odakerültem, mint aspiráns. Élveztem a családi légkört, akármilyen döntésről tárgyaltak, beavattak, nem törődtek azzal, hogy aspiráns vagyok és nem beltág. Kollektív tanácskozás folyt mindenről. Amikor Hegedűs úgy „ad hoc” módon előadta teóriáját, kérte a tagokat: „Mondjanak már ellent, kérem!” Egyébként nem vette nagyon komolyan a vitát sem. Cseppfolyós volt a szervezet is. Nem volt különbség a státuszok alacsony vagy magas volta szerint, jó volt az ideológiai légkör, lehetett bármiről gondolkodni, dolgozni, beszélni. Jelzők nélkül ment a vita, a tanszék után valósággal felüdülés volt. Ugyanakkor a helyzetem nem volt egyszerű: lehettem rutinos oktató, kezdő kutató voltam mégis. Át kellett élnem az új helyzetet, le kellett győzni a lemaradás érzését. Én jól éreztem magam, nem volt rajtam „bélyeg”. Hegedűs volt az aspiránsvezetőm. Konkrét kutatásra nem volt pénz – a szakirodalomból kellett dolgozni – pedig tudtam, hogy empirikus felvétel nélkül nehéz lesz szociológussá lennem. Hegedűs akkoriban jelentette meg az *Ember, munka, közösség* című könyvét, de ezt követően már nem vonzotta annyira az empiria, érdeklődése a konkrét kutatások iránt csökkent. Az MTA nem adott pénzt, és Hegedűs másra fordította az energiáját. Heller

Ágnes hatása – Márkus Márián át – befolyásolta Hegedűst. Heller szűk köre befogta. Én tartottam attól, ha Hegedűs elmegy a filozófia felé, a Szociológiai Kutatócsoportból a Filozófiai Intézet mása lesz, és ez veszélyekkel jár. Szelényi Ivánnal jól megértettük egymást, Rozgonyival (aki régebben a tanítványom volt) lassan sajátos blokkot alkottunk, azokét, akik nagyobb figyelmet akarnak szentelni a konkrét kutatásoknak.

„Maszek” vállalkozásként a Papírgyárban csináltunk felvételt arról, hogy a folyamatos munkarend hogyan zúzza szét a családot. Pénzt is kaptunk erre, Rozgonyival közösen. Szelényinek a település kutatáshoz az építészek adtak pénzt. Hegedűst inkább a spekulatív elmélet érdekelte. Mi éreztük, hogy nekünk az empíria kell. Még nem láttuk, hogy a nyugati szociológiában sok az empíria, van színvonalas elmélet is, de tudtuk, hogy nekünk meg kell járni azt az utat, ha másként nem megy, ilyen „maszek” megbízásokkal.

Hegedűs hagyta, és azt mondta: „Ha kell pénz, szerezzenek.” Személyes erőszakossággal, tekintéllyel lehetett is.

A Kutatócsoportban szerettük Hegedűst. Elmondta álláspontját a vitákon, nem bánta, ha nem fogadták el, nem is nagyon törődött vele. Emlékszem, faggattam őt, miért lett kutató. Azt mondta, az 1956-os események okai izgatták. Én a magyarázatot valahol az ő családi indíttatása körül látom (pszichológiailag).

Nagyapja falusi módos gazda, akinek leányát elcsábította a szegény béresfiú. Kényszerből lett a házasság, és ebből a házasságból született Hegedűs. Már ez az indulása is szabályszegő. A falu számon tartja és besorolja az eseményeket, az embereket. Más a Dunántúli és más a Szatmár megyei falu, ahol én születtem, de van hasonlóság is. Hegedűs kívülálló volt, egyik oldal sem fogadta be: sem a módos gazdák, sem a béreslegények. Ez a kívülállás aztán belsővé vált nála.

Kérdő: Akkoriban indult a reform. A szociológia milyen viszonyban volt a reformgondolatokkal?

K. E.: Szoros kölcsönhatás állt fenn, folytak a viták erről a csoportban, spontán módon. Hegedűs sokat beszélt erről, latolgat-

ták a társadalmi következményeket. Másodállásban a *Társadalmi Szemlénél* dolgoztam; Benke Valéria nem szerette Hegedűst, veszélyes embernek tartotta. Kellott a pénz, elvállaltam és ezzel hosszú harcokba bonyolódtam.

Akkor jelentek meg Hegedűs cikkei a bürokráciáról, az optimalizációról, amelyek jó írások voltak. Nagy volt az ellenállás. Szembekerült a marxista tanszékek hagyományos nézeteivel. „Rágalmazza a rendszert”, hüledeztek, habár nem volt új a dolog, hiszen annak idején Szalainál Max Weberről kellett referátumot készítenem. Inkább az volt számomra a kérdés: miért ilyen érzékeny a közvélemény?

A Hegedűs-cikk („Optimalizáció és humanizáció”) jó volt, tudtam, hogy ez a helyes alapállás, szerettem volna, ha a *Társadalmi Szemle* vitát indít ekörül, de Benke dühösen fogadta ezt az írást, és Hegedűs személyére élezte ki az elutasítást. A gondolat szokatlan volt, ami kutatási eredményeknél természetes. De megértettem azt is, hogy Hegedűs személye nem teszi lehetővé az elfogulatlan vitát, annak eldöntését, hogy valami igaz-e vagy sem.

Az 1956-os Hegedűs egy más történelmi korszak figurája volt, történelmi alak, nem élő. Viszont a mostani élő alak és egészen más már. A kérdés az, hogy ennek az élő, valóságos embernek igaza van-e vagy sem. Számomra a múlt elmúlt, személyes élményem a szociológus Hegedűs lett, számomra ő nem volt vörös posztó. A vita olyan burok lett, amelyet előítéletekből szőttek.

Hegedűst nem zavarta, hogy a megyei párttitkárok és a marxista oktatók szemében a szociológia egyenlő lett a revizionizmussal. Az előítéletek erősödtek és egybefonódtak a Hegedűs elleni előítéletekkel. Benke Vali velem akart megszerkeszteni egy, a csoport elméleti munkájáról, összegezett elhajlásairól készült anyagot. Valaki megírta, nekem kellett volna szerkeszteni, de nem vállaltam. Kiabált velem, de megtagadtam. Rendes volt, beleegyezett, hogy lektorálom, de nem szerkesztem meg. Aki írta az anyagot, összekeverte az alapfogalmakat, nem volt meg a szociológiai alapkultúrája. Rájöttem, hogy Kiss Arthur írta, Meruk Vilmos adta a nevét. Visszaküldtem,

hogy írja át a véleményezés alapján, és kiderült, hogy a szerző valóban Kiss Arthur volt.

Elkövetkezett 1968 augusztusa. Heller Ágnes Korcsulán volt, Márkus Mária volt a csoportban a párttitkár, és amikor a csehszlovákiai bevonulás elleni tiltakozás miatt leváltották, automatikusan én lettem a párttitkár. (1956 novembere óta voltam párttag.) Ekkor feladtam a másodállást a *Társadalmi Szemlénél*.

1968 a viták éve volt. Előbb a Hegedűs András-féle jegyzet miatt volt felzúdulás, ezt követte a közgáz-vita, amelyen Meruk és Kiss Arthur vezették a harcot Hegedűs ellen, de szerintem nem volt megfelelő a vitastílus, inkább sanda támadás volt.

Kérdező: És Szalaival kapcsolatban állt?

K. E.: Szalai 1964-65-ben bejárt a Kutatócsoportba, részt vett különféle rendezvényeken, tartott előadást is. Hegedűssel tartotta a kapcsolatot, szeretett volna a közgázra kerülni, de nem fogadták el. 1966 végén merült fel az osztrák és a magyar szociológusok találkozájának ötlete. Hatan-heten mentünk a csoportból, a küldöttség vezetője Szalai volt, részt vett az úton Hegedűs is. Nem voltak „szomszéd várak”. Az osztrákok nem tudtak valutát adni, csak ellátást. A határig megvettük a jegyet, de el kellett jutni Semmeringre. Szalai akkor jött haza az Egyesült Államokból, volt valutája, tőle kértünk kölcsön, és ki is fizette az utunkat. (Szelényi, Ferge is ott volt.) Hegedűst nem izgatta Szalai szereplése, azt mondta: „Szalai jobban tud elnökölni”. Szalai akkor már az ISA vezető tagja volt.

Hegedűs és Szalai nem voltak vitapartnerek: más emberi karakterek, más műveltségi szint, más megközelítés, más nyelvtudás. (Németül és oroszul Hegedűs a maga módján tudott beszélni, borzasztó kiejtéssel, de bátran, gátlástalanul.)

Szántó Miklós: Ön-interjú

(1988–2007)

1. Hogyan lettem szociológus?

1959-ben vette át az MTA Filozófiai Intézetének igazgatói posztját Szigeti József. (1955-56 folyamán, a Lenin Intézetben szervezett 2 éves filozófiai aspirantúrán tanszékvezetőm volt). 1956 nyarán írtam egy évfolyamdolgozatot, amelyben – többhetes terepmunka alapján – három ipari város munkásainak kulturális helyzetét, életmódját mutattam be. Ezt a tanulmányt a tanszék jónak ítélte. Erre emlékezett később Szigeti, amikor részlegvezetőt keresett: a felkérést izgalmas feladatként fogadtam, a jelölést jóváhagyták.

1959-ben az Intézet belépett az ISA-ba, tehát utólag szerveződött – 1960 márciusában – a szociológiai részleg. Egyetlen munkatársam Márkus Mária volt, akit a munkaszociológia érdekelt, és akkor már Hegedűssel dolgozott. (Félállásban voltam részlegvezető, ugyanakkor neveztek ki a *Magyar Hírek* című lap főszerkesztőjének.) Mi volt a részleg feladata? Térképezzük fel, milyen intézményekben folyik társadalomkutatás, és azt kik végzik! Teremtsünk számukra publikációs lehetőséget a *Filozófiai Szemlében*! Nemcsak a KSH-ban de más helyeken is akadt egy-egy kutató, akik csak a „startengedélyre” vártak. Ha pedig van saját témánk és energiánk, magunk is végezzünk „felméréseket”! Az igazgatót is meglepte, hogy hetek alatt megoldottuk a műhelyek és kutatók számbavételét, sőt, még az év nyarán megszerveztük az első szociológiai tanácskozást. Ebben Marisa és Hegedűs is segítettek. Elkezdtük saját kutatásainkat is. Később már megjelentek a tanulmányok is a filozófiai folyóiratban. Ami talán a legfontosabb, abban az évben megalakult az

MTA Szociológiai Bizottsága, Molnár Erik elnökletével. Hegedűs lett a titkára, tagjai közt volt Szalai Sándor, engem is beválasztottak. (Amikor megtörtént a pengeváltás Szalai és Fukász közt, András és Marisa javasolták, hogy írjak hozzászólást a zsenge tudomány érdekében, ezzel Szigeti is egyetértett.) Mindenesetre, ha igaz a mondás, hogy a túl nagyoknak érzett feladat szorongást okoz, a túl könnyű pedig unalmat: én nem unatkoztam, nem szorongtam, dolgoztam keményen.

2. Mit jelentett akkor számomra a szociológia?

A „marxista szociológia”, ez a mára különös jelzős szerkezet nekem nem tiszteletkör volt a hatalom előtt. Marxizmus és szociológia szerves egységben léteztek bennem. Azt tudtam, hogy az a marxizmus-leninizmus, amelyet Sztálin és köre eltorzított, az adott valóság magyarázatára teljesen alkalmatlan. Volt egy saját, „külön bejáratú” marxizmusom, amelynek lényege a történetiség és az életfeltételek kondicionálta érdekek primátusa volt.

„A marxizmus lényege: az adott valóság könyörtelen bírálata”: ezt a marxi meghatározást Lukácstól hallottam hangsúlyosan, és ezzel egyetértettem. 1956 okainak feltárása motivált, mint Hegedűst is. Ami pedig a szociológiát illeti, szaktudománynak tartottam, igyekeztem elolvasni, ami magyarul hozzáférhető volt, tanultam. (Szalai tanácsára lefordítottuk Duverger akkor szélében idézett szakszociológiai munkáját, de kiadása nem sikerült.) Nem pusztán szociotechnika volt számomra, hanem a csoportviselkedés valószínűségi törvényeivel foglalkozó tudomány, amelytől azt vártam, hogy a feltárt valósággal szembesülő politikai vezetés képes lesz figyelembe venni a bizonyított trendeket, és ezek alapján megszülethetnek a szükséges reformok. Ez bizony kritikai megállapítás volt, ugyanakkor vaskos illúzió is. Hozzáteszem nyomban, hogy a szociológia tartalmáról, lényegéről kialakított álláspontom szakasról szakaszra módosult, de a hatvanas években körülbelül olyanak tudtam,

ahogy az imént írtam. Hittem abban, hogy lehetséges a rendszer reformja, és abban is, hogy ehhez nélkülözhetetlen a társadalomtudományok növekvő szerepe, és ez vonatkozik a szociológiára is. Ennek a reménynek volt némi tárgyi alapja is. 1962-ban például az Országos Tervhivatal egyik vezetője arra kért, ajánljak kutatót, aki segíthet az egyetemi ösztöndíjrendszer átalakításában; ehhez előzetes szociológiai vizsgálatot szervez, megalapozni a változtatást. Szesztay Andrást – közbenjárásomra – egy éves fizetés nélküli szabadságra engedte a munkahelye, ő pedig le is tett az asztalra egy színvonalas tanulmányt, amelyre az új ösztöndíjrendszer épült. (Ezután került az időközben megalakult Kutatócsoporthoz.)

3. Az „öreg” Szalairól

Szalai Sándor már 1959-ben szorgalmazta a szociológia újjászervezését, amit a tanszéke és intézete visszaállításával vélt megoldani, de szilenciumának terhe alatt ez reménytelen kísérlet volt. Amikor a Filozófiai Intézetben megalakult a szociológiai részleg, csalódott volt. Készített egy javaslatot az elnökségnek, abból azonban csak a Szociológiai Bizottság létrehozását fogadták el, mégpedig az általa benyújtott személyi névsor alapján.

Így lett a Bizottság alapító, aktív tagja, aki szenvedélyesen – hogy ne mondjam, gyakran agresszíven – szakmai hiányosságokat emlegetve (legtöbbször joggal) bírálta mindenkit, aki élt és mozgott.

A Fukász-cikk megijesztette, akkor sokkal visszafogottabb lett. Az én hozzászólásomnak ugyan örült, de nem maradéktalanul. Emlékszem, egyszer a Bizottság egyik ülésén hivatkozott Engels szakszerűségére. Az ülés után megkértem, írjon erről a *Filozófiai Szemlé*be. Az első részt és a folytatást szinte erőszakkal kellett kipréselni belőle, és akkor szokatlanul őszinte volt: azt magyarázta, hogy legtöbbször vagy egyetlen nekifutással megír valamit, ha pedig ez nem sikerül, töredék marad, képtelen újra hozzáfogni. (Az említett kétrészes tanulmánya meg is jelent a *Filozófiai Szemlé*ben, a marxiz-

mus klasszikusainak szociológiai módszereiről.) Szalainak komoly része volt abban, hogy az önálló Kutatócsoport megszületett. Ám ismét csalódnia kellett, mert nem ő, hanem Hegedűs András lett az igazgatója. Szalai ismételen felhánytorgatta a fogyatékosokat, erre Hegedűs felkérte, tartson a csoportnak tanfolyamszerű előadásokat. El is hangzott egy bevezető előadása, de ez nem hozta meg számára a sikert, nemigen tudott újat mondani. (Talán lebecsülte a hallgatóságot, nem készült, mint annyiszor, most is rögtönzött.) Abba is maradt a dolog. Ezután teljes energiáját az ISA-ra fordította, bedobta imponáló nyelvi sokoldalúságát. Mindenekelőtt ez tette lehetővé, hogy a magyar szociológia önmaga által kinevezett „rendkívüli és meghatalmazott nagykövete” legyen. Ez készítette elő és alapozta meg azután 1966-os UNITAR-megbízatását. Ezzel hat évre kikapcsolódott a magyar szociológia napi életéből, bár odakinn kíváncsian, és azt hiszem, napra készen követte a magyar társadalomtudományok mozgását – vagy, amikor szabadságra hazajött, szomjasan érdeklődött a hozzá közeli emberektől.

4. A hatalom viselkedése és a szociológia népszerűsége

A hatalom nem volt egynemű, minden atomjában konzervatív, elnyomó képződmény. Magyarország része a Birodalomnak, de van némi relatív önállósága. Van – nem túl nagy – saját mozgástere is, megpróbálja érvényesíteni néhány fontos ponton eltérő érdekeit. Nemcsak azonosul a szomszédos országokkal, de különbözni is szeretne. A reform behatárolt, a társadalmi következményeket végiggondolni senki sem képes, a nemzetközi környezet „hullámzó”, hol kedvezőnek tűnik ahhoz, hol kedvezőtlennek. Kádár stabilizációt szeretne, a reformhoz támogatást kíván szerezni, akarja a reformot, tart is tőle. A reformmunka 1962-ben kezdődik meg, mint a reformerők szövetségesei a társadalomtudományi kutatók is részt vesznek benne. (Az egyik Erdei-féle bizottságnak egyik albizottságát Hegedűs vezeti, titkára Rozgonyi Tamás.)

1968 azért paradoxon, mert Kádár (aki szeretné meggyőzni partnerét, Dubčeket: ne menjenek túl messzire, vegyék komolyan a bevonulás veszélyét) végül csatlakozik az invázióhoz. Ám ez a magyar reform kezdő éve is, a bevonulás ellenére sem állítják le. A vezetés „kétlelkű”: ezért olyan fura és nehezen érthető a „szociológuslázáadás” fogadtatása és megtorlása is. Heller és Marisa utazási eltiltást kapnak, de Hegedűssel más a helyzet. Nem szeretik, félnek tőle: 1962-ben nem vállalta a visszatérést a vezetésbe, és ez visszamenőleg kattan be ’68-ban: írásaira felszisszennek, működik a „pont ő mondja?” dühe...

Ami a szociológia akkori népszerűségét illeti, ebben a döntő tényező maga a reform. Minden megyében esti egyetemeket szerveznek. Ezekbe bevonják a pártonkívüli értelmiség jórészét is. A „tudományos szocializmus” oktatói képtelenek válaszolni az új kérdésekre. Bekövetkezik egy nemzedékváltás is a párt- és államparátusban, a dogmatikusok egy része kikerül a vezetésből, amelynek érdeke a művelt utánpótlás. A megyei oktatási központokból hetente érkeznek az előadási felkérések a csoporthoz. A kiadók is „rákapnak” az igényre, a *Valóság* a legnépszerűbb folyóirat. Még a Pártfőiskola megszentelt falai közé is behatol a szociológia.

5. A Kutatócsoportról és Hegedűs vezetési stílusáról

A Hegedűs-korszak nem egyetlen darabból öntött „egész”, hanem a változó társadalmi-politikai feltételekkel alakuló folyamat, amelynek – szerintem – három szakasza volt. A kavargó, képlekeny kezdeti fázis (1963–64), a megszilárduló, de sűrűsödő konfliktusokkal tarkított kibontakozás (1964–65), végül a tartós válság, amely Hegedűs leváltásához vezetett (1967–68).

A csoport a viharos időkben összetartó közösséggé vált, belül minden munkatárs a „reform” híve volt, egy szem konzervatív tagja sem akadt, ugyanakkor létformája lett a különböző felfogások közti viták sorozata. Ezek érlelték a nehéz múltú emberekből álló

tagságot vibráló szellemű közösséggé, és Hegedűst elfogadott vezetővé. A vitákat jól irányította, az eszmecserék, az álláspontok csatája végén sohasem hirdetett kötelező határozatokat: összefoglalta a markáns nézeteket (beleértve a sajátját is), és a vitaanyagok terjesztőire bízta, mit fogadnak el az esetleges átdolgozásnál.

Őt a „vezetés mint igazgatási hatalom” nem érdekelte, a szellemi pezsgés katalizátorának szerepe annál inkább. A jelentéseket, amelyeket az MTA II. osztálya és az elnökség megkövetelt és rendszeresen megtárgyalt, egyszerűen unta, és viszonylag gyakran velem íratta, és maga helyett engem küldött. Mindenekelőtt a saját kutatásai, gondolatainak kihordása, megfogalmazása kötötték le. Nem tartotta Mesternek magát, nem akart iskolát teremteni.

6. Erdei Ferencről

Az első évben Molnár Erik vezette az akadémiai Szociológiai Bizottságot, de őt nem érdekelte a szociológia mint szaktudomány. Elegáns volt, hűvös: ha jelen volt is, távoli maradt. A terepet átengedte a titkárnak, Hegedűsnek. Erdei Ferenc 1965-ben vette át az elnöki posztot, de addig is ő volt a háttérből irányító „menedzser”. Amikor 1966-ban a legfőbb ideológiai párttestület – a Szociológiai Bizottságot kihagyva – megróttta és vádakkal illette a csoportot, Hegedűs csak legyintett erre. Erdei azonban komolyan vette az intést, figyelmeztette barátját, Andrászt: ne vegye félvállról a dolgot. Saját teremtményét, a csoportot féltette.

1968 tavaszán – Hegedűs akkor külföldön volt – Aczél György elnökölt azon a legmagasabb szintű ülésen, amelyen (az időközben versenytársként létrehozott) Társadalomtudományi Intézet és a Pártfőiskola terjedelmes vádiratot tett az asztalra a csoport, Hegedűs és a Bizottság ellen. A mi vitaanyagunkat én írtam, azzal Erdei egyetértett, és az ülésen körömszakadtáig harcolt a csoport védelmében. A „csata” döntetlenre végződött, és ez Erdei érdeme. (Vannak, akik Erdei konfliktuskerülő természetét emlegetik, és sze-

mére vetik, hogy nem védte meg Hegedűst. Szerintem Hegedűst önmagától kellett volna megóvni: ő rálépett egy saját útra, és azon eltökélten végigment. Erdei a szociológiát mint szaktudományt – egyik legfontosabb alkotását – védte, elszántan és eredményesen. Nélküle nem is születhetett volna meg a csoport a kellő időben, és nem is maradhatott volna talpon, nem fejlődhetett volna tovább.

7. Hogyan hatott az Intézet válsága és Hegedűs leváltása?

A csehszlovák „emberarcú szocializmus” gondolata lelkesített, a magyar reformtörekvésekkel párhuzamos, egymást erősítő folyamatot reméltem, ugyanakkor szorongtam is, amikor a gazdasági reformerek, Ota Sik és a többiek hangját elnyomta a politikai reformok követelésének kórusa. A politikai érzelem radarkészüléke veszélyt jelzett: éreztem, hogy baj lesz, ha túlhabzik az ügy a mozgástér adta lehetőségeken. Reménykedtem, hogy a Kádár-Dubček találkozó nyomán sikerül elfogadható kompromisszumot elérni. Az invázió felkavart, megértettem Hegedűs elkeseredését. A Kutatócsoport munkamegtagadását azonban Hegedűs sem helyeselte, velem együtt féltette az intézményt, és arra kért – ő távolmaradt –, hogy segítsék megállítani a forrófejűek akcióit. A csoportban senki sem ítélte el Hegedűst, Hellert vagy Marisát, talán felesleges is mondanom, hogy én sem. De – Losonczi Ágival meg Sas Jutkával együtt – a sztrájkot sem akartuk. Sikerült is, embertől emberig járva, érvelve megakadályozni. Amikor bejelentették Hegedűs leváltását, természetesen azonnal felmerült, hogy ki lesz az utódja. A csoport attól tartott, joggal, hogy a konzervatívok felhasználják a kínálózó lehetőséget, és átveszik a vezetést, kiadós tisztogatással. Ez nem rémlátomás volt, hanem valóban fenyegető lehetőség. Losonczi Ági meg is pendítette: az lenne jó, ha vállalnám a csoport vezetését, hiszen alapító tag voltam, kezdettől tagja az MTA Szociológiai Bizottságának, az első szociológiai kandidátus vagyok, és sokszor képviseltem Hegedűs helyett és felkérésére a csoportot

magasabb fórumok előtt. (Hozzáteszem, hogy Friss István, az MTA II. osztályának elnöke a legforróbb napokban felkeresett, és hivatalosan megkérdezte: átvenném-e Hegedűs elárult helyét? Nemet mondtam, hivatkozva arra, hogy új, emigrációpolitikai feladatok várnak. Emellett erős volt az elhatározásom, hogy nem „fogalom el” Hegedűs helyét.)

Aztán következtek az újabb viharok, az Aczél-aktíva, az úgynevezett „revizionisták” eltávolítása az Intézetből. (A „vád” anyagát nem tárgyalta meg az egyedül illetékes fórum: az MTA Szociológiai Bizottsága; megírásában homályban maradt emberek működtek.)

Az intézkedések sokszerűen érték a szociológustársadalmat, az Intézet egyetlen tagja sem értett egyet az elbocsátásokkal, szolidárisak voltunk az érintett kollégákkal.

8. A magam helyzetéről a szociológiában

Főállásban újságíró voltam, és végig „szerződéses” a csoportban, majd az Intézetben. A részvételem teljes volt a közösségben, harminc éven át a Szociológiai Bizottságban, másfél évtizedig a folyóirat szerkesztőbizottságában, a TMB szakbizottságban.

A publikációs teljesítményem, előadásaim száma nem csekélyebb, mint „státuszban” dolgozó társaimé. A „kételtűség” mégis megítélési hátrányokkal járt: „külső” kutatóként könyveltek el. (Ahogy Szecskő Tamás is panasolta: „Az újságíróknak szociológus vagyok, a szociológusoknak újságíró”.)

E peremhelyzetnek azonban volt pozitív hozadéka is: újságírói munkám szélesebb társadalmi horizonttal gazdagodott. Tudományos témáim megírása kisebb nehézséggel járt. Végül is egybeforrott két munkaterületem, emigrációkutató szociológus lettem, e témából írtam MTA-doktori dolgozatot. A két nem elentétes szakmám között nem is tudtam választani: szenvedéllyel írtam lapot, és személyiségem teljes bevetésével vagyok kutató a mai napig. Mégis, a „küszöbember” bélyege kísért egész pályámon.

Azt reméltem, ha „leróva adósságom” az általam is elkészített, ma is hőskornak érzett, szeretett csoporttal szemben, megírom a monográfiát a magyar szociológia újjászervezéséről a hatvanas évtizedben, akkor ez feloldódik. Elkészült, megjelent, de tévedtem, ez is illúzió maradt. Most, talán az életművet elismerő „Hegedűs-díj” változást hoz. Hiú remény?

Beszélgetés Szelényi Ivánnal

IDŐPONT: 1988. JÚLIUS 21.

Kérdező: Milyen egyetemi ambíciókkal, milyen pályaelképzelésekkel indultál a középiskola befejezése után?

Szelényi Iván: 1938-ban születtem, egy süllyedő polgári-értelmiségi családban. Nagyapám egyetemi tanár volt, filozófus, pedagógus, irodalomtörténész. Én már nem ismertem, hét évvel a születésem előtt meghalt. Kulturált, finomlelkű gondolkodó volt, ha egyszer újragondolják a magyar kultúra történetét, és abban a keresztény gondolkodók helyét is, akkor talán róla is szó esik majd. A család nem heverte ki az első világháborút. Nagyapám Pozsonyban volt tanár, onnan hazafisága Budapestre szólította, de itt nem igazán találta a helyét, és fiatalon, megkeseredve halt meg 1931-ben. Apám szintén értelmiségi volt, őbelőle biológus lett, a Növényvédelmi Kutatóintézetben dolgozott egész életében. Legelső személyes emlékeim az ostromig nyúlnak vissza. Arról a két hónapról egész könyvet tudnék írni. A háború után egy süllyedő, fokozatosan proletarizálódó pasaréti, valamikor úri villában nőttem föl. Nagyapám évről-évre fonnyadó könyvtára – gyerekkoromban sok ezer kötet volt, amikor pedig apám meghalt, pár százra süllyedt – volt az első intellektuális élményem. Itt tanítottam magamat németül 15-16 éves koromban. Nagyapám könyvtára tele volt német irodalommal, költészettel. Nagyon szerettem Goethét és Heinét, de olvastam a századforduló filozófusait is. A világ, amiben felnőttem – a negyvenes évek vége, ötvenes évek eleje – számomra furcsa, idegen világ

volt. Egy érdekes kohorszba tartozom, amely kimaradt a „fényes szelekből”, de kimaradt az 1957 utáni rövid ideig tartó radikalizmusból is. Egy szkeptikus kohorsz tagja vagyok. 1945-49-ben túl fiatal voltam ahhoz, hogy megigézhessen a kommunizmus, mire felnőttem, a körülöttem lévő világ túl abszurd volt már ahhoz, hogy lelkesedni tudtam volna érte. Ez a generáció, az 1936-42 körül születettek korcsoportja tehát politikailag megőrizte ártatlanságát. Sokunkat persze elcsábított a karrierizmus kísértése.

Kérdező: Ez a politikai szűzesség politikai erőszakot is gerjeszthetett, de remélem, hogy ilyennel nem találkozott.

Sz. I.: De találkoztam ezzel is. Füst Milánnak van azonban egy mélyértelmű mondása: csak az ökör él és cselekszik elvei szerint. Én ilyen pragmatikus álláspontot foglaltam el. Amikor a politikai kényszer túl nagy volt, akkor vonakodva bár, de beadtam a derekammat. Így az utolsó pillanatban léptem be az úttörőmozgalomba. A KISZ-be még később léptem be, elég sok bajom is volt belőle. A pártba viszont már soha nem léptem be. Mondandóm lényege: ez a világ soha nem vonzott, soha nem lettem kommunistává, mindig polgár maradtam. Így, őszintén szólva, értetlenül néztem a nálam négy-öt évvel idősebbeket, akik megtapasztalták a „fényes szelek” mámorát. A Rajk-per jól példázza ezt. A Rajk-pert 11-12 évesen éltem át. A Szabad Európát hallgattam naponta, s egy percre eszembe nem jutott, hogy az nem egy koncepció per. Így hát kimaradtam a kommunizmus vonzásából 1945-49-ben, illetve 1957-61-ben, s megmaradtam polgárnak. Saját családomon túl egy másik hatás is ebbe az irányba vitt. Az 1950-es évek elején összebarátkoztam Litván Gyuri testvéremmel, Litván Ferkóval. Sokat lógtam a házukban. Apjuk nagyon finom entellektüel volt, csodálatos könyvtárral, lemezgyűjteménnyel, fantasztikus képzőművészeti tárgyak környezetében. Ez felerősítette a magam keresztény polgári háttérének hatását a pesti zsidó polgári környezet hatásával.

Kérdező: Az édesapa biológus, nyilván jó volt a kapcsolat: ezekben a családokban általában jó a családi légkör. Nem volt indíttatás a természettudományos pályára? Miért választott mégis humán pályát?

Sz. I.: Azt hiszem, nem volt. A családtörténetekben három generációban kell gondolkodni, itt a tagadás tagadásának törvénye érvényesül. Én – bár személyesen nem ismertem – inkább nagyapám vonzásában nőttem fel. Apámmal sok szempontból bonyolult kapcsolatom volt. Emberileg jó és meleg viszonyunk volt egész életünkben, de minden társadalmi vagy politikai kérdésben ellentétes álláspontot foglaltunk el. Ezen túl nem is volt tehetségem a természettudományokhoz, különösen a biológia mindig a gyengéim közé tartozott.

Kérdő: Az egyetemen a szociológiáról volt valami tudomása? Lukácsról, Lukács-tanítványokról, Szalai Sándorról?

Sz. I.: 1956-ban kerültem a Közgazdasági Egyetemre. Eredetileg orvosi egyetemre jelentkeztem, de oda nem vettek fel; értesítettek, hogy a közgázra viszont felvennének. Elmentem. Nagyon izgalmas időpontban érkeztem, 1956 szeptembere-októbere nagyszerű idők voltak. Az '56-os katasztrófa az életemet alakító fontos esemény volt. Szalairól először '56-ban hallottam. A rádióban tartott előadást, és borzasztóan tetszett nekem, még ennyi év távlatából is emlékszem az előadására. Az értékkelkötelezett tudomány fogalmát bírálta, az értékmentes társadalomtudomány mellett érvelt. A marxisták azt állítják, hogy aki értékmentesnek vallja magát, az is értékválasztást tesz, az értékmentesség értékét választja. Nos, mondta Szalai, akkor én az értékmentesség értékét választom. A Közgázon tehát a kezdet jó volt, de nagyon gyenge lett a folytatás. Ezekben az években az intézmény nagyon gyengécske volt, bár tanított ott néhány érdekesebb személyiség. Ezek között említeném Markos Györgyöt, és a történészeket, Pach Zsigmond Pált, aki tudós ember volt, de a fiatalabbak között is akadtak kiválóak, mint például Berend T. Iván. Berend legkorábbi könyvei is már ideológiamentesek voltak, gondos, tudományos elemzések, belőlük lehetett tanulni, leginkább, hogy miként kell tudományt csinálni. A marxizmus-, a filozófiaoktatás kétségbeejtő volt. Heller Ági általánosfilozófia-jegyzete volt az egyetlen fénypont. A politikai gazdaságtan oktatása sem volt érdektelen. Végül is egy jó műre, *A tőkére* épült. Ez volt tulajdonképpen az egyetlen eredeti Marx-szöveg, amit a Közgázon olvastunk.

A marxizmussal szemben a szkepszis jellemzett, de nem voltam antimarxista. Az egyetemen sem váltam marxistává, de valamennyi marxizmust azért tanultam. Jobb lett volna, ha többet tanítottak volna, de Marx helyett mindenféle zöldséget kellett olvasni rémes tankönyvekből. Az egyetemi élményeim az általános és középiskolai élményeimhez hasonlítottak, keveset tanítottak, s amit tanítottak, az is fölösleges volt. Értéke a történelem- és nyelvoktatásnak volt. Jól megtanultam franciául, oroszul, mindkét nyelven könnyen olvastam, franciául jól is beszéltem. Különösebb intellektuális élményeim viszont nem voltak. 1956 után egyébként is feszült volt a hangulat.

Az egyetemet elvégezve, őszintén szólva, nem voltam kellőképpen kiképezve semmire.

Kérdő: Szociológiáról ekkor még semmit sem hallott?

Sz. I.: Szociológiáról szó se esett. A szovjet marxizmustankönyv burzsoá áltudománynak deklarálta. Az egyetemet 1960-ban végeztem el, és akkor elég nagy nehézségeim támadtak. Az egyetemen nem léptem be a KISZ-be, és így egy olyan jellemzést kaptam, amivel nem tudtam elhelyezkedni. Bár kitűnő eredménnyel végeztem, és a 200 végzős hallgató közül, azt hiszem, a legjobb öt-tíz között lehettem, ennek ellenére a legjobb állás, amit az egyetem ajánlott, egy vendéglátóipari ellenőri poszt volt. Éppen megnősültem, a feleségem gyereket várt, állás nélkül helyzetünk válságos volt. Végül is egy fatális véletlen segített a Statisztikai Hivatalba. A Közgázon külkereskedelem szakos voltam, s a Statisztikai Hivatalban volt egy külkerosztály. Ők mindig kerestek jó végzős diákokat, de a külkeresek nem akartak a Statisztikai Hivatalba menni, ők utazni akartak, külföldi állásokról ábrándoztak. Az osztályon dolgozott akkortájt egy nemrég végzett közgazdász, Csihák György, s neki született egy jó ötlete. Bement a Közgázra, és megkérdezte, kit nem javasoltak az idén állásra. Számított rá, ezek között lesz jó is, akit féltékenységből fúrtak meg a kollégái. Így kapta meg az én nevemet, és valahogy becsempészett a KSH-ba. Először alkalmi munkásnak vettek fel, azt hiszem, 800 forintos havi fizetéssel. Egy éven belül Csihák beléptetett a KISZ-be, így megszűntem ellenségnek lenni, s néhány

hónapon belül státuszba vettek. Az első KSH-állásom rémes volt. A legprimitívebb módszerekkel a legprimitívebb statisztikákat állítottuk elő, s hamar rájöttem, hogy nem akarok külker-statisztikus lenni. Kétségbeesve kezdtem valami értelmes tevékenységi kört keresni magamnak. Nem váltottam pályát, pályát kerestem, hiszen soha nem voltam közgazdász. Így kerültem a KSH könyvtárába. 1961-ben elkezdtem recenziókat írni külföldi szakirodalomról a *Statisztikai Szemlének*. Ezt a rovatot a könyvtár szerkesztette, megkedveltek, és megkérdezték, hogy nem mennék-e hozzájuk dolgozni. Ez nekem jó ötletnek tűnt. Mindenki más azt hitte, hogy öngyilkosságot követek el, hiszen a könyvtár a Statisztikai Hivatalban büntetőtábor volt. Akiket nem akartak kirúgni, de azért el kellett tüntetni őket a Hivatalból, lerakták a könyvtárba. Engem viszont éppen véglegesítettek. Őrületségnak tűnt tehát, hogy a könyvtárba menjek. Ez utólag életem egyik legjobb döntésének bizonyult. A külföldi folyóiratárba kerültem, és ez nagyszerű volt. 600 külföldi – köztük vagy 40-50 szociológiai – folyóirat főnöke lettem. A Statisztikai Hivatalnak nem volt túlságosan nagy állománya, úgyhogy a bejövő könyveket is át tudtam rendszeresen nézni. A rutinmunkámat gyorsan elvégeztem, így sok időm maradt az olvasásra. Ekként találtam a szociológiára. 1962-re már egy tanulmányra való jegyzetem gyűlt össze – ebből született az első tanulmányom, ami a „A szabadidő problémája a polgári szociológiában” címmel a *Demográfia*ban jelent meg. Nem volt valami nagyszerű tanulmány, pusztán a nyugati szabadidő-irodalmat ismertette. Akkoriban népszerű téma volt. A *Demográfia*ban megjelent tanulmányomról mégis egész oldalas cikket hozott a *Magyar Nemzet*. Mondanom se kell, ez fellelkesített. És persze az ázsióm is felment a KSH-ban. Szabady akkor figyelt fel rám, ennek a *Magyar Nemzet*-cikknak a kapcsán. Szóval így lett belőlem ilyen botcsinálta szociológus. A KSH könyvtárában töltött három évem alatt csináltam szociológust magamból. Elolvastam, ami csak a kezembe akadt Max Webertől, René Königinig.

Egyébként, ha jól emlékszem, Hegedűs is 1962 őszén került a KSH-ba elnökhelyettesnek. Óriási pánik tört ki, mindenki azt hitte,

megjött Rákosi miniszterelnöke, és szörnyű sztálinista kurzus következik. Hamarosan kiderült, hogy erről szó sincs. Hegedűs gyorsan népszerű lett. Sokszor láttam, gyakran lejött a könyvtárba is. Így kezdődött vele a kapcsolat, ami tovább erősödött, amikor Nemes Feri odakerült titkáráként, azt hiszem, 1962 szeptemberében. Ferivel hamarosan jóbarátságba kerültem, és rajta keresztül kezdtem bekapcsolódni a szociológiai életbe. Ezzel az egy tanulmánnyal én már szociológusnak számítottam abban az időben, nem soknak volt sokkal több a tarsolyában. Nemes Ferivel kezdtem közösen dolgozni, a *Valóságban* jelent meg két vagy három tanulmányunk a következő két évben.

Kérdező: Volt valamilyen tudomása arról, hogy a Filozófiai Intézetben volt egy szociológiai csoport, vagy arról, hogy a szociológiai közéletben lezajlott az úgynevezett Fukász-Szalai-vita?

Sz. I.: Természetesen tudtam ezekről. Szalainak 1962 körül kerültem kapcsolatba. Felhívtam, mondtam, szeretnék vele beszélgetni, mire meghívott a lakására. Nagyon kedves volt hozzám akkor is, máskor is. Nagyon tiszteltem, emlékeztem rá '56-os interjújából, s addigra már elolvastam azt a két nagyon gyengécske könyvét is, amelyeket 1945–49 között írt a szociológiáról. De hát akkoriban még mindig ezek voltak a legjobb magyar nyelvű könyvek a szociológiáról. Ekkoriban került a kezembe Szalainak egy nagyszerű, 5-600 oldalas kézírata – a Medicor-vizsgálatról készült beszámolója –, amit sajnos soha nem adott ki nyomtatásban: kiváló, jól konceptualizált, empirikus tanulmány a többműszakrendszer hatásáról. Ez talán Szalainak a legjobb műve. Személyesen is lenyűgöző volt. Nem tudom, találkoztam-e valaha életemben ilyen fantasztikusan nagy tudású emberrel. A Fukász-Szalai-vita intellektuálisan kevésbé volt izgalmas, de annyi biztos, hogy vérre ment – arról szólt, létezhet-e szociológia, vagy a marxizmus szociológiája a történelmi materializmus.

Természetesen tudtam a csoportról is a Filozófiai Intézetben. Először Márkus Máriával találkoztam 1962-ben, Hegedűs irodájában. Ekkor kezdtek munkaszociológiával, szociometriával foglal-

kozni, s néhány munkaülésükre Nemes Feri révén engem is meghívtak. Ott találkoztam Varga Karcsival is, meg Szesztay Andrással, aki akkoriban fejezte be kitűnő vizsgálatát a gátőrökről.

Kérdő: A Filozófiai Szemlében jelentek meg akkor az első szociológiai tanulmányok. Ott jelent meg Szalainak egy nagyon érdekes tanulmánya két részben: „A marxizmus klasszikusai és a szociológia”. Nem tudom, emlékszik-e erre?

Sz. I.: Szalainak egy módszertani tanulmányára emlékszem. A *Filozófiai Szemlé*t rendszeresen olvastam. Így az ott megjelent Szántó-dolgozatokat is. Akkoriban Márkus Mária, Szántó, és kicsit később Szesztay voltak a státusz szerinti szociológusok, a Filozófiai Intézet szociológiai csoportjának tagjai. Szesztayt nagyra becsültem a gátőr-vizsgálat miatt, jó szociográfia volt. Ezt jobban kedveltem, mint a későbbi, a veszprémi egyetemet végzettekről írt dolgozatát.

Kérdő: Hogyan került a Kutatócsoportba? Mert ez volt az igazi pályamódosítás.

Sz. I.: Én 1961 ősze óta tulajdonképpen szociológusként működtem, státusz szerint szociológussá a Szociológiai Kutatócsoport 1963 március 15-én történt megalakulásával váltam.

Kérdő: Milyennek látta Hegedűst mint főnököt vagy mint vezetőt? Milyen irányzatok voltak a csoporton belül? Hogyan történt, hogy Nemes Ferivel egy ilyen szoros teamet alkottak? Milyen volt a Kutatócsoport Gyöngyös előtt?

Sz. I.: 1963. március 15-ével kerültem a Kutatócsoportba, félállásban. Szívesen mentem volna teljesállásban is, de hát sok volt az eszkimó és kevés a foka. Ekkoriban, szerintem, irányzatokról még nem lehet beszélni, még egyikünk sem tudta, miféle szociológiát akar művelni. Hegedűsnek volt valamennyi munkássága, megjelent a polgári munkaszociológiáról írt könyve, de ez még nem az igazi Hegedűs. Őt akkoriban a munkaszociológia érdekelte. Mariséval kisebb empirikus felmérésekbe fogott, később mindez mellékútnak bizonyult. A Szociológiai Kutatócsoportban szinte mind körülbelül itt tartottunk. Volt valami irodalmi ismeretünk, belekóstoltunk egy kis empiriába is, de egyikünk se volt képzett szociológus, egyikünk

se tanulta a szakmát. Állt ez Szesztayra, Varga Karcsira, Nemes Ferire, Varga Ivánra. Sok év tanulásra volt szükség ahhoz, míg olyan empirikus kutatást tudtunk csinálni, ami megállta a helyét. Ezt jelzi a gyöngyösi kutatás kudarca is. Kerestük továbbá intellektuális identitásunkat is. Az azonban biztos, hogy a magyar szociológia első évtizedének a legjelentősebb egyénisége Hegedűs András volt. Lehet, hogy én eltúlzom a szerepét, hiszen egy intézményben dolgoztunk. Az én szememben az 1960-as évek közepe táján Hegedűs – Lukács mellett – a legérdekesebb magyar értelmiségi volt. Sok magyar értelmiségi is így gondolta, de még a nyugati újságírók is minduntalan, Lukács mellett, Hegedűst interjúvolták. S valóban, a hatvanas években Hegedűs volt minden fontos szociológiai – és általában társadalmi – viták kezdeményezője. Hegedűs első könyvét nem tartom sokra – az lényegileg csak irodalomismertetés volt, de ezután gyorsan nőtt intellektuális rangban, felbecsülhetetlen hatást gyakorolt a magyar szellemiségre a hatvanas években. Minden lényeges vitát ő indított el. Az első ilyen vita a rétegződés kérdései körül bontakozott ki. Hegedűsnek e témával foglalkozó kis könyve jelentős munka volt. Sok gondolata Ossowskitól származik, de Hegedűs több ponton túljutott Ossowskin. Ez a dolgozat bátran szakított a történetes, abszurd osztályelmélettel, és megnyitotta az utat az empirikus stratifikációvizsgálatok számára Magyarországon. Hegedűs már ebben a dolgozatában is megéri a bürokráciának a problematikáját, s ennyiben túlmutat Ossowskin. Hegedűs társadalmi struktúra-konceptiójában a rendelkezési jog alapkérdéssé válik. A könyv jelentőségét elhomályosították a magyar empirikus stratifikáció-kutatás nagyszerű eredményei. (Ezeket főleg Ferge Zsuzsa és csoportja végezte a KSH-ban.) De Hegedűs könyvének az elméleti jelentősége szerintem nagyobb. A második nagy vita a bürokrácia kérdése körül alakult ki. Hegedűs ebben is kulcsszerepet játszott; megfogalmazta a bürokratikus különérdek problémáját, és ugyanakkor józanul elhatárolta magát az utópisztikus antibürokratikus illúzióktól. Hegedűs nagy erénye, hogy néven nevezi a dolgokat. A későbbi magyar szociológiának a gyengesége, hogy ezt nem te-

szi: a bürokrácia helyett szakigazgatásról, a szegénység helyett hátrányos helyzetről beszél. A társadalomtudományban a pontos név megtalálása borzasztóan fontos. Hamis nevek elfedik a dolgok lényegét. A pontos névadás ezért önmagában is jelentős tudományos teljesítmény. Nem a hatalom számára elfogadható, hanem a jelenség lényegét a legjobban megragadó pontos kifejezést kell megtalálni. Hegedűs ilyen fontos névadó szerepet játszott. A bürokráciának a problémáját megnevezve öt-hat évre megszabta a magyar társadalomtudományi viták irányát. Bár Hegedűs se a rétegződés, se a bürokrácia kérdésében nem mondott egetrengetően új vagy különösebben mély dolgokat, a nagysága inkább abban állt, hogy mindig azt mondta ki, ami már mindegyikünknek éppen a nyelve hegyén volt. Hegedűs egy másik ilyen nagy teljesítménye az optimalizáció és humanizáció kérdésével foglalkozó tanulmány, valamint a tervezésről és a kritikai elméletről írt dolgozatai. Ezek – számomra – sokkal problematikusabb írások. Ezekben a kérdésekben annak idején is elhatároltam magamat tőle, és ma is ezt tenném. Ennek ellenére ezeknek az írásoknak a jelentőségét elismerem. Elméletileg lényeges kérdéseket vetett fel ezekben a dolgozataiban: milyen lesz a társadalom, ha technokratikus pályára tér, mik a következményei a piaci viszonyok túlburjánzásának? És ezt 1965-ben írja, amikor nyugaton is ezek a kérdések izgatják az embereket.

Kérdező: Mindez konfliktusokkal járt, hisz Hegedűst '65-ben leváltották a Valóság főszerkesztői székéből.

Sz. I.: Ebben az időpontban különösebb válság még nem volt tapasztalható. A *Valóság* éléről való leváltása, a *Népszabadság* ellene intézett támadása direkt használt is neki. Rákosi volt miniszterelnökének jól jött, hogy egy kicsit disszidens hírébe keveredett. De ettől ő még szalonképes maradt. Igaz, 1966 körül már többen figyelmeztettek, igyekeznek elhatárolódni Hegedűstől, mert hamarosan meg fog bukni. Én ezt nem hittem. S valóban, ahhoz, hogy megbukjon, neki is tovább kellett radikalizálnia, és a rendszernek is konzervatívabbá kellett válnia. 1966-ban szerintem Hegedűs még

nem veszített teret, a csillaga 1968-ig egyértelműen emelkedett, s ő maradt a korszak programadó teoretikusa. Voltak, akik – talán féltékenységből – Hegedűs jelentőségét már ekkor kétségbe vonták, de a tárgyilagos megfigyelő el kell hogy ismerje centrális jelentőségét.

Kérdező: Szalai például kétségbe vonta szaktudományos oldalról azt, amit Hegedűs csinált.

Sz. I.: Szalai valóban már korán az ellentáborban volt. Ennek sok oka van. Szerepet játszhatott ebben a személyes konkurencia is: miért is ne lehetett volna a Szociológiai Intézet igazgatója Szalai Hegedűs helyett? Szalai valószínűleg személyes antipátiát is érzett Hegedűssel szemben. Szalai antikommunista volt, nem szerette Hegedűsben a kommunistát, a marxistát. Hegedűs alkotó marxista volt, aki hitt a marxizmusban. Szalai is beszélt „marxistául”. Okos ember volt, könnyen tanult idegen nyelveket, megtanulta ezt a nyelvet is. Épp úgy, ahogy történetesen tudott németül, franciául és angolul is. De Szalai egy percig sem hitt a marxizmusban, s a híthű marxistákat lenézte, ha ugyan meg nem vetette őket. Volt továbbá közöttük egy valóságos tudományos konfliktus is. Szalai hitt a pozitivistá társadalomtudomány szükségességében és lehetőségében. E kérdésben akkor is, most is egyetértettem Szalaival. Szalai fontos szerepet játszott azzal, hogy állandóan figyelmeztetett bennünket: a szociológia nem ideológia, nem filozófia, hanem empirikusan megalapozott pozitivistá szaktudomány. Hegedűs ilyen értelemben nem volt szociológus. Hegedűst a társadalomelmélet és nem a szociológia érdekelte. Azt persze Szalai nem értette meg, vagy nem akarta megérteni, hogy jó szociológia nem létezik izgalmas társadalomelmélet nélkül. Hegedűs, káderpolitikáját leszámítva, kitűnő igazgató volt, éppen azért, mert a korszak legalkotóbb társadalomteoretikusa volt, aki állandóan arra ösztönzött bennünket, szakszociológusokat, hogy társadalmilag fontos kérdésekkel foglalkozzunk. Nem vagyok benne biztos, hogy Szalai igazgatóként betöltötte volna ezt a feladatot.

Kérdező: Volt olyan törekvése Hegedűsnek, hogy empiriát csináljon: a gyöngyösi vizsgálat ezt célozta. Miért lett kudarc?

Sz. I.: 1963 őszén kezdtük el Gyöngyösön (három Gyöngyös környéki faluban) a kutatást. Kérdőíves kutatást végeztünk, személyes interjúk alapján. Ez a vállalkozás nem volt túlságosan sikeres. Szalainak igaza volt, amikor műkedvelő jellege miatt bírálta. Nem lett volna szabad mindjárt egy ilyen nagyléptékű empirikus vizsgálatba belefogni. A vizsgálat egyébként is darabokra esett szét. Mindenki külön kérdőívet dolgozott ki a saját témájában, igazi, átfogó koncepció nem is volt. A technikai tudásunk sem volt megfelelő. Ilyen értelemben a Gyöngyös környéki vizsgálat kudarc volt. Ugyanakkor tanultunk a vizsgálatból: interjúztunk, megtanultuk, hogyan kell a kérdőívet szerkeszteni. A gyöngyösi vizsgálat kérdőíve nem volt jó, de amikor a második vizsgálatomat végeztem a Józsefvárosban, kicsit már jobb volt, a harmadik, lakótelep-vizsgálatomban pedig már egészen jó kérdőívet használtam. Megtanultunk kódolni is a szortírozó gépeken. Keresztábrákat állítottunk elő. A Gyöngyös környéki vizsgálat, ha kutatásnak nem is volt jó, oktatóként hasznosnak bizonyult.

Hegedűsnek egyébként voltak korábbi empirikus kísérletei, szociometriai felmérései is. Azok se voltak túl sikeresek, így aztán a gyöngyösi felmérés kudarcával terheltén végleg elment Hegedűs kedve az empiriától. 1963-64-re rájött arra, hogy ő nem akarja a szociológiát szaktudományként művelni, rájött arra, hogy az ő funkciója más. Ez racionális döntés volt. Elunta az empirikus, gyakran kicsinyesnek, banálisnak tűnő kutatásokat. Nem volt ideje, hogy évekig adatokat csiszolgasson. Ez nem Hegedűs András stílusa. Ő gyorsabban szeretett eredményt elérni, s úgy döntött – helyesen –, hogy inkább elméleti munkát végez. Ezekben az években nagy hatással volt rá a Lukács-iskola, amelynek a jelentősége ebben az időszakban a hazai szellemi életben rendkívüli volt. Főleg Heller Ágnes és Márkus György szerepe volt jelentős.

Heller Ági ezidőtájt nagy hatást gyakorolt közvetlenül is Hegedűs gondolkodására. A társadalomstruktúra-vizsgálat után készült dolgozatokban a bürokráciáról, az optimalizáció és humanizáció ellentétéről, a kritikai elmületről szóló tanulmányokon érezhető a kései

Lukács-iskola hatása. Ők közvetítik Hegedűs felé a frankfurti iskola és Lukács újabb eredményeit. Hegedűs ezeket kitűnő érzékel integrálja és adja tovább, ha úgy tetszik, népszerűsíti. Márkus György szerepe is jelentős. Ő közvetíti a világkultúrát ebben az időszakban a Szociológiai Kutatócsoport felé, részben a személyes beszélgetésekben, amelyeket Hegedűssel, Márkus Máriával, Heller Ágival rendszeresen folytatnak, részben pedig még a Szociológiai Intézetben tartott szemináriumszerű előadássorozatain. Hegedűs és a Lukács-iskola együttműködésének egyetlen negatívuma az volt, hogy Hegedűsben – és általában a magyar szociológiában – az ideológiai orientációt erősítette. A megértő, elemző, magyarázó elmélettől Hegedűs egy ideologikus, értékelő elmélet felé halad. Hegedűs ekkori szocializmuskritikája alapvetően ideológiai kritika. Ideológiai kritika abban az értelemben, hogy a létező szocializmust egy ideális szocializmusképpel szembeállítva bírálja. Ez számomra nem tűnt, s ma sem tűnik a kritikai elmélet követendő útjának. Ezekre a fejleményekre és Hegedűs munkásságára az Intézetben és általában a magyar szociológiában két módon reagáltunk. Hegedűs – ha jól emlékszem – ekkoriban három különböző típusú szociológiáról beszélt. Amit ő, maga művelt, azt kritikai szociológiának nevezte; emellett a szociotechnikai jellegű szociológia, vagy ha úgy tetszik, a hatalmat szolgáló szociológia és a valóságfeltáró szociológia voltak az ő alternatívái. Ezek nem voltak rossz fogalmak. Valamelyest leegyszerűsítve azt mondanám, hogy az Intézet kettéhasadt az ideologikus elmélet és az empirikus kutatás között. Én ennek az empirikus vonalnak voltam a képviselője Varga Karcsival, Losonczi Ágival, Sas Judittal és az odakerülő fiatalok egy részével együtt: Manchin Robi, Váradi Laci, Makara, majd valamivel később Makó Csaba szintén ilyen irányban indultak el. Voltak az Intézményen kívül olyan szociológusok, akik ugyan maguk nem végeztek empirikus munkát, de teoretikus munkásságuk a szaktudomány jellegű szociológia fejlesztését szolgálta. Kulcsár Kálmán volt ennek a prominens képviselője. Voltak továbbá irányzatok az empirikus táboron belül is. Ferge Zsuzsa mindannyiunknál előbb kezdett empiriát

művelni a KSH-ban. A hatvanas évek legelején végzett egy remek időmérleg-vizsgálatot, majd ő kezdeményezte a nagyszerű KSH-s rétegződés- és mobilitásvizsgálatokat, amelyekbe Andorka Rudi és Kemény Pista jóval később kapcsolódtak be. Cseh-Szombathy Laci is az empirikusok táborába tartozott, a hatvanas évek közepén írott öngyilkosságtanulmánya kitűnő. Az empirikus kutatók közötti különbségek leírására Hegedűsnek a szociáltechnikai és a valóságfeltáró kutatás közötti distinkciója egész jól használható. 1966-ot követően kezd kialakulni a kutatók egy olyan köre, melynek tagjai ugyan alapvetően pozitivistá tudományt próbálnak művelni, de azt hiszik, ezt össze tudják kapcsolni társadalomkritikai elemzéssel. Én ide sorolnám magamat is, a magamhoz ebben az időszakban legközelebb állónak pedig Ferge Zsuzsát, Kemény Pistát és persze Konrád Gyurit gondolnám. Amit Hegedűs és a Lukács-iskola a hatvanas évek második felében művelt, az ideológiai kritika volt: a szocializmus olyan kritikáját nyújtották, amely egy ideális szocializmusképhez viszonyítva mutatta ki a létező szocializmus fogyatékosait. Saját megközelítemet ebben az időszakban ideológiakritikának – az ideológia kritikájának – neveztem. Nem akartam elválasztani a szocializmus képét a létező szocializmustól, azt gondoltam, hogy a szocializmuskép és a létező szocializmus egymást kölcsönösen tételezik.

Kérdő: Ott volt Erdei egész tekintélyével. És szükség is volt Erdei tekintélyére, mert szaporodtak a konfliktusok. (Sebesvízre és Siófokra gondolok.) A lényegében teljesen szociológus Erdei – az Akadémia főtittkári székéből – mit jelentett akkor, a hatvanas években a magyar szociológia számára?

Sz. I.: Saját pályafutásomról még csak annyit: 1963-ban kerültem az Intézetbe félállásban. 64-ben Hegedűs engem jelölt egy Ford-ösztöndíjra, s 1964–65-ben egy évet töltöttem a Columbia Egyetemen, Berkeley-ben. Amit a szakmáról tudok, jórészt ott tanultam, az alatt az egy év alatt. Amikor visszajöttem, nem akartam visszamenni a KSH könyvtárába, de továbbra sem volt állásom az Intézetben. Így „szabadúszó” lettem 1965 nyarától. Különböző szerződésekből,

részmunkákból éltem meg. Ezt csináltam 1967-ig, amikor Nemes Feri átkerült a Közgazdasági Egyetemre adjunktusnak, hogy létrehozza a szociológia tanszéket. Feri volt az Intézet tudományos titkára, és távozásával ez a pozíció most megürült. Hegedűs hajlandó volt felvenni, de csak azzal a feltétellel, hogy én tudományos titkár leszek. Nem nagy lelkesedéssel, de elvállaltam, és 1967-től 70-ig én voltam az Intézet titkára. Ezidőtájt mind Hegedűssel, mind a Lukács-iskolával elég tartózkodó viszonyban voltam. Személy szerint a Lukács-iskolával (különösen Heller Ágival) jól kijöttem, gyakran jókat beszélgettünk, de szakmailag egymással szembenálló táborokhoz tartoztunk. Hegedűssel a kapcsolatam 1967-ben kezdett megváltozni, melegebbé válni. Barátokká és szövetségessékké viszont csak 1968 után váltunk. Én egy ideig megmaradtam az Intézet titkárának, aktívan részt vettem Kulcsár igazgatói kinevezésében. Saját feladatomban 1968–70 között az Intézet megőrzésében láttam, s egy olyan intézetet próbáltam fenntartani, amelyben Hegedűsnek és a Lukács-iskolának is helye lett volna. Ezekben az években sok adminisztratív teendőm volt. Dolgoztam az Akadémia IX. osztályával és Erdeivel is. Mint tudományos titkár, hivatalból tagja voltam a Szociológiai Bizottságnak, aminek akkoriban ő volt az elnöke. Erdeit nagyon szerettem, és csodáltam a korai munkáit (*A magyar falu, A magyar város, A magyar paraszttársadalom*). Későbbi – különösen a háború utáni – munkássága sokkal problematikusabb volt, de a hatvanas évek végén Erdeinek volt még egy utóvirágzása. Ekkor írta a *Város és vidéke* című, egész jó könyvet. Hegedűs iránt mintha baráti érzelmeket táplált volna, azt hiszem, próbálta Hegedűst és az Intézetet a maga nagyon óvatos módján védeni. Erdei persze nem volt híres politikai bátorságáról. Nem hiszem, hogy Hegedűsért vagy a szociológiáért valaha is exponálta volna magát.

Kérdő: Volt egy Nemes-Szelényi team, ami azután megszakadt: lett egy Szelényi-Konrád együttes.

Sz. I.: A gyöngyösi kutatás kapcsán Hegedűs Nemes Ferit és engem azzal bízott meg, hogy városszociológiával foglalkozzunk, ezen belül a szomszédsági kapcsolatokat vizsgáltuk. Ferivel ko-

rábban írtunk már egy-két tanulmányt, népszerűsítő irodalomismertetést a *Valóság* számára. Most a szociológia egy egész ágát ránk bízta. Amerikai utam során megtanultam a városszociológia irodalmát. Hazajöve megírtam *A lakóhely mint közösség* című könyvünk első részét, a városszociológiai irodalom áttekintését, és nekiláttunk Ferivel az empirikus városszociológiai kutatásoknak is. Az első vizsgálatot a Józsefvárosban végeztük. *A lakóhely mint közösség* második része erről a vizsgálatról számol be. Gyengécske kis dolgozat volt, mind elméletileg, mind empirikusan. Ezután Feri áttért a munkaszociológiára, mivel a Közgáz Egyetemen akart tanítani. Ő munkaszociológussá vált, én pedig maradtam a városnál. Így kerültem aztán össze Konrád Gyurival. Ez 1966 januárjában vagy februárjában történhetett, amikor őt éppen felvették a VÁTI-ba szociológusnak. Én pedig a BUVÁTI-ban próbáltam egy új lakótelepvizsgálatot elindítani. Egy VÁTI- és BUVÁTI-értekezleten a VÁTI-t Konrád Gyuri képviselte, a BUVÁTI-t meg én. E másfél órás értekezleten rögtön rájöttünk, hogy hasonló módon gondolkodunk. Rögtön utána Gyuri meghívott, menjek át a VÁTI-ba, dolgozzunk együtt. Ez egy tökéletes együttműködésnek bizonyult. Amit a bevezetőben magamról elmondtam, Gyurira is igaz. Ő is polgár volt e nem polgári világban. Ellentétben a hitehagyott kommunistákkal, akik ahogy elfordultak a rendszertől, úgy meg is gyűlölték azt, mi nem gyűlöltük a kommunizmust, sőt, egy különleges, érdekes jelenségnek találtuk. Nem tudom, olvasóink mennyire értették ezt a magyar szociológiában elég szokatlan attitűdöt. Később akadtak, akik apológétának bélyegeztek minket, éppen e megértésre törekvő szándék miatt. Polgári pályáról idegen világba érkezve a kommunizmus marslakói voltunk, távoli bolygóról érkeztünk, nem belakni, csak mérlegelni akartuk ezt a fantasztikusan érdekes világot. Így fogtunk hozzá első közös lakótelepvizsgálat-sorozatunkhoz. Budapesten, a József Attila-lakótelepen, aztán Pécsen, Szegeden és Debrecenben vizsgáltunk lakótelepeket, kérdőíves módszerekkel, és ennek alapján írtuk *Az új lakótelepek szociológiai problémái* című

könyvünket. Nekem talán ez a legjobb könyvem. Ebben a könyvben már egy megértő, nem ideologisztikus módon értékelő, de az immanens perspektíváról le nem mondó szociológiaművelés volt a célunk. Ennek szellemében állapítottuk meg, hogy az államszocialista redisztributív gazdálkodás a társadalmi egyenlőtlenségek egy új rendszerét termelte. Ezt a könyvünkben a lakásgazdálkodás példáján mutattuk be, de későbbi publikációinkban már rámutattunk arra is, hogy a lakáselosztás problémáit csak a makrostruktúra elemzésével együtt lehet megérteni. A lakótelep-kutatást követően Pécsen és Szegeden az egész városra kiterjedő vizsgálatot végeztünk. Ebből írtam kandidátusi disszertációm.

Konráddal intellektuálisan nagyon jól kiegészítettük egymást. Én hajlamos vagyok túlságosan elvont gondolkodásra, Gyuri kitűnő empirikus ösztönei mindig kiegészítettek. A mi sorsunk már a hetvenes évek elején kezd fordulatot venni. Magyarországon a hatvanas évek 1973-ig tartottak. Az igazi nagy változás, különösen a magyar szociológiában, '73-ban következett be. A nagy töréspont a Lukács-iskola ellen hozott párthatározat és a Haraszti-per. Ebbe mindketten nyakig belekeveredtünk. Személyes problémáink a hatalommal 1971-ben kezdődtek. Ebben az évben írtuk életünk legjobb tanulmányát a késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusairól. Dühös támadássorozatot indítottak ellenünk a *Társadalmi Szemlé*ben. Ez már egybeesett az új konzervatív kurzus megerősödésével, bár a korábbi lakástanulmányainkhoz képest valamelyest mi is radikalizálódtunk. A Lukács-iskola elleni intézkedések és a Haraszti-per után elhatároztam, hogy ezek ellen a hibás és örült lépések ellen tiltakozni fogok. Losonczy Ágival együtt írtunk egy tiltakozó levelet az Akadémia főtitkárának, s kiálltam Haraszti mellett is. Haraszti ellen a kitűnő *Darabbér* című könyve miatt a rendőrség eljárást indított, ami során Konrádot is többször kihallgatták. Egy alkalommal engem is beidézték a Gyorskocsi utcába, majd azt követően a bírósági tárgyalásra is. Így Konráddal fokozatosan teljesen izolálódtunk. Gyurit azonnal minden állásából kirúgták, s tőlem is megvonták a kutatási és publikációs lehetőségeket.

Névmutató

Kérdő: Befejezésül: hogyan helyezné el a 1960-as évek magyar szociológiáját a nemzetközi palettán?

Sz. I.: Erre így nehéz választ adni. A hatvanas évek a tanulás éve voltak. Persze tanulókként is fantasztikusan érdekes korban éltünk. Ez jelentős korszak volt Kelet-Európában: egy olyan kor, melyben egy pillanatra ablak nyílt a jövőre. Rövid ideig úgy tűnt, hogy olyan lényeges strukturális változások következhetnek be, amelyek működképesé és élhetővé tehetik a kelet-európai társadalmakat. Hegedűs néhány dolgozatának van is olyan gondolati magva, mely, ha megfelelően megírták volna, belekerülhetett volna a tudományos közgondolkodásba. Végül is a 60-as évek magyar szociológiájából semmi nem maradt fenn lábjegyzetként. A sors iróniája, hogy Haraszti *Darabbér* című könyve volt az egyetlen világsiker.

Kérdő: Azt hiszem, hogy a magyar társadalomtudomány történetében egy rendkívül jelentős évtized a filozófia trónvesztése, illetve a szociológia előtérbe kerülése és intézményesülése.

Sz. I.: Bizonyos mértékig igen. De a történelemtudomány vagy a közgazdaságtan jó ellenpéldák – mutatják, mi minden történhetett volna másképp is a szociológiában még ezekben a nagyon nehéz években is. Ott születtek valóságos tudományos teljesítmények Szűcs Jenőtől Kornai Jánosig. A szociológiában ez nem így történt. A filozófia hanyatlása megint más kérdés. Van kitűnő magyar filozófia, csak a művelői külföldön élnek...

- Aczél György (1917–1991) kultúrpolitikus, miniszterelnök-helyettes, Kádár János bizalmasa 10, 12, 14, 17, 18, 23, 28, 43, 53, 57, 58, 61, 62, 82, 96, 110, 111, 134, 135
- Ádám György (1911–1974) közgazdász, újságíró, a *Közgazdasági és Jogi Könyvtár* adó felelős szerkesztője 93
- Allport, Gordon Willard (1897–1967) amerikai szociálpszichológus, az attitűd-kutatások alapjainak megteremtője 53, 60, 61
- Andorka Rudolf (1931–1997) szociológus, akadémikus, a közgazdaságtudományi egyetem rektora, az Országos Tudományos Kutatási Alap elnöke 30, 31, 49, 54, 77, 118, 146
- Andropov, Jurij Vlagyimirovics (1914–1984) szovjet politikus, budapesti nagykövet, KGB-főnök, pártfőtökár 16
- Arisztotelész (i. e. 384–i. e. 322) ókori görög filozófus 105, 108
- Bán Antal (1903–1951) szociáldemokrata politikus, iparügyi miniszter 51, 59, 60
- Bata István (1910–1982) honvédelmi miniszter, a Varsói Szerződést aláíró magyar küldöttség tagja 6
- Bauman, Zygmunt (1925) lengyel származású angol szociológus, a modernitás és a holokauszt kapcsolatának kutatója 10, 16, 55
- Bertalan László (1941–2001) szociológus 72, 74, 81, 91
- Bibó István (1911–1979) történész, jogfilozófus, politikai gondolkodó 22, 29, 56, 113–119, 121
- Biszkú Béla (1921) politikus, belügyminiszter, az 1956-os forradalom leverése utáni megtorlások részese 10, 13, 14
- Bourdieu, Pierre Félix (1930–2002) francia szociológus, a kulturálismező-elmélet megalkotója 62
- Böloni György (1882–1959) író, publicista, Ady Endre barátja és életrajzírója 33

Cseh-Szombathy László (1925–2007) *szociológus* 13, 24, 27, 31, 49, 51, 64, 70, 71, 74, 78, 81, 92, 107, 118, 123, 146

Csizmadia Andor (1910–1985) *jogtörténész, akadémikus, a Szociográfiai Intézet alapítója* 44

Csoóri Sándor (1930) *költő, író* 81, 87, 94, 108

Darvas József (1912–1973) *író, politikus, a Nemzeti Parasztpárt egyik alapítója* 6, 43

Demény Pál (1932) *demográfus* 27

Dubček, Alexander (1921–1992) *csehszlovák politikus, Csehszlovákia Kommunista Pártjának első titkára, az ún. „emberarcú szocializmus” meghirdetője* 39, 110, 132, 134

Durkheim, Émile (1858–1917) *francia szociológus, az anómiaelmélet megalkotója* 7, 51, 97

Engels, Friedrich (1820–1895) *német filozófus, politikai gondolkodó, Marx barátja* 48, 59, 122, 131

Erdei Ferenc (1910–1971) *politikus, szociológus, falukutató, a Nemzeti Parasztpárt egyik alapítója, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára* 5-12, 14, 15, 18, 19, 22, 26, 28, 34, 40, 42, 43, 62, 80-82, 87, 92, 93, 95, 111, 112, 117, 121, 132-134, 146, 147

Farkas János (1933) *szociológus, filozófus, akadémikus* 75

Fehér Lajos (1917–1981) *politikus, az „új gazdasági mechanizmus” híve és támogatója* 7, 43

Ferge Zsuzsa (1931) *közgazdász, szociológus, akadémikus, a társadalmirétegződéskutatások, illetve a szociálmunkás- és szociálpolitikus-képzés egyik elindítója* 27, 31, 38, 54, 55, 58, 62-64, 70, 74, 78, 125, 128, 142, 146

Fogarasi Béla (1891 – 1959) *filozófus, a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének első igazgatója, a Magyar Filozófiai Szemle főszerkesztője* 20, 33, 57, 59, 61, 64, 67

Freud, Sigmund (1856–1939) *osztrák pszichiáter, a pszichoanalízis megteremtője* 7

Fukász György (1929–1994) *filozófus, esztéta* 8, 14, 21, 22, 33, 34, 37, 43, 63, 96, 106, 118, 125, 129, 131, 140

Gaál Gábor (1891–1954) *író, irodalomtörténész, szociológus, a Korunk című kolozsvári folyóirat főszerkesztője* 24

Gáthy Vera (1941) *szociológus* 58

Gaulle, Charles de (1890–1970) *francia köztársasági elnök* 39

Gerő Ernő (1898–1980) *belügyminiszter, a Magyar Dolgozók Pártjának első titkára, a Rákosi-korszakban az ország második számú vezetője* 6, 7, 17, 31

Goethe, Johann Wolfgang (1749–1832) *német író, költő* 136

Goldmann, Lucien (1913–1970) *román származású francia marxista filozófus és szociológus* 34

Gombár Csaba (1939) *szociológus, politológus* 42

Grósz Károly (1930–1996) *politikus, miniszterelnök, a Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkára, a mérsékelt gazdasági reformok bevezetésének híve* 38

Grusin, Borisz Andrejevics (1929) *szovjet (orosz) szociológus* 15, 40

Gyenes Antal (1946–1986) *szociológus* 43, 70, 79, 118

Háber Judit (1935–1988) *szociológus* 14, 72, 79, 90, 94

Hajnal István (1892–1956) *történész* 50

Haraszi Miklós (1945) *író, újságíró, politikus* 149

Harsányi János (1920–2000) *Nobel-díjas közgazdász, a játékelméleti modellek egyik kidolgozója* 51, 60

Hegedűs András (1922–1999) *miniszterelnök, szociológus* 4, 12, 17, 18, 22, 23, 26, 28, 30, 31, 34, 36-39, 41-43, 47-49, 52, 54, 56, 58, 62, 63, 65, 68-73, 75-102, 104-111, 114, 115, 117-121, 124-135, 140-147, 149

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) *német filozófus* 108

Heidegger, Martin (1889–1976) *német filozófus* 108

Heine, Heinrich (1797–1856) *német költő* 136

Heller Ágnes (1929) *filozófus, akadémikus, Lukács György tanítványa* 56, 60, 72, 74, 78, 79, 81, 82, 84, 87-91, 94, 96, 100, 107-110, 117, 119-121, 125-127, 132, 134, 138, 145, 147

Hermann István (1925–1986) *filozófus, Lukács György tanítványa* 56, 60

Hobsbawm, Eric John Ernest (1917) *angol marxista történész* 34

Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1894–1971) *szovjet pártfőtitkár, reformpolitikus, a desztalinizáció elindítója* 10, 16, 17, 88

Huszár István (1927) *politikus, közgazdász, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, a gazdasági reform egyik előkészítője* 11, 39, 55, 57, 86, 87

Huszár Tibor (1930) *szociológus, filozófus, akadémikus* 10, 13, 58, 78, 81

Jászi Oszkár (1875–1957) *szociológus, politikus, publicista, a polgári radikalizmus vezető alakja és teoretikusa, a Huszadik Század című folyóirat egyik alapítója és szerkesztője* 24, 33

Kádár János (1912–1989) *a Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkára* 7, 12, 13, 17, 18, 67, 87, 132, 134

- Kant, Immanuel (1724–1804) *német filozófus* 108
- Karácsony Sándor (1891–1952) *pedagógus, filozófus, kultúrpolitikus* 113, 115, 116
- Karsai Elek (1922 – 1986) *történész, szociológus, levéltáros* 50–52, 122, 123
- Kende László (n. a.) *történész* 42
- Kiss Arthur (1927– 999) *filozófus* 8, 80, 124, 127
- Klinger András (1930) *demográfus* 27, 46, 57
- Ko³akowski, Leszek (1927) *lengyel filozófus és eszmetörténész* 16
- Kolosi Tamás (1946) *szociológus, a társadalmi rétegződés és a társadalmi egyenlőtlenségek kutatója, a TÁRKI Társadalomkutatási Intézet alapítója és elnöke* 42
- Konrád György (1933) *író, szociológus* 80, 83, 91, 110, 119, 146–149
- Kornai János (1928) *közgazdász, akadémikus, a szocialista gazdaság nemzetközileg elismert szakértője* 9, 10, 150
- Kósa Erzsébet 52, 91
- Koszigin, Alekszej Nyikolajevics (1904–1980) *szovjet reformpolitikus, miniszterelnök* 88
- Kovács András (1925) *filmrendező* 81
- Kovács Imre (n. a.) *falukutató* 42
- Kulcsár Kálmán (1928) *jogszociológus, akadémikus, igazságügy-miniszter* 9, 15, 23, 24, 27, 31, 34, 39, 40, 42, 43, 57, 58, 62, 75, 89, 105, 108, 111, 146, 147
- Lenin, Vlagyimir Iljics, ered. Uljanov (1870–1924) *orosz forradalmár, a szovjet állam megalapítója* 59, 97
- Losonczi Ágnes (1928) *szociológus* 57, 63, 64, 70, 79, 83, 87, 89, 94, 107, 108, 110, 121, 134, 145, 149
- Lőcsei Pál (1922–2007) *újságíró, szociológus, a Történelmi Igazságtétel Bizottság alapító tagja* 14, 18, 57, 73, 78, 81, 82, 87, 119
- Lukács György (1885–1971) *filozófus* 9, 10, 12, 14, 17, 18, 21, 22, 34, 56, 59, 60, 66, 70, 72, 73, 75, 79, 84, 88, 90, 94, 96, 97, 108, 110, 117, 119, 130, 137, 142, 145–147, 149
- Makó Csaba (1945) *szociológus* 14, 72, 90, 91, 111, 118, 145
- Marcuse, Herbert (1898 – 1979) *német neomarxista társadalomfilozófus, a Frankfurti Iskola alapító tagja* 75
- Márkus György (1934) *filozófus, Lukács György tanítványa* 67, 79, 81, 85, 88, 94, 109, 145
- Márkus Mária (1936) *szociológus* 8, 10, 12, 14, 20, 48, 56, 77, 79, 80, 85, 88–91, 94, 96, 97, 106–110, 118, 119, 125–127, 129, 140, 141, 145
- Marx, Karl Heinrich (1818–1883) *német filozófus, politikai gondolkodó* 59, 81, 88, 97, 101, 122, 138
- Mayo, George Elton (1880–1949) *ausztrál születésű amerikai szociológus, a korai iparszociológia vezető alakja* 8, 38
- Merton, Robert King (1910–2003) *amerikai szociológus, a strukturális funkcionalizmus megújítója* 49, 57
- Mód Aladárné (1909–) *közgazdász, statisztikus* 10, 13, 26, 27, 53, 54, 63, 64, 125
- Molnár Endre (1928) *Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának agit.prop. ov.* 8, 9, 11, 13
- Molnár Erik (1894–1966) *tudománypolitikus, történész, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója* 8, 11, 20–22, 33, 41, 42, 44, 45, 78, 129, 133
- Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (1890–1986) *szovjet politikus, külügyminiszter, a Hruscsov elleni sikertelen belső puccskíséret egyik vezetője* 16
- Moreno, Jacob Lévy (1892–1974) *román származású amerikai pszichológus, a szociometria módszerének kidolgozója* 8, 85, 107
- Nagy Imre (1896–1958) *reformpolitikus, mártír miniszterelnök* 16, 17
- Nemes Dezső (1908–1985) *történész, politikus, a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolájának igazgatója, a Párttörténeti Intézet főigazgatója, a Népszabadság főszerkesztője* 14, 34
- Nemes Ferenc (1938) *közgazdász, szociológus* 11, 13, 14, 41, 48, 54, 72, 85, 91, 106–108, 110, 118, 119, 140, 141, 146, 147
- Németh László (1901–1975) *író, a népies mozgalom ideológusa* 6, 44
- Nyers Rezső (1923) *politikus, az „új gazdasági mechanizmus” egyik kidolgozója* 11–13, 16, 43, 55, 56, 82
- Orbán László (1912–1978) *politikus, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tagja, kulturális miniszter* 11, 13, 14, 20, 34
- Ortutay Gyula (1910–1978) *néprajzkutató, akadémikus, kisközgazdász, vallás- és közoktatásügyi miniszter* 24, 43
- Oszipov, Gennagyij Vasziljevics (1929) *szovjet (orosz) szociológus és filozófus* 15, 35
- Pareto, Vilfredo (1848–1923) *olasz közgazdász és politikai szociológus, az elitelmélet egyik kidolgozója* 51
- Parsons, Talcott (1902–1979) *amerikai szociológus, a strukturális funkcionalizmus vezéralakja* 21, 57, 67

- Pataki Ferenc (1928) *szociálpszichológus, akadémikus* 42
 Perjés Géza (?) *történész* 51, 53, 59, 61, 107
 Péter György (1903–1969) *matematikus, közgazdász, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke* 8, 10–12, 26–28, 30, 31, 53, 55, 62
 Piaget, Jean (1896–1980) *svájci gyermekpszichológus, pedagógus, a modern fejlődéslelektan kiemelkedő tudósa* 51
 Pikler Gyula (1864–1937) *jogfilozófus, a Huszadik Század című folyóirat és a Galilei Kör egyik alapítója* 24
 Piros László (1917–2006) *belügyminiszter, a Rákosi-korszak koncepciók pereinek felülvizsgálatával megbízott bizottság tagja* 6, 7
- Rákosi Mátyás (1892–1971) *politikus, a Magyar Kommunista Párt, illetve később a Magyar Dolgozók Pártjának főtitkára, az ország teljhatalmú diktátora* 17, 26, 31, 41, 61, 114, 118, 122, 140, 143
 Révai József (1898–1959) *politikus, a Rákosi-korszak főideológusa* 31, 116
 Rézler Gyula (1911–2001) *szociológus, a magyar munkásság helyzetének első kutatója* 6, 36
 Rozgonyi Tamás (1941) *szociológus* 11, 13, 14, 37, 58, 63, 72, 77, 79, 82, 90, 118, 126, 132
 Röpke, Wilhelm (1899–1966) *német közgazdász és társadalomtudós, a szociális piacgazdaság egyik fő eszmei kidolgozója* 51
 Rudas László (1885–1950) *filozófus, akadémikus, a Kommunisták Magyarországi Pártjának egyik alapítója* 51, 59
- Sas Judit, H. (1926) *szociológus* 14, 57, 63, 64, 70, 79, 83, 87, 94, 108, 110, 134, 145
 Schaff, Adam (1913–2006) *lengyel marxista filozófus* 10, 14, 16, 24, 55
 Schumpeter, Joseph Alois (1883 – 1950) *osztrák közgazdász és társadalomtudós* 51, 60
 Simmel, Georg (1858–1918) *német filozófus, szociológus, a formális szociológia fő képviselője* 65, 67
- Szabady Egon (1917–1999) *közgazdász, a Központi Statisztikai Hivatal elnökhelyettese* 10, 11, 30, 31, 46, 49, 53–57, 63, 92, 125, 139
 Szabó Dénes (1929) *jogász, kriminológus, szociálpszichológus* 51, 123
 Szabó Imre (1912–1991) *jogtudós, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója* 9, 33, 34, 45–47, 49
 Szabó Kálmán (1921) *közgazdász, akadémikus* 76, 85, 91, 92
 Szabó Zoltán (1912–1984) *író, falukutató* 44
- Szalai Sándor (1912–1983) *szociológus, filozófus, akadémikus, az első magyar szociológiai tanszék vezetője a budapesti egyetemen, a Magyar Szociológiai Társaság első elnöke* 5, 6, 8, 11, 12, 18, 21–23, 27, 32, 34, 36–39, 41, 43, 44, 47, 49–57, 59–63, 70, 71, 81, 92, 93, 95–97, 103, 106, 107, 113, 115, 116, 118, 120, 122–125, 127r131, 137, 138, 140, 141, 143, 144
 Szántó Miklós (1916) *szociológus, újságíró* 57, 64, 65, 71, 77, 79, 91, 106, 117, 121, 141
 Szczepański, Jan (?) *lengyel szociológus* 10, 14, 16, 121
 Szecskó Tamás (1933–1997) *szociológus* 83, 87, 93, 135
 Szelényi Iván (1938) *szociológus, akadémikus* 10, 11, 13, 29, 38, 39, 41, 42, 53, 58, 62, 70, 72, 77, 79, 80, 82, 83, 87, 90–92, 95, 102, 108, 110, 119, 120, 126, 128, 147
 Szesztay András 57, 73, 78, 79, 87, 130, 141
 Szigeti József (1921) *filozófus, esztéta* 12, 18, 65, 67, 129
 Szorokin, Pityirim Alekszandrovics (1889–1968) *orosz származású amerikai szociológus, a társadalmi ciklus-elmélet egyik megalkotója* 45
 Sztálin, Joszif Visszarionovics, ered. Dzsugasvili (1879–1953) *szovjet diktátor* 16, 17, 67, 122, 130
 Szűcs Jenő (1928–1988) *történész* 150
- Tito, Josip Broz (1892–1980) *jugoszláv politikus, a kommunista partizánmozgalom vezetője, pártfőtitkár, miniszterelnök, államfő* 17, 61
 Tornai József (1927) *költő, író* 87, 94, 108
 Tömpe István (1909–1988) *politikus, a Magyar Rádió és Televízió elnöke* 38
 Tönnies, Ferdinand (1855–1936) *német filozófus, szociológus* 7, 65
- Vajda Mihály (1935) *filozófus, Lukács György tanítványa* 90, 94
 Varga Károly (1930) *szociológus* 53, 54, 73, 77–79, 87, 91, 102, 103, 119, 141, 145
 Veres Péter (1897–1970) *író, politikus, a Nemzeti Parasztpárt egyik alapítója* 6
 Vukovics György (1929) *statisztikus, szociológus* 27, 46, 49
- Weber, Max (1864–1920) *német társadalomtudós, a vallásszociológia, a szervezet-szociológia és a jogszociológia megalapozója* 7, 51, 67, 77, 97, 122, 127, 140
 Wirth Ádám (1929) *filozófus* 8–10, 13, 15, 39, 63
 Zám Tibor (1929–1984) *író, szociográfus* 43
- Zsille Zoltán (1942–2002) *szociológus* 14, 91

